

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ГАРАСИМІВ ОЛЕНА ІВАНІВНА

УДК 340.12 : 351.74

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ
СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Спеціальність: 12.00.12 – філософія права

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник

Сливка Степан Степанович

доктор юридичних наук, професор

Львів–2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ	11
1.1. Ступінь наукової розробленості теми	11
1.2. Філософсько-правові та теоретико-методологічні підходи щодо дослідження соціальної відповідальності як соціально-правової категорії ...	30
1.3. Філософсько-правовий погляд на інститут соціальної відповідальності в системі цінностей демократичної держави	48
1.4. Відповідальність як соціальна якість людини та проблема подолання безвідповідальності в індивідуальному і суспільному житті	61
1.5. Філософсько-правова характеристика юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України	71
Висновки до розділу 1	80
РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СПЕЦИФІКИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ	85
2.1. Морально-етичні цінності як основа соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ	85
2.2. Правові засоби формування соціальної відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ	95
2.2.1. Адміністративна відповідальність як різновид юридичної відповідальності органів внутрішніх справ	95
2.2.2. Особливості кримінальної відповідальності органів внутрішніх справ	105
2.2.3. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність працівників ОВС	115

2.3. Зміцнення дисципліни та законності в діяльності органів внутрішніх справ як запорука подолання безвідповідальності в їх діяльності	137
2.3.1. Проблеми співвідношення законності та справедливості в діяльності органів внутрішніх справ	137
2.3.2. Значення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ	145
2.3.3. Професіоналізм працівників органів внутрішніх справ як одна з умов забезпечення законності та дисципліни	154
2.4. Виховання почуття відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ: філософсько-методологічні принципи та їх практична реалізація	163
Висновки до розділу 2	169
ВИСНОВКИ	175
ДОДАТКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Становлення і розвиток демократичної держави не можливі без укріплення та вдосконалення правової основи всіх сфер державного та громадського життя. Водночас, не менш важливе значення у сучасних умовах відіграє соціалізація суспільства і її основна складова – соціальна відповідальність. Соціальна відповідальність у дискурсі розбудови соціальної держави виступає як системоутворюючий принцип, адже історія становлення останньої свідчить про зростання ролі соціальної відповідальності держави та органів державної влади. Всі принципи соціальної держави реалізуються, лише опосередковано, через принцип соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність є філософсько-правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Водночас, соціальна відповідальність як самостійна категорія характеризується ознаками, що визначають її взаємодію з юридичною відповідальністю. Вона обумовлюється соціальними нормами; виявляється у порушенні вимог цих норм; передбачає наявність об'єкта – відносин права, сфери, що порушується; наявність суб'єкта, що одночасно є суб'єктом суспільних відносин; визначає особливості взаємодії особи та суспільства; має визначений зміст; має визначену форму (добровільна чи примусова); є ступенем реальності свободи у суспільстві; є засобом охорони суспільних чи індивідуальних інтересів; засобом гарантування та захисту соціальних норм.

Необхідно зазначити, що новий етап розвитку нашого суспільства зумовлює необхідність дослідження низки наукових і практичних проблем пов'язаних із соціальною відповідальністю органів внутрішніх справ, котра виступає надійним і дієвим засобом, який попереджає та блокує протиправну поведінку працівників ОВС, стимулює їх до високоякісного виконання своїх функціонально-посадових службових обов'язків, дотримання різних за характером і змістом правових приписів, встановлених загальними та спеціальними нормами функціонування

цієї правоохоронної структури, що входить до цілісного механізму державного апарату.

Доводиться констатувати, що проблема відповідальності в суспільстві, незважаючи на значну кількість наукових праць у різних галузях знань, залишається доволі актуальною і продовжує привертати увагу дослідників, які чітко усвідомлюють соціальні негаразди в усіх сферах суспільних відносинах, у яких відповідальність використовується як соціальний регулятор.

Філософські дослідження відповідальності проводяться із загальних позицій категорій свободи та необхідності, відношення понять відповідальності і багатоаспектного поняття соціальної свободи, виконання обов'язків перед суспільством тощо.

Багато праць присвячено дослідженню етичного, морального аспектів феномена відповідальності, де вона розглядається як усвідомлена індивідом соціальна необхідність ініціативного виконання обов'язку (почуття відповідальності), всіх видів обов'язків, які суспільство покладає на своїх членів.

Підґрунтям філософсько-правового дослідження соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ стали праці відомих філософів минулого, серед яких: Ф. Аквінський, Арістотель, І. Бентам, Ж. Боден, М. Вебер, Г. Гегель, Т. Гоббс, П. Гольбах, А. Камю, І. Кант, Дж. Локк, Дж. Мілль, Платон, Ж-Ж. Руссо, Ж.-П. Сартр, Ю. Хабермас, М. Шелер, А. Шопенгауер та ін.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали праці українських, і зарубіжних вчених, з-поміж яких: С. Алексєєв, С. Братусь, І. Галаган, В. Горшеньов, В. Грищук, О. Грищук, Н. Гураленко, М. Гуренко-Вайцман, С. Гусарєв, А. Карась, М. Кельман, Д. Керімов, В. Козлов, А. Козловський, М. Козюбра, С. Комаров, А. Коренєв, М. Костицький, А. Крижанівський, В. Кудрявцев, В. Ларіонова, В. Лисий, В. Лемак, Л. Луць, С. Максимов, М. Микієвич, О. Мурашин, В. Навроцький, В. Ортинський, О. Остапенко, О. Петришин, П. Рабінович, Ю. Римаренко, О. Скакун, С. Сливка, В. Тацій, В. Титов, А. Токарська, П. Фріс, Р. Халфіна, В. Шакун, І. Шутак, Л. Явич та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відповідності до наказу МВС України «Про затвердження Пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004–2009 р.», від 05.08.2004 р. № 755, а також у контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками: «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер 0109U007853) і «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855) Львівського державного університету внутрішніх справ.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційної роботи полягає у філософсько-правовому осмисленні природи соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ як передумови забезпечення правомірної поведінки працівників ОВС під час виконання своїх посадових обов'язків щодо захисту, охорони та забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників суспільних відносин та вироблення пропозицій щодо її підвищення.

Для досягнення вказаної мети були сформульовані такі основні *завдання*:

- узагальнити філософсько-правові погляди щодо розуміння інституту соціальної відповідальності в системі цінностей демократичної держави;
- охарактеризувати відповідальність як соціальну якість людини та розглянути проблеми подолання безвідповідальності в індивідуальному і суспільному житті;
- подати філософсько-правову характеристику юридичної відповідальності органів внутрішніх справ;
- визначити правові засоби формування соціальної відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ;
- розглянути морально-етичні цінності як основу соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ;

- проаналізувати умови і чинники підвищення соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ;
- визначити філософсько-методологічні принципи виховання почуття відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ та запропонувати заходи їх практичної реалізації.
- запропонувати шляхи зміцнення дисципліни та законності в діяльності органів внутрішніх справ як запоруку подолання безвідповідальності в їх діяльності.

Об'єктом дослідження є закономірності та особливості загальноюридичного, теоретико-методологічного та філософсько-правового вимірів соціальної відповідальності.

Предметом дослідження є філософсько-правовий аспект соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ.

Методи дослідження. Відповідно до мети та завдань дослідження у дисертації використано систему методів наукового пізнання. Серед них загальнонаукові методи, методи політології, соціології, філософії, правознавства, а також спеціальні методологічні засади вивчення соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ.

Головним у цій системі виступає світоглядний діалектичний метод, що сприяв розгляду і дослідженню проблеми в єдності її соціального змісту та юридичної форми і здійсненню системного аналізу філософсько-правового аспекту соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ (1.2., 1.4., 2.1., 2.3., 2.4.). За допомогою семантичного методу поглиблено понятійний апарат, визначено загальні засади інституту соціальної відповідальності в системі цінностей демократичної держави (1.1., 1.3., 2.2.). Герменевтичний метод був застосований з метою пізнання та інтерпретації матеріалів, що містилися у монографічних виданнях, наукових статтях, підручниках та навчальних посібниках, а також нормативно-правових актах, що дало змогу розкрити зміст соціальної відповідальності та узагальнити існуючі погляди щодо розуміння досліджуваної категорії (1.1., 1.3., 2.1., 2.4.). Системно-структурний та

порівняльно-правовий методи дозволили дослідити питання правових засобів формування соціальної відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ (2.2., 2.3., 2.4.). Використання соціологічного та статистичного методів сприяло узагальненню юридичної практики, аналізу емпіричної інформації, пов'язаної з темою дисертаційного дослідження (1.5., 2.2., 2.3., 2.4.).

Конкретно-історичний метод дозволив вивчити як історію об'єкта, так і понять та положень, що відображають її, а саме: розглянути у ретроспективі формування поглядів на проблему соціальної відповідальності, юридичної відповідальності, безвідповідальності і визначити ступінь наукової розробленості проблем соціальної відповідальності та ціннісних і морально-етичних орієнтацій людини (1.1., 1.3., 1.5., 2.1.). Описовий метод, застосовувався на всіх етапах дослідження.

Формально-юридичний метод був використаний для визначення власне правових властивостей таких явищ, як соціальна відповідальність, юридична відповідальність, дисципліна, законність, безвідповідальність, правова культура, мораль тощо (1.1, 1.3., 2.1., 2.2., 2.3., 2.4.). Метод узагальнення застосовувався при підготовці висновків проведеного дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є одним з небагатьох комплексних досліджень монографічного характеру, в якому здійснено цілісне узагальнення і філософсько-правовий аналіз соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ. У результаті проведеного дослідження сформульовано низку концептуальних положень, що відрізняються науковою новизною та мають важливе теоретичне і практичне значення:

уперше:

– обґрунтовано філософсько-правові принципи соціальної відповідальності, що сприяють формуванню соціально-відповідальної держави, шляхом консенсусу, партнерства, солідаризму та роблять її такою соціальною системою, що переходить під контроль громадян, служить їм і реалізовує їх інтереси, з метою становлення і подальшого розвитку демократичного суспільства;

– розглянуто дихотомію «відповідальність – безвідповідальність» в діяльності органів внутрішніх справ та запропоновано філософсько-методологічні принципи виховання почуття відповідальності;

– сформульовано філософсько-правове розуміння соціальної відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ, як особливого правового і морально-етичного стану їх службово-трудова відносин, що впливає зі змісту загальних і спеціальних правових приписів та морально-етичних норм, спрямованих на регулювання діяльності осіб рядового та начальницького складу ОВС, шляхом забезпечення повноцінної та якісної реалізації їх посадових прав і обов'язків;

удосконалено:

– питання стосовно вироблення правових засобів формування соціальної відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ;

– підходи щодо розуміння співвідношення законності та справедливості в діяльності органів внутрішніх справ у нових історичних умовах;

отримали подальший розвиток питання:

– морально-етичних цінностей як основи соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ;

– визначення умов підвищення соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ;

– розвитку інституту соціальної відповідальності в системі цінностей демократичної, правової держави;

– соціально-практичних і духовно-теоретичних витоків ідеї відповідальності у філософській науковій думці.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій сфері – матеріали дослідження можуть стати підґрунтям для подальшої розробки концепції соціальної відповідальності, загальнотеоретичних досліджень природи соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ;

– у правотворчій сфері – висновки та пропозиції можуть бути використані при розробці системи законодавства, що регламентує відповідальність органів внутрішніх справ;

– у навчальному процесі – положення та висновки дисертації можуть бути використані при підготовці підручників, навчальних посібників з курсів «Філософія права», «Проблеми філософії права», а також як допоміжний матеріал для подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики (акт впровадження від 11 березня 2011 року №18);

– у правовиховній сфері – запропоновані положення можуть слугувати матеріалом для роботи щодо підвищення рівня правової культури співробітників органів внутрішніх справ (акт впровадження 11 листопада 2010 року №37/1187).

Апробація результатів дисертації. Підсумки розробки проблеми загалом, окремих її аспектів, отримані узагальнення та результати було оприлюднено: на засіданні Всеукраїнського круглого столу «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 5 березня 2010 р.); на Міжнародній науково-практичній конференції «300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення» (м. Львів, 14 травня 2010 р.); на засіданні II Всеукраїнського круглого столу «Порівняльне правознавство: філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти» (м. Львів, 28 травня 2010 р.).

Рукопис обговорювався і отримав схвалення на засіданнях кафедри теорії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Публікації. Основні положення та висновки, сформульовані в дисертації, викладено у 7 публікаціях, з яких 4 – наукових статті, опубліковані у фахових виданнях, та 3 – тези, апробовані на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

1.1. Ступінь наукової розробленості теми

В існуючій системі прав людини на передній план виходить забезпечення так званих «прав людини другого покоління», серед яких вирізняються економічні, культурні та соціальні права. Як зазначають дослідники, ці права є поки що менше розвиненими та гарантованими, аніж громадянські та політичні права, а відтак і менше захищені в судовому порядку [1, с. 4]. Натомість, необхідно зауважити, що ступінь реалізації соціальних прав людини є показником «соціальності» держави, що вимагає від державного управління пошуку ефективних механізмів реалізації та захисту соціальних прав громадян. Таким чином, на передній план демократичних перетворень сьогодні виступає соціалізація держави та її основний компонент – забезпечення соціальної відповідальності. Категорія соціальної відповідальності набуває особливого значення в контексті ідеологічного обґрунтування демократичного державотворення. Разом із соціальною справедливістю вона складає етичний каркас будь-якої політико-правової доктрини, що зумовлює стійкий взаємозв'язок державної ідеології та соціальних параметрів держави.

Однією із суттєвих ознак демократії є те, що обов'язок і право владарювати суб'єкти соціальних відносин беруть на себе добровільно, сприймаючи, як належне, ту довіру, що висловлена їм багатьма іншими. У цьому випадку такий суб'єкт отримує не тільки владу, а й адекватну цій владі відповідальність за наслідки своєї діяльності, прийняті державно-управлінські рішення тощо. Ця відповідальність закріплюється у відповідних нормативно-правових актах і залишаючись моральним, стає одночасно державно-правовим імперативом.

Встановлюючи «правила гри» для всіх суб'єктів суспільних відносин, Конституція виконує роль особливого регулятора соціальних зв'язків, оскільки впорядковує, регулює, налагоджує та спрямовує їх у нормативну площину. Основою відповідальності держави перед людиною за якість державного управління є ст. 3 Конституції України, яка сформульована у вигляді загального положення та конкретизується в інших її нормах, зокрема про відшкодування матеріальних та моральних збитків, заподіяних особі державними органами (ст. 56), про конституційну відповідальність народних депутатів (ст. 79) тощо [2].

Соціальна відповідальність є філософсько-правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Ці відносини вибудовуються на зустрічних курсах відповідальності по осі «людина – суспільство – держава». Актуалізація ідеї соціальної держави переносить наголос і наукових досліджень, і політичної практики з соціальної відповідальності людини перед суспільством і державою на соціальну відповідальність держави перед суспільством і людиною, зокрема й органів внутрішніх справ, що виступають складовою органів виконавчої влади.

Якщо Й. Ленк ще наприкінці минулого століття зазначав, що людина є істотою, здатною до відповідальності та прийняття її на себе [3], то В. Канке стверджував, що відповідальність – це та засаднича форма, виключно в якій людина здатна ефективно реалізовувати своє майбутнє [4]. Вимога соціальної відповідальності згідно з В. Канке охоплює всі цінності суспільства і за своєю суттю виступає принципом відповідальності як відповідна етика цінностей, але істотно модифікована, причому так, що в ній виразно відчувається найсильніша стурбованість людства за своє майбутнє.

Категорія «відповідальність» з точки зору філософії права була обґрунтована в середині XIX століття. Це, як зазначив А. Плахотний, було пов'язано з уведенням такої категорії в науковий обіг англійським філософом А. Боеном у роботі «Emotions and Will» (1855 р.) [5]. Однак, було б несправедливо пов'язувати виникнення та розвиток цієї категорії лише з цими обставинами.

Необхідно зауважити, що від початку виникнення такого соціального явища як влада, мислителі намагалися знайти відповіді на запитання: чи може бути підпорядкований правовим настановам держави сам суверен (найвище уособлення держави), які підстави щодо його правового обмеження, хто має право контролювати його діяльність та реалізовувати механізм відповідальності держави? Стосовно відповідальності індивіда перед державою все розумілося дуже просто: індивід знаходиться у підпорядкуванні суверена і зобов'язаний виконувати всі вимоги встановленого політичного устрою, відповідальність індивіда контролювалася сувереном через судову гілку влади.

У загальному розумінні відповідальність – це поняття, що відображає об'єктивний історично-конкретний характер взаємин між особою, колективом, суспільством стосовно свідомого здійснення висунутих взаємних вимог.

Перші спроби наукового осмислення проблеми «відповідальності» були зроблені ще античними філософами. Пріоритет вивчення цієї проблеми належить давньогрецькому філософу-софісту Антифону (V ст. до н.е.). Аналіз категорії «відповідальність» у філософії був спрямований на розгляд її як форми взаємозв'язку особи та суспільства. При цьому вивчалися джерела відповідальності та її історичні прояви, проблема співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в цьому феномені. Категорія відповідальності нерозривно була пов'язана з проблемами моралі та права.

Сучасні філософи зазначають, що у теоріях моралі існує принаймні три позиції: аристотелівська, кантівська та утилітаристська.

Першими поставили інститут права над владою вищого державного органу (отже, зробили державу відповідальною перед суспільством) в античних полісах. Відомий давньогрецький державний діяч і філософ Солон не лише проголосив необхідним єднання сили та права, проведення перетворень у державі на підставі виключно легітимного офіційного та всезагального закону. Саме із законодавчих реформ Солона, на думку Арістотеля, почалася Афінська демократія. Геракліт, Демокріт, софісти (зокрема, Протагор) розвинули ідею евномії (благозаконня), що уособлює божественну за своїми витоками природу законності в суспільному

устрої, глибинний внутрішній зв'язок законності та політичного порядку давньогрецьких полісів. У подальшому евномія стала одним із визначальних категорій характеристики полісного державного управління, заснованого на справедливих та всезагальних законах [6, с. 644-645]. За таких умов соціальна відповідальність реалізовувалася як відповідальність кожного індивідуума та кожного державного діяча (державного органу) перед цими всезагальними та справедливими законами.

Платон та Арістотель намагалися пояснити причину того, а не іншого вчинку людини через розгляд співвідношення добровільного та примусового, свідомого та несвідомого, об'єктивного та суб'єктивного, вільного та необхідного. Відповідальність людини за власній вибір, як результат свободи вибору, є очевидною для Платона. В «Тімеї» зокрема описано, як Ер потрапив до царства мерців, де бачив, як люди самі обирають собі долю. Вони вільні у своєму виборі та відповідальні за нього, оскільки їх вибір зумовлює весь їх подальший шлях [7, с. 447-453]. Платон протиставляє одну одній держави, в яких суверен несе або ніс соціальну відповідальність перед суспільством. У своїх «Законах» він зазначає, що є близькою «загибель тієї держави, де закон не має сили і знаходиться під чиєюсь владою. Натомість, там, де закон – володар над правителями, а вони – його раби, я вбачаю спасіння держави і всі блага, які тільки можуть дарувати державам боги... жоден суддя, жодна посадова особа не повинні діяти безконтрольно» [8].

Згодом, аналогічна теза буде сформульована Арістотелем у його відомій праці «Політика». Філософ впевнений, що лише повна свобода вибору, яка супроводжується виваженням цілей та засобів, є умовою відповідальності людини за свої вчинки. Вчений високо цінує спартанську монархію, в якій всі посадові особи, не виключаючи й царів, відповідали перед колегією ефорів. Після закінчення терміну державної служби кожен державний діяч був зобов'язаний прозвітуватися. При цьому до здавання звіту колишній магістрат не мав права вільно виїхати та розпоряджатися власним майном. Комісія логістів (членів ради) мала право порушити справу про притягнення до відповідальності не тільки за

затримку у звітуванні, але й в інших службових правопорушеннях, зокрема: підкупі, зловживанні владою тощо.

Арістотелівська етична традиція співвідносить етос окремої людини з полісом громадян. Процес формування особи відбувається у контексті традицій суспільства, які вона приймає. Самоідентифікація особи несе відбиток колективної ідентифікації. Однак, інстанцією відповідальності для індивіда може бути лише сам індивід, котрий відповідає, насамперед, перед собою за реалізацію свого життєвого проекту. «Справа людини – життя, а життя – це діяльність душі..., справа ж добропорядної людини – чинити добре і прекрасне у моральному сенсі...» [9, с.64], – саме так Арістотель проголошує важливість розумного облаштування повсякденного життя.

Соціальна відповідальність у стародавньому Римі, за визначенням Полібія, забезпечувалася розподілом влади поміж трьома гілками влади: консулів, сенату та народу. Система контролю та відповідальності влади, що склалась у Римі, дозволяла «контролювати одну гілку влади іншою, коли можливі претензії однієї влади на невідповідне їй більше значення зустрічають належну протидію інших влад і загалом держава зберігає свою стабільність та міцність» [6, с. 259]. Зауважимо, що як тільки з часом система соціальної відповідальності стародавнього Риму була порушена, це призвело до послаблення, а згодом і загибелі Римської імперії.

В античний період можна простежити два підходи до осмислення сутності категорії «відповідальність», що знайшли своє вираження у філософських системах «розплата – справедливість – обов'язок» та «причинність – свобода – совість». Необхідність у визначенні міри відповідальності суб'єкта за свої вчинки зумовила виникнення проблеми взаємозв'язку волі людини та визначеності поза волею, свободи та необхідності у вчинках людей. Так, атомісти відокремлювали природу та її невіддільну частку – людину від божого визначення та заміняли таке визначення необхідністю, віддаючи таким чином перевагу загальному детермінізму. Це мало наслідком розвиток філософського заперечення відповідальності з тих причин, що вона ставала неможливою, оскільки природна

необхідність перетворювала вибір людиною з багатьох дій одну на фікцію й будь-який вчинок визнавався як єдино можливий та необхідний. Звідси, для вирішення питання про можливість вибору, про відповідальність за цей вибір та моральну оцінку вчинку на передній план виходить співвідношення свободи та необхідності. Зрештою саме антиномія «свобода – необхідність» стала однією з центральних філософських проблем для визначення міри відповідальності. Залежно від того, як той чи інший філософ вирішував цю антиномію, визначалися й сутність та зміст відповідальності.

Систему соціальної відповідальності в Римській державі розкрив Ціцерон, згідно з яким закони так само владарюють над магістратами як останні владарюють над народом. При цьому система соціальної відповідальності була багаторівневою. По-перше, повноваження виборних посадових осіб обмежувались одним роком служби. По-друге, для переобрання на посаду було встановлено десятирічний термін. По-третє, до відповідальності і під час державної служби, і після її закінчення можна було притягати будь-яку особу. По-четверте, після закінчення каденції передбачалася процедура звітування, від якої звільнявся лише диктатор. По-п'яте, існував інститут інтерцесії – громадського осуду. По-шосте, навіть постанову диктатора можна було оскаржити у формі так званої «провокації» і цензурна комісія від імені народу мала право відмінити постанови магістрата [6, с. 259].

Епоха Середньовіччя охоплює історичний період від надзвичайно слабких держав до держав абсолютистських. Відтак, відношення людини і держави, відповідальність суверена перед суспільством розвивалися неоднозначно. В часи існування слабких держав та сильної церкви фактично єдиною формою соціальної відповідальності було відлучення від церкви та престолу правителя, якого церква визнавала єретиком. Право народу на повалення тиранічної влади визнається в ці часи виключно за згодою церкви [10]. Посилення середньовічних держав і зростання абсолютизму призвели до розробки теорій народного та державного суверенітету. Щоправда, у Ж. Бодена верховний суверен підкоряється не

«земним» законам, а «божественному» праву. Договори між суверенами та сувереном і народом мають ґрунтуватися саме на цьому «божественному» праві.

Слідом за Ж. Боденом, можливу відповідальність верховного суверена, відкидав і Ж-Ж. Руссо, оскільки на думку філософа суверен не пов'язаний жодною конституцією чи законами, які є лише вираженням його власної волі. Не визнавав інституту відповідальності влади і Т. Гоббс, який навіть порівнював громадян з рабами, вирізнявши перших лише тим, що вони підкоряються лише державі, а не приватним особам, та можливістю займати посади в державному апараті. Тим самим античну антиномію «свобода – необхідність» Т. Гоббс замінює на іншу: «свобода – примус». В його розумінні громадянські закони – це результат суспільного договору, що, у свою чергу, означає, що втрачаючи частину природної свободи, громадяни набувають умов для благоденства, але, при цьому, стають підзвітними. Підзвітність у Т. Гоббса – це політична відповідальність особи перед державою, яка означає втрату частини свободи задля збереження іншої її частини, а свобода – це здатність діяти або не діяти у відповідності зі свободою, згідно з детермінацією свободи [11].

Натомість, Дж. Локк поділив закони на три види: громадянські, божественні та моральні, намагаючись визначити різні форми буття через їх специфіку. Він ототожнював поняття розумності та свободи, розумності та відповідальності. Таким чином розумність зливається з активними, вільними, свідомими діями людини, а її можливість регулювати свої бажання ведуть до відповідального вибору і виступають проявом свободи. Найближче до сучасного розуміння соціальної відповідальності підійшли французькі матеріалісти, які порушили питання про відповідальність суспільства перед своїми громадянами замінивши однобічний зв'язок «суспільство – особа» на взаємовідносини «суспільство – особа – суспільство». Так, П. Гольбах вважав, що суспільство має бути відповідальним за вади своїх членів, через те, що «у зіпсованих суспільствах необхідно й самому бути зіпсованим, щоб бути щасливим», оскільки «не природа створює поганих людей, а державні установи примушують їх бути такими» [12].

Одним з перших серед філософів, які використали вже у XIII ст. терміни «відповідальний» і «відповідальність», був І. Кант. Філософ з позицій «чистого розуму» справжньою інстанцією відповідальності визначає не державу (самодержця), а підставу абсолютного морального закону. Цей абсолютний моральний закон втілюється в людській совісті: «...совість є внутрішній суддя над всіма вільними вчинками... совість повинна розумітися як суб'єктивний принцип відповідальності перед богом за свої вчинки; поняття ж відповідальності (хоча й примарно) завжди утримується в моральній самосвідомості» [13]. Таким чином, у І. Канта совість – це суб'єктивний принцип відповідальності, а його об'єктивною стороною виступає категоричний імператив – система суспільних цінностей як об'єктивний абсолютний моральний закон. Однак, навіть такий яскравий прихильник ідеї «чистого розуму» як І. Кант розуміє, що «найкращий контролер – совість» далеко не завжди спроможна гарантувати дотримання принципу соціальної відповідальності. Тому філософ вводить до системи цінностей абсолютного морального закону таку складову, як усвідомлення покарання за його порушення.

Кантівська етика підкреслює виняткове значення обов'язку в розвитку людини, адже «обов'язковість є вираженням особливого виду необхідності і зв'язку з підставами, які ніде більше в природі не зустрічаються» [14, с. 335]. Саме так І. Кант визначає природний закон необхідності. Філософ наголошує на тому, що дві безодні наповнюють душу людини неперевершеним захопленням – «зоряне небо над нами і моральний закон усередині нас» [14, с. 303]. Загальний моральний закон вимагає одного: в усіх своїх вчинках людина повинна приймати рішення самостійно. Отож, людина покликана брати на себе ризик прийняття самостійного рішення і відповідальність за наслідки свого вчинку, тобто діяти так, ніби від цього залежить доля всієї світобудови.

На відміну від І. Канта, М. Вебер не зводить відповідальність до суб'єктивних конструкцій типу совісті. Для нього відповідальність є відношення, що виводить за межі суб'єктивного. Згідно з М. Вебером, «...ми маємо усвідомити, що будь-яке етично орієнтоване діяння може підкорятися двом

фундаментально різним, непримиренно протилежним максимам: воно може бути орієнтованим або на «етику переконання», або на «етику відповідальності». Дії за «етикою переконань» не передбачають звітування за їхні результати. Коли людина діє за максимою «етики відповідальності», вона розуміє, що «необхідно розплачуватися за (передбачувані) наслідки своїх дій» [15].

Свій розвиток проблема відповідальності отримала в К. Юма, котрий вважав, що людина морально підзвітна лише тоді, коли вчинок є наслідком власного характеру, схильностей, тобто людина має нести відповідальність за те, що детерміновано її власною природою. Думки вченого продовжив Х. Гамільтон, який відстоював доктрину свободи волі. Він стверджував, що в думках ми ніколи не уникаємо визначеності та необхідності, що не заперечує свободу волі. На думку Х. Гамільтона, мудрість полягає у безпомилковому вмінні бачити реальну міру відповідальності людини за свій вчинок, інтуїтивно знаходити рівнодіючі між свободою волею та тиском обставин [16, с. 127-128].

Після вказаних вчених цю лінію наукових роздумів продовжив Дж. Мілль, який остаточно затвердив у філософії дефініцію «відповідальність». Філософ намагався вивести її з принципу причинності, а не свободи волі. Дж. Мілль вважав, що «відповідальність означає покарання. Коли ми сказали, що маємо почуття моральної відповідальності за наші вчинки, ідея піддатися за них покаранню щонайперша у свідомості того, хто це сказав» [17]. Як бачимо, поки що йдеться про моральну відповідальність індивіда. Однак, цю моральну відповідальність підіймає на суспільний, державний рівень ще один вчений І. Бентам, який наполягає на підзвітності влади перед підлеглими, отже – на соціальній відповідальності держави перед громадянином і суспільством. В основі утилітаристського розуміння відповідальності лежить ідея соціальної справедливості, ідея врахування зв'язку поведінки індивіда з навколишнім середовищем. Необхідне суспільне усвідомлюється, приймається свідомістю індивіда та стає принципом поведінки.

Філософи розуміють відповідальність не тільки як суб'єктивний феномен, індивідуалізацію чи прокладання кордонів самому собі. Вдосконалення стосунків

зі світом, іншими людьми, соціумом повинні спиратися і на етику обов'язку, яка при цьому сповідує принцип любові до людини, природи, світу загалом, право людини на власне бачення і розуміння особистого вибору життєвих шляхів і засобів.

Так, етика відповідальності відомого гуманіста А. Швейцера побудована на основі принципів «любові», «єдності з буттям», «благоговіння перед життям» та «відповідальності» за нього.

Відомий німецький філософ Г. Йонас на основі переосмислення об'єктивних онтологічних засад буття людини формулює категоричний етико-онтологічний імператив відповідальності: «Чини так, щоб наслідки твоїх дій відповідали завданню безперервності власне людського життя на землі» [18, с. 27]. Тобто, відповідальність виступає в цьому випадку як онтологічна категорія, за допомогою якої усвідомлюються альтернативи, перспективи збереження і розвитку людини як вищої цінності.

Діалогічна парадигма відповідальності, запропонована Е. Левінасом, – це відповідальність за Іншого, бо саме зустріч Я та Іншого стає сутнісною основою життя, оскільки є початком людського існування. Згідно з Е. Левінасом, відповідальність стає ознакою обраності, оскільки «обраність зовсім не є привілеєм; це ґрунтовна характеристика людської особи як морально відповідальної» [19, с. 309-328]. Слід зазначити, що це найпопулярніша та найвизнаніша етична модель сьогодення.

Якісно новими можна визнати погляди на проблему соціальної відповідальності Р. Гнейста, який відзначав необхідність державного правління відповідно до законів, що становлять рамки та кордони виконавчої влади та наявність самостійної організаційно та процесуально адміністративної юрисдикції, що здійснює необхідний контроль за найвищими посадовими особами. Ці положення не лише мали значний вплив на подальший розвиток теорії соціальної відповідальності, але й знайшли своє практичне втілення в ході пруської адміністративної реформи 1872–1886 років, коли було створено

незалежний вищий адміністративний суд у Берліні та прийнято закон про компетенції.

Адміністративна юрисдикція та соціальна відповідальності влади лягли в основу теорії правової держави, яку розробляли А. Штайн, О. Бер, О. Майєр, Т. Річард. «Пов'язаність адміністрації законами, юридична відповідальність держави та чиновників за перевищення меж закону, гарантії за посередництвом адміністративних судів та незалежних установ проти неправильного чи в угоду будь-якій партії застосування законів» [20] проголошуються основними принципами правової держави.

Кроком назад у розумінні соціальної відповідальності можна вважати висновки теоретиків психоаналізу Дж. Хосперса, К. Хорні, Е. Фромма [21; 22]. Вони виходили з того, що всі вчинки, думки, духовні події, хвилювання людини можуть бути тільки такими, якими вони є, і людина не могла вчинити інакше, ніж вона діяла, бо ані розум, ані почуття, ані воля людей не можуть що-небудь змінити в їх поведінці. Отже, така запрограмованість і відсутність вільного вибору, зумовлює неможливість застосування принципу відповідальності людини за свої вчинки ані як індивідуума, ані як посадової особи чи політика. Якщо теорія психоаналізу заперечує реальну відповідальність індивіда на тій підставі, що його воля цілком зумовлена незалежними від людини явищами та подіями (хоч би і внутрішніми для нього), то екзистенціалізм обґрунтовує, що індивід несе абсолютну відповідальність за все, що здійснюється навколо нього тим, що його воля незалежна від подій та явищ і здатна піднятися над ними.

У подальшому проблема відповідальності розглядалась різними філософами в залежності від їх філософського розуміння внутрішньої та зовнішньої свободи індивіда, детермінованості його поведінки. Співвідношення «детермінізм – відповідальність» стало центральним ланцюгом у процесі аналізу проблеми відповідальності для різних напрямів новітньої філософії. Так, для критичної філософії історії (А. Тойнбі, П. Друкер, А. Стерн, А. Марроу та ін.) основним завданням індивіда є збереження внутрішньої свободи та незалежності як умова відповідальності.

Дослідження сутності та змісту категорії соціальної відповідальності вимагає визначення існуючих наукових підходів щодо розуміння як власне відповідальності так і похідного від неї концепту відповідальності соціальної.

Аналіз наукових джерел свідчить про значну кількість формулювань поняття «відповідальність» як, насамперед, у царині юриспруденції та філософії, так і в політичній, економічній та соціальних науках.

Зокрема, П. Рікер трактує відповідальність як зобов'язання індивіда відшкодувати збитки або понести покарання за певні дії, що передбачені законодавством [23]. Х. Ленк вважає, що відповідальність – це «поняття, котре втілюється у реляційному застосуванні норм за допомогою оцінювання контрольованих очікуваних вчинків» [3]. В. Канке в концепт «відповідальність» вкладає не цінність як таку, а принцип, що охоплює всі цінності суспільства [4]. Відповідальність як обов'язок повною мірою відповідати за прийняті рішення і вчинені дії визначає А. Колодій [24]. О. Сушинський під інститутом відповідальності розуміє як сукупність організаційно оформлених інститутів, що взаємодіють на всіх ієрархічних рівнях здійснення публічної влади, так і відповідні норми, якими регламентуються ці взаємодії [25]. Г. Атаманчук вбачає у відповідальності відносини, що забезпечують інтереси та свободу взаємопов'язаних сторін, які є гарантованими державою [26].

Короткий Оксфордський політичний словник відповідальним називає таке врядування, за якого влада прислухається до громадської думки, здійснює розважливу та послідовну політику, підзвітна перед представниками виборців [27]. Сучасна російська наукова школа визначає відповідальність як «філософську категорію, що відображає об'єктивний, історично конкретний характер взаємовідносин між особистістю, групою та соціумом з погляду усвідомленого здійснення взаємних вимог» [28].

Термін «відповідальність» походить від латинського «respondere» (відповідати). Російське «ответственность», німецьке «Verantwortlichkeit», французьке «responsabilité», англійське «responsibility» за змістом означають «тримати відповідь», «звітувати», «бути притягнутим до відповіді». Отже,

відповідальність носить яскраво виражений соціальний характер і становить не якусь вроджену властивість, дану від природи, а результат певних соціальних умов та характеру соціальної діяльності людини.

Відтак, у змістовному плані відповідальність як результат, з одного боку, об'єктивних соціальних умов, а з іншого – суб'єктивних дій людини містить у собі відповідну дихотомічність об'єктивних та суб'єктивних сторін. Зокрема, є об'єктивним статус та положення людини в суспільстві, яке, власне, й окреслює межі її відповідальності. До об'єктивної сторони відповідальності слід віднести й існуючу в суспільстві сукупність відносин та морально-правових вимог до кожного громадянина. Суб'єктивною стороною постають такі соціальні якості людини, як емоційність, совість та раціональне усвідомлення характеру суспільних вимог і співставлення з ними власних вчинків і дій та їх наслідків, нарешті, воля та цілеспрямованість людини уможлиблює практичну реалізацію нею суспільних вимог, самооцінку її діяльності на відповідність інтересам суспільства.

Категорія «соціальний» (лат. *socialis* – суспільний) є усталеною в науці та означає «все міжлюдське, тобто все те, що пов'язане зі спільним життям людей, з різними формами їх відносин, у першу чергу того, що відноситься до суспільства і спільноти» [29]. Натомість, В. Бульба пропонує розглядати поняття «соціальне» у широкому (соціальні відносини), і власному вузькому (соціальні процеси) розумінні [30].

Аналіз публікацій показує, що більшість авторів виходять з уявлення про самостійний характер соціальної сфери як тотожній економічній, політичній та іншій підсистемам суспільства. Зокрема, А. Сіленко вбачає у соціумі певну цивілізаційну спільність [31]. Відтак, на нашу думку, соціальною доцільно називати таку відповідальність, що носить суспільний характер, торкається соціальної сфери життєдіяльності та має соціальні наслідки.

Як відомо, характер демократичного розвитку в тій чи іншій країні значною мірою залежить від чинників соціальної відповідальності – соціальної структури та соціальної політики демократично сформованого уряду. Адже економічні та

соціальні чинники є головним знаряддям поліпшення життя людини, вирішення її життєвих проблем. Тому вони належать до найголовніших передумов (поряд з безпекою та правопорядком), що підвищують або знижують рівень легітимності державної влади.

У країнах з ринковою економікою, як зазначає Х. Цахсер, основною доктриною соціальних гарантій та соціальної відповідальності держави вважається право на власність, що дає можливість людині незалежно здійснювати свої права, свободу вибору діяльності, сприяння розвитку «середнього класу» та соціальної держави [32, с.26-27]. На думку Ю. Хабермаса, соціальна відповідальність повністю впливає з мети соціальної держави, що полягає в соціально-державній універсалізації громадянських прав, в ході якої «населення повинно отримати шанс на розвиток в умовах захищеності, соціальної справедливості та добробуту, що зростає, завдяки тому, що статус залежності найманої праці нормалізується та доповнюється правами учасника політичного та соціального процесу» [33, с. 44-45].

А. Плахотний визначає соціальну відповідальність як «категорію для позначення міри вільного прояву соціальним суб'єктом свого зобов'язання та права обирати в конкретних умовах оптимальний варіант відношення до дійсності, орієнтуючись на прогресивні інтереси суспільства» [5, с. 3]. Сучасна українська філософська школа вбачає у соціальній відповідальності «міру відповідності дій соціальних суб'єктів (особистостей, соціальних груп, держави) взаємним вимогам, діючим правовим та іншим суспільним нормам, загальним інтересам» [29].

У державно-управлінській науці соціальною називають відповідальність у суспільно-організованому житті. На думку цитованого нами вище В. Бульби, вона «виникає тоді, коли діяльність (поведінка) учасників суспільних відносин має соціальне, суспільне значення і регулюється відповідними соціальними нормами (суспільними цінностями)» [34]. У суспільстві діють різноманітні соціальні норми, що зумовлює існування різних видів соціальної відповідальності. Як правило, відповідальність визначають як специфічне суспільне відношення або як

особливу сторону відносин, що складаються між індивідами та їх організаціями в процесі спільної життєдіяльності.

Науковці радянських часів сутність соціальної відповідальності вбачали в обговоренні вчинку в світлі діючих соціальних норм та цінностей, з метою покладення на суб'єкта, що його здійснив, позитивних чи негативних санкцій [35]. У цьому випадку відповідальність виступає як певний соціальний процес у вигляді системно пов'язаних дій, актів, процедур, що містить у собі різні форми і вибір поведінки, є розділеним у часі та просторі на самостійні фази або стадії, які поступово змінюють одна одну і за допомогою якого відбувається розгляд вчинку суб'єкта і його наслідків з точки зору їх відповідності або невідповідності соціальним нормам і цінностям, інтересам суспільства, колективів та інших суб'єктів.

Відповідальність розглядають також і як умову свободи суб'єкта [36], складну та ємку соціальну категорію, що виступає засобом контролю суспільного об'єднання (суспільства, держави, класу, нації) над діяльністю його членів [28, с. 68-69]. Отже, можемо констатувати, що тоталітарна система розуміла соціальну відповідальність лише як відповідальність громадянина перед державою, і навіть не підіймала питання відповідальності держави перед конкретним громадянином.

Однак у цих формулюваннях концепт «соціальна відповідальність» дещо обмежується сферою взаємовідносин особи та суспільства, а відтак залишає поза увагою такі важливі аспекти як відповідальність особи за власне життя або ж відповідальність держави за гармонійний розвиток особи та особистості. Соціальна відповідальність виникає разом із соціумом і в теоретичному плані означає органічну єдність людини з суспільством та природою, соціальним регулятором поведінки людини (переважно в історичному часі) та держави й органів державної влади (переважно в сучасний період). Людина у прагненні реалізувати власні інтереси практично завжди тією чи іншою мірою несе відповідальність за свої дії, оскільки вони завжди торкаються інтересів інших людей.

Це пов'язано з тим, що від неї залежить і добробут окремої сім'ї, групи, і добробут держави загалом. Адже відповідальність як риса характеру особи виявляється у всіх сферах людського життя. Безвідповідальна поведінка особи завдає шкоди не тільки для неї самої, а й для навколишніх, з якими вона взаємодіє. Не дивно, що вказана проблема свого часу досліджувалася ще античними філософами. Вони розглядали її у взаємозалежності людини і суспільства, моралі та права, а тому у її вирішенні пересікалося співвідношення суб'єктивного та об'єктивного [37, с. 72].

Категорія «відповідальність» у соціогуманітарній науці обґрунтовується й у взаємозв'язку із поняттям «особистість», і в залежності з когнітивними станами людини, її поведінкою, обов'язком перед іншими тощо. «В різних наукових галузях мислителі розуміли відповідальність як свободу вибору, волі та засобів існування, як спосіб реалізації життєвої позиції або самореалізацію особистістю своєї сутності» [38, с.49-96]. Тому вона розглядається як форма активності людини або групи осіб у процесі соціальної взаємодії.

В аналізованому феномені науковці «виокремлюють суб'єкта і об'єкта відповідальності» [38, с. 50]. Перший характеризується суспільним волевиявленням через соціальні норми і рольові функції [39]. Крім того, суб'єкт відповідальності має дхарму (синонім відповідальності, за твердженням С. Брауна [37, с.153]) за об'єкта і йому належить активний аспект діяльності. Це означає, що останній (суб'єкт) охоплює цикл формування і визначення мотивів, цілей, так і, власне, дії, ставлення тощо. Водночас, якщо очевидніший для суб'єкта зміст діяльності, то й морально відповідальнішою є його поведінка.

Значну увагу досліджуваному феномену приділяли багато вчених. Зокрема, С.Л. Рубінштейн [40, с. 255-385] розмежовував його на ретроспективний аспект (відповідальність за виконану дію) і перспективний (дхарма за те, що потрібно зробити). Ще одна дослідниця цього питання, К. О. Абульханова-Славська [41] розробила теорію відповідальності, у якій розглядає взаємозв'язок ініціативи та дхарми як певних форм активності суб'єкта, обґрунтовує ідею добровільності, самодисципліни, самостійності, незалежності останнього. Водночас, К. Музди-

баєв [39] аналізує еволюцію відповідальності та приходять до висновку про соціальність цього явища і виділяє його сутнісні ознаки (справедливість, пунктуальність, чуйність, наполегливість, сміливість тощо). Необхідно також звернути увагу на позицію Ж. Піаже [42], який зосереджує акцент на вивченні внутрішньої відповідальності як важливої складової морального розвитку людини. Натомість, Л. Колберг, виокремлюючи стадії розгортання моральної свідомості, спрямовує увагу на аналіз об'єктивного та суб'єктивного різновидів відповідальності, а також на ті періоди, які ґрунтуються на соціальному обов'язку та принципі моралі. Дж. Роттер, вирізняючи інтернальний та екстернальний локуси контролю, переконаний, що перший притаманний особі, яка бере відповідальність за будь-які події на себе, а другий характеризує людину, котра приписує дхарму за все, що трапилося, зовнішнім обставинам. У цьому контексті низка авторів, серед яких Ж. Є. Завадська, Л. В. Шевченко, К. А. Климова, Т. М. Сидорова [43; 44; 45] та інші, відстоюючи концепцію Ж. Піаже, розглядають цю проблему із погляду взаємозалежності внутрішніх і зовнішніх чинників у контексті вікового становлення особи як особистості. Зокрема, Ж. Завадська та Л. Славіна [43] виділили показники відповідальності (усвідомлення важливості виконання доручення, характеру дій, емоційного переживання тощо). Відомий український вчений-психолог М. В. Савчин [46] із теоретико-методологічних позицій обґрунтовує структуру відповідальності, а також розглядає цю проблему в навчально-виховному, соціально-психологічному і політичному аспектах. С. В. Баранова здійснює аналіз професійної відповідальності за умов спільної управлінської діяльності [38, с. 49-96].

У контексті нашого дослідження необхідно вказати, що питання відповідальності, та соціальної відповідальності у різних сферах були предметом низки дисертаційних досліджень. Так, С. О. Шапаренко було досліджено відповідальність військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу ОВС за скоєння адміністративних проступків та порядок її реалізації. У вказаній роботі розглянуто питання встановлення, регламентації та реалізації адміністративної відповідальності військовослужбовців та осіб рядового та

начальницького складу ОВС. Розкрито сутність поняття адміністративної відповідальності даної категорії працівників, визначено обставини, що виключають її встановлення. Наведено характеристику адміністративних стягнень, визначено порядок їх накладання на військовослужбовців та осіб рядового та начальницького складу ОВС. Розкрито ознаки та розроблено класифікацію адміністративних правопорушень, за вчинення яких для військовослужбовців і працівників правоохоронних органів встановлюється відповідальність у загальному порядку. Розглянуто процесуальний порядок притягнення військовослужбовців та осіб рядового та начальницького складу ОВС до відповідальності. Висвітлено питання профілактики адміністративних деліктів у військових і правоохоронних структурах. Визначено заходи адміністративної відповідальності для їх запобігання [47].

К. В. Коваленком розглянуто питання правового регулювання дисциплінарної відповідальності працівників органів внутрішніх справ. Цю проблематику автор досліджує з урахуванням концептуальних розробок юридичної науки, доктрини трудового права, вимог чинного законодавства та правозастосовної практики, на основі чого обґрунтовує теоретичні положення щодо дисциплінарної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України, пропонує визначення поняття «службова дисципліна» в ОВС. Окрім того, в роботі аналізуються основні підходи щодо розуміння категорії «дисциплінарна відповідальність», визначаються принципи її правового регулювання та основні відмінності від інших видів юридичної відповідальності, а також сформульовано визначення поняття «дисциплінарний проступок в ОВС» та охарактеризовано його ознаки [48].

Натомість, ще одним дослідником розглядається проблема соціальної відповідальності органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави [49]. У цій дисертаційній роботі її автором І. Г. Савченко розглянуто актуальні теоретичні та методологічні питання інституційної відповідальності соціальної держави. Проаналізовано специфіку та типологію соціальних держав. Досліджено суть, природу, ознаки та форми соціальної відповідальності у державному

управлінні, її роль і місце у системі соціальних цінностей суспільства. Запропоновано чотирирівневу класифікацію цих цінностей та ролі й функцій соціальної відповідальності у даній системі. Розкрито особливості статичної та ліберально-демократичної моделей реалізації зазначеної відповідальності у державному управлінні. Виокремлено особливості соціальної політики держави як інструменту реалізації соціальної відповідальності органів державної влади в Україні. Запропоновано напрями її підвищення та подолання проявів безвідповідальної поведінки посадових осіб органів державної влади та громадян.

Проблемі формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності присвячена наукова праця В. І. Тернопільської, в якій з'ясовується суть і зміст понять «відповідальність» та «соціальна відповідальність». На підставі теоретичного аналізу виявлено компоненти соціальної відповідальності сучасних старшокласників, розроблено сутнісну структуру соціальної відповідальності старшокласників, визначено та експериментально перевірено психолого-педагогічні умови формування соціальної відповідальності старшокласників у відповідності з зазначеною структурою [50].

Розглядаючи ступінь дослідження проблематики відповідальності, необхідно також звернути увагу на роботи таких вчених як С. Шварц, який розкриває зміст вищезазначеної проблеми у межах мотивації допомоги; В. П. Казміренко, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Третьяченко та ін., які обґрунтовують явище відповідальності у процесі спільної управлінської діяльності як організаційної властивості тощо); І. Д. Бех [51, с. 4-8], котрий аналізує відповідальність у контексті виховання особистості; Т. Г. Гаєва [52], яка характеризує моральну відповідальність як якість суб'єкта активності); Л. Є. Коршунова [53, с. 154-165], яка досліджує формування відповідального ставлення особистості до праці у виробничому колективі; П. П. Растигеев [54], який виокремлює соціально-психологічні основи відповідальності; Б. С. Яковлев [55], котрий розглядає відповідальність як фактор регуляції поведінки

особистості); С. Браун [37], який вивчає явище дхарми в духовно-езотеричному контексті.

Таким чином відповідальність виникає незалежно від того, наскільки людина її усвідомлює. Однак, у разі неусвідомлення власної відповідальності вона набуває характеру зовнішнього примусу, що обмежує волю та свободу індивіда. І лише у випадку усвідомлення – набуває характеру соціальної відповідальності. При цьому соціальна відповідальність передбачає, що людина має можливість обрати з безлічі можливих варіантів власної поведінки найсприятливіший і для себе, і для суспільства.

Підсумовуючи викладене вище можемо зазначити, що в науковій літературі існує безліч підходів щодо розуміння соціальної відповідальності. Натомість, проаналізувавши деякі визначення можемо констатувати, що соціальна відповідальність держави (органів державної влади, зокрема й органів внутрішніх справ) і людини як форма регуляції суспільної поведінки носить дихотомічний характер і означає сумлінне, відповідальне ставлення цих суб'єктів до своєї діяльності (поведінки), а у випадку порушення ними прав або законних інтересів іншої сторони, невиконання своїх обов'язків та своєї соціальної ролі стосовно іншої сторони отримання цим суб'єктом певних негативних наслідків.

1.2. Філософсько-правові та теоретико-методологічні підходи щодо дослідження соціальної відповідальності як соціально-правової категорії

Проблема відповідальності в суспільстві, незважаючи на значну кількість наукових публікацій з різних галузей знань, що тією чи іншою мірою стосуються означеного феномена, – не перестає привертати увагу дослідників, що свідчить про соціальні негаразди в усіх сферах суспільних відносинах, у яких відповідальність виступає важливим соціальним регулятором.

Як зазначалося вище перші з відомих спроб осмислити проблему відповідальності були зроблені ще в часи античності. Нині при дослідженні суті відповідальності склалась майже парадоксальна ситуація, коли філософи, які

займаються в основному загальнометодологічними проблемами соціальної відповідальності, не беруть до уваги специфічні закономірності цього феномена у його конкретних проявах, а фахівці інших наук, зосереджуючись на вивченні специфіки відповідальності в конкретних суспільних відносинах, відсувають на другий план загальнометодологічний, теоретичний погляд на відповідальність. Як результат, у науці немає цілісної концепції соціальної відповідальності. Відповідальність як багатомірний, поліструктурний соціальний феномен і обов'язковий атрибут суспільних відносин, його регулятор на всіх стадіях існування суспільства вивчається різними галузями наук, однак, переважно, в рамках предмета кожної з них.

Філософські дослідження відповідальності проводяться із загальних позицій категорій свободи та необхідності, відношення понять відповідальності і багатоаспектного поняття соціальної свободи, виконання обов'язків перед суспільством тощо.

Багато праць присвячено дослідженню етичного, морального аспектів феномена відповідальності, де вона розглядається як усвідомлена індивідом соціальна необхідність ініціативного виконання обов'язку (почуття відповідальності), всіх видів обов'язків, які суспільство покладає на своїх членів (Л. М. Архангельський, Н. А. Головка, О. Г. Дробницький, В. Т. Єфімов, В. С. Марков та ін.).

В останні роки питання відповідальності активно досліджуються в психології, де відповідальність розглядається як психологічна особливість особи чи психологічний механізм регуляції соціальної поведінки особи в конкретних системах. Дослідження психологів спрямовані головним чином на вивчення відповідальності як фактора, що інтегрує всі психічні функції особи: суб'єктивне сприйняття навколишнього світу, оцінка власних ресурсів, емоційне ставлення до обов'язків, свобода тощо. Проблема відповідальності тут розглядається згідно з відомою формулою про значення свободи особи при виборі варіанта поведінки, конкретних вчинків як необхідної підстави для повної відповідальності.

Зокрема, становить інтерес спроба психологів не тільки дослідити відповідальність як здатність особи, а й проаналізувати і навіть виміряти на конкретно-соціологічному рівні виявлення відповідальності як різновиду поведінки індивіда при виконанні професійної ролі в процесі трудової діяльності, що дає можливість конкретизувати і розширити уяву про феномен відповідальності [56].

У соціальній літературі використовується широке поняття відповідальності. Відповідальність розглядається як усвідомлена і сприйнята особою соціальна необхідність ініціативного виконання обов'язку, всієї суми обов'язків, які лежать на особі, – політичних, моральних, правових та інших. У цьому розумінні відповідальність подається як явище одного роду з соціальною свободою [57].

Соціологічні дослідження проблеми відповідальності, що мають місце в рамках окремих галузевих наук (правових, психологічних тощо), ведуться останнім часом досить активно, більше того, майже всі фундаментальні дослідження відповідальності в юридичній науці відбуваються на соціологічній основі, якщо розуміти соціологічний підхід як теорію, яка на будь-якому рівні завжди з'ясовує генезис, соціальне місце і соціальні функції того чи іншого суспільного явища. В цьому і є специфіка соціологічного аспекту дослідження щодо будь-якого об'єкта [58].

Рухаючись від загальної характеристики основних напрямів в дослідженні відповідальності до змістовного аналізу, зупинимося на тих суттєвих параметрах, які розкривають суть феномена соціальної відповідальності і тому можуть слугувати загальнометодологічною, теоретичною основою поняття юридичної відповідальності.

Соціальна відповідальність належать до числа складних системних об'єктів дослідження. Її складність, багатоаспектність і соціальний характер передбачають необхідність комплексного, всебічного вивчення. Дослідницька стратегія, покладена в основу комплексного підходу, передусім, ґрунтується на таких методологічних принципах: формулювання загальної теоретичної концепції;

розробка наскрізних понять і категорій, що забезпечують єдність підходу до об'єкта дослідження.

На їх основі здійснюється вивчення окремих аспектів соціальної відповідальності. При цьому філософсько-правовий та теоретико-концептуальний апарат формується на засадах постулатів, понять і категорій дисциплін, залучених до процесу дослідження. Саме з цих наук запозичують специфічні методи дослідження та змістовні результати. Теоретичну концепцію слід поєднувати з емпіричними розробками. Міждисциплінарність теоретичних і прикладних досліджень – одна з найважливіших методологічних вимог сьогодення, яка, як зазначалося вище, повною мірою стосується питань відповідальності загалом та соціальної відповідальності, зокрема.

Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус будь-якої наукової проблеми призводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки.

Саме поняття «методологія» (від грец. μέθοδος – правильний, вірний шлях, шлях дослідження) неоднозначно розуміється в сучасній науці.

У широкому розумінні слова методологія – це теорія людської діяльності, «це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи сюди не лише власне пізнання, але й виробництво. Можна сказати, що методологія ... є теорія людської діяльності» [59, с. 6]. У вузькому розумінні слова під методологією розуміють сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження [60, с. 5-6].

Своєрідним компромісом між надто широким і надто вузьким розумінням методології як шляху пізнання виступає багаторівневий підхід, коли розрізняються: найзагальніші методи наукового пізнання – аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія); загальні для багатьох наук, міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналіз, кібернетичний, синергетичний підходи тощо (загальнонаукова методологія); теорія і методи конкретної науки, галузі знань;

методика, сукупність операцій і процедур, що застосовуються в конкретних дослідженнях [61, с. 40].

На нашу думку, будь-яка методологія, а особливо методологія вдосконалення суспільних відносин (а соціальна відповідальність виступає однією зі сторін суспільних відносин) полягає в тому, щоб чітко визначити такі методи дослідження соціальних явищ, які, по-перше, відповідають самому об'єкту дослідження, тобто адекватні природі самого досліджуваного явища, а, по-друге, дають теоретичне уявлення про систему методів дослідження конкретного явища, що треба сприймати як теорію, звернену до практики дослідження. При цьому методологію не можна розглядати тільки як науково-дослідницький інструментарій. Методологія – це, перш за все, теоретичне уявлення про саме явище й про можливості його вивчення з метою практичного вдосконалення, без чого ніяке практичне вдосконалення соціальної практики не має сенсу, а реформування буде щонайменше неефективним, якщо не шкідливим.

Питання методології досить складне, оскільки саме воно досить часто в наукових джерелах тлумачиться по-різному. Багато зарубіжних наукових шкіл не розмежовують методологію і методи дослідження. У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як:

1) вчення про науковий метод пізнання та перетворення світу; його філософська, теоретична основа;

2) сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [62, с. 664].

Найчастіше методологію тлумачать як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження. Методику розуміють як сукупність прийомів дослідження, включаючи техніку і різноманітні операції з фактичним матеріалом [63].

Методологія виконує такі функції:

– визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;

- спрямовує, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета;
- забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається;
- допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці;
- створює систему наукової інформації, що ґрунтується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання [64, с. 56].

Під методологічною основою дослідження розуміється основне, вихідне положення, на якому ґрунтується наукове дослідження. Методологічні основи даної науки завжди існують поза цією наукою, за її межами і не виводяться із самого дослідження [64, с. 57].

Методологія – вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності – має чотирирівневу структуру. Нині розрізняють фундаментальні, загальнонаукові принципи, що становлять власне методологію, конкретнонаукові принципи, що лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів і технік, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань.

Філософська, або фундаментальна, методологія є вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію принципів пізнання особливостей явищ, процесів, сфер діяльності [64, с. 57].

Не заглиблюючись у розкриття поняття і предмета методології, зазначимо однак деякі принципи наукового пізнання, що, на нашу думку, є доволі суттєвими чинниками для кращого розуміння філософсько-правового аспекта соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ.

Фундаментальні принципи ґрунтуються на узагальнюючих, філософських положеннях, що відображають найсуттєвіші властивості об'єктивної дійсності та свідомості з урахуванням досвіду, набутого в процесі пізнавальної діяльності

людини. До них, зокрема, належить принцип діалектики, що відображає взаємозумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності.

Діалектична логіка пізнання стала універсальним інструментом для всіх наук, при вивченні будь-яких проблем пізнання і практики.

Діалектика як метод пізнання природи, суспільства і мислення, розглянута в єдності з логікою і теорією пізнання, є фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової та суперечливої дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечливість між сутністю і явищем, змістом і формою, дотримати об'єктивність при оцінюванні дійсності. Досвід і факти виступають джерелом, основою пізнання дійсності, а практика – критерієм істинності теорії. Діалектика як фундаментальний принцип і метод пізнання має величезну пояснювальну силу. Однак вона не підмінює конкретнонаукові методи, пов'язані зі специфікою досліджуваної сфери. Діалектика виявляється в них і реалізується через них відповідно до вимог спадкоємності та непротиворіччя в методології [64, с. 58].

Принцип універсальності законів світобудови. Розвиток науки загалом характеризується єдністю протилежних тенденцій – диференціації та інтеграції наукових знань. Провідними на сучасному етапі виступають інтеграційні процеси, що передбачають необхідність об'єднання досліджень неживої і живої природи та суспільства, вивчення їх з точки зору універсальних законів світобудови. При цьому основні закономірності соціального буття (включаючи відповідальність як соціальний феномен) виступають як інобуття загальних закономірностей саморуху (самоорганізації) матерії, світу, світобудови, як модифікація їх фундаментальних властивостей [65, с. 135-154]. Для соціальної відповідальності цей принцип означає необхідність поглянути на неї з більш широких позицій, переборюючи антропоцентризм і аксіологізм (ціннісний підхід щодо предмета дослідження).

Загальнонаукова методологія використовується в усіх або в переважній більшості наук, оскільки будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, але

й методологічний зміст, спричиняє критичний перегляд прийнятого досі понятійного апарату, чинників, передумов і підходів щодо інтерпретації матеріалу, що вивчається [64, с. 59].

Принцип універсальності загальнонаукових методів пізнання дійсності. Виходячи із принципу універсальності законів світобудови, можна припустити універсальність загальнонаукових методів пізнання дійсності, включаючи соціальну відповідальність.

Це означає можливість застосовувати при дослідженні відповідальності, зокрема соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ, не лише системного, історичного, термінологічного, функціонального, когнітивного аналізу, моделювання тощо, але й синергетики, теорії хаосу, теорії катастроф та інших сучасних загальнонаукових концепцій.

Принцип відносності знань (релятивізм). Будь-яке знання про будь-який предмет дійсності відносне, неповне, обмежене.

Ніколи не можна досягти повного і кінцевого знання про досліджуваний об'єкт. Це пов'язано, насамперед, із тим, що всі об'єкти дійсності знаходяться у постійній зміні. І «фактично не існує ні пропозицій, ні слів зі значенням, котрі були б незалежні від обставин проголошення» [66, с. 321]. Відомий учений К. Поппер з цього приводу зазначав, що «... наукові результати «відносні» ... лише постільки, поскільки вони є результатами відповідної стадії наукового розвитку і підлягають зміні в ході наукового прогресу» [67, с. 255-256].

З урахуванням викладено вище та характерних ознак соціально відповідальної держави, необхідно зазначити, що вона виступає складною системою державного управління. Визначальним елементом такої держави є соціальна підсистема як сукупність інституційних, процесуальних, суб'єктних, об'єктних та інших складових, що носять яскраво виражений соціальний характер.

Як і будь-яка інша, соціальна підсистема складається з відповідних компонентів. Так, С. Бірюков відносить до таких складових «об'єкт, суб'єкт, принципи (закономірності) та методи управління» [68]. Ще один дослідник

С. Кузьмін окреслює систему управління як певну піраміду впливу, до якої входить чотири категорії елементів: «владна підструктура, навколовладна підструктура, середній клас елементів управління та маса, якою управляють» [69].

З цієї точки зору первинним інституційним компонентом системи соціальної держави є влада (владна підструктура) як головна підсистема соціально відповідальної держави.

Соціальна відповідальність у дискурсі розбудови соціальної держави виступає як системоутворюючий принцип, адже історія становлення соціальної держави свідчить про зростання ролі соціальної відповідальності держави та органів державної влади. Всі принципи соціальної держави реалізуються лише опосередковано через принцип соціальної відповідальності.

Таким чином, реальне втілення принципів соціально відповідальної влади в практично-політичній діяльності органів державної влади має забезпечити соціальний ефект державного управління, який Х. Хачатурян визначає як «результат діяльності органів державного управління як суб'єктів ринкових відносин, що спрямований на благо суспільства загалом або окремих груп населення і проявляється при вирішенні загальносоціальних проблем і забезпечення якості життя людей» [70].

З огляду на це можна зазначити, що сучасна держава виступає як головний інститут політичної системи суспільства, що є носієм імперативної влади. Вона виникає, насамперед, для задоволення загальносоціальних потреб суспільства, отже, соціальна функція держави є ключовою, визначальною у діяльності державного апарату. Це означає, що найкращою може бути лише та держава, в якій якнайповніше задовольняються загальносоціальні потреби. Як випливає із сучасної теорії державного управління, така держава, що отримала назву соціальної, знаходить своє віддзеркалення перш за все в новій якості самої державної влади, яка в результаті внутрішньої трансформації на принципах консенсусу, партнерства і солідаризму, знімає одвічне політичне відчуження людини від держави та робить державу такою соціальною системою, що

переходить під контроль громадян, служить їм та реалізовує їх інтереси, волю та устремління.

Соціальна відповідальність є категорія (політико-правова, філософська), що відображає соціально-історичні явища, які з необхідністю породжуються суспільними відносинами. Вихідним моментом теорії соціальної відповідальності є проблема взаємовідносин особи та суспільства.

В сучасній науці точиться певна дискусія щодо розуміння і соціальної відповідальності держави, і соціальних гарантій. На думку деяких дослідників, держава має не тільки турбуватися про соціальне забезпечення громадян, а й забезпечувати такі структурні перетворення суспільства, зокрема економіки, які б дозволили забезпечити участь робітників в управлінні виробництвом тощо. Інші наголошують на державному наданні пільг та соціального забезпечення для підвищення добробуту громадян.

За цією, здавалося б, суто академічною дискусією, стоїть важлива політико-правова проблема об'єктів державного регулювання у структурі соціальної держави. Так, якщо бути прихильником останньої позиції, то в якості об'єкта державного регулювання мають виступати відносини індивіда та суспільства. Таке розуміння проблеми є характерним для консерватизму та лібералізму і в політичному аспекті це означає кількісне зростання залежних від державних і суспільних соціальних закладів кількості громадян, які потребують соціальної допомоги. Цей соціальний прошарок виявляється залежним від соціальних закладів ще й через страх втратити мінімум соціальних благ, споживачі соціальних послуг починають дотримуватися консервативних поглядів і не сприймають жодних реформ і суспільних змін.

Якщо ж виходити з того, що держава не лише забезпечує відповідний рівень добробуту, а й проводить структурне реформування суспільства, то об'єктом державного регулювання виступають вже відносини між соціальними групами, насамперед, у сфері розподілу. Отже, йдеться про доступ громадян до суспільного багатства, який, безперечно, і є визначальною, основною ознакою соціальної держави.

Два найвідоміші регулятори поведінки людей – мораль та право – виступають одночасно і підґрунтям, і складовими соціальної відповідальності. Розглядаючи структуру соціальної відповідальності, слід зауважити, що вона не може бути безособистісною й поза соціумом. Будь-яка діяльність у соціумі передбачає конкретного носія, отже суб'єкт соціальної дії, що усвідомлює її можливі наслідки, є автоматично й суб'єктом соціальної відповідальності.

Оскільки безліч соціальних дій виконується значною кількістю різноманітних суб'єктів, зрозуміло, що як суб'єкт соціальної відповідальності можуть виступати й індивід, родина, соціальна група, трудовий колектив, інституція громадянського суспільства, народ, державні органи, зокрема органи внутрішніх справ та держава загалом, нарешті людство як сукупний суб'єкт діяльності та соціальної відповідальності. Це означає, що соціальна відповідальність може набувати і особистісний, і колективний або солідарний характер.

У свою чергу, за психологічною мотивацією суспільних дій суб'єкт соціальної відповідальності структурується на такі внутрішні елементи, як:

- а) усвідомлення суб'єктом свого соціального призначення та вимоги діяти відповідно до усталеної ціннісної системи соціальної групи та всього суспільства;
- б) перманентний самоконтроль суб'єкта в процесі здійснення соціальних дій, усвідомлення їх позитивних та негативних наслідків і для суспільства, і для себе особисто, самооцінка та самозвіт за ціннісними суспільними критеріями;
- в) усвідомлення необхідності та перспективних результатів соціальної кооперації;
- г) соціально активна діяльність суб'єкта, що власне й призводить до виникнення соціальної відповідальності.

Залежно від суб'єкта розрізняють дві основні форми соціальної відповідальності – індивідуальна та інституційна (колективна). Остання може приймати форми групової відповідальності певної соціальної групи та колегіальної відповідальності певного державного органу влади, наприклад,

відповідальність органів внутрішніх справ за стан охорони громадського порядку та громадської безпеки тощо.

Що ж стосується окремо взятої людини, то вона може виступати суб'єктом і першої, і другої форми відповідальності. В таких випадках необхідно ставити питання, за що людина відповідає – за дії (бездіяльність), які здійснені самостійно у сфері особистої свободи і за власним інтересом, або за вчинки, що є частиною організованих колективних дій, котрі здійснені під впливом ціннісних установок групи.

Для кожного історичного суспільного устрою характерна певна міра поєднання форм індивідуальної та інституційної відповідальності. Як правило, переважне значення інституційна форма відповідальності набуває за недемократичного режиму. Зокрема, в колишньому СРСР вважалося, що колективну форму відповідальності неможливо замінити на індивідуальну і навпаки. Здатність колективу нести відповідальність визнавалась як необхідний елемент його конституювання, як найважливіша риса соціалістичного колективізму, що передбачає особистий характер відповідальності на основі глибокого засвоєння людиною цінностей соціалізму і відношення до загальних справ, як до своїх власних [71, с. 81-85].

Однак, на нашу думку, слухним є висловлювання Ф. Хайєка, котрий вважав, що ефективна відповідальність має бути індивідуальною. Тому сучасна інституційна відповідальність органів державної влади за реалізацію соціальної політики все більше приймає персоніфікований характер. Колективна відповідальність може існувати і в демократичному суспільстві, однак у дуже обмежених масштабах і формах, проте превалюючою її формою завжди буде індивідуальна.

У вільному суспільстві не може бути будь-якої колективної відповідальності членів групи, як такої, якщо тільки вони, здійснюючи спільні дії, не роблять себе індивідуально і в окремоті відповідальними. Поєднана або розділена відповідальність може створювати для індивіда необхідність погоджуватися з іншими й тим самим обмежувати владу кожного. Подібно тому,

як власність кожного є в дійсності нічия власність, відповідальність кожного є нічиєю відповідальністю [72].

Категорія відповідальності передбачає обов'язковість існування конкретного об'єкта – за що саме накладається (чи приймається самостійно) відповідальність на суб'єкта соціальної дії. Особливістю об'єкта соціальної відповідальності є його складний елементний характер, тобто те, що в процесі соціальної кооперації та соціально активних дій ми одночасно виконуємо певну кількість соціальних ролей, втручаємося в різноманітні соціальні сфери та здійснюємо вплив на безліч соціальних процесів, кожному з яких буде відповідати визначений об'єкт соціальної відповідальності, а всі разом вони будуть об'єднуватися в сукупний об'єкт соціальної відповідальності.

З позиції об'єкта, соціальну відповідальність можна розглядати за рівнем відповідальності, де на найнижчому – мікрорівні – знаходиться персональна або особиста відповідальність, на мезорівні – відповідальність групова (родинна, колективна тощо), на макрорівні – відповідальність колегіальна та суспільна, і на мегарівні – відповідальність народу, держави, людства загалом.

Розгляд механізмів соціальної відповідальності як системи регуляції та регламентації діяльності суб'єктів дає підстави говорити про три складові реалізації соціальної відповідальності: шляхом обмеження, припинення соціально шкідливих дій, накладення негативних санкцій, суспільного осуду; шляхом заохочення та стимулювання соціально позитивних дій та шляхом мотивації до творчих соціальних дій.

Низка дослідників, серед яких В. Сперанський, А. Оріховський, А. Плахотний [5; 73; 74], аналізуючи діяльну сторону соціальної відповідальності, виокремлюють ще один її структурний компонент – інстанцію відповідальності, тобто перед ким саме настає соціальна відповідальність. Інстанція соціальної відповідальності здійснює регуляцію діяльності суб'єктів шляхом їх оцінювання, контролю та заохочення або накладення негативних санкцій чи осуду.

Такою інстанцією можуть виступати: безпосередньо суб'єкт соціальної відповідальності (відповідальність перед власним сумлінням); родина (відповідальність батьків перед дітьми чи дітей перед батьками); мала група (відповідальність перед друзями, сусідами тощо); трудовий колектив; соціальна група; етнічна група; державні інституції; інституції громадянського суспільства; народ; держава; міжнародне співтовариство; людство загалом.

Соціальна спрямованість інстанції соціальної відповідальності полягає в тому, що вона здійснює окрім регулюючої та регламентуючої, також стимулюючу, організуючу та управлінську функції. За характером здійснення вказаних функцій інстанції соціальної відповідальності можна диференціювати на дві великі групи: формальні та неформальні інстанції.

Формальні інстанції соціальної відповідальності (насамперед, держава, органи державної влади, зокрема й органи внутрішніх справ, громадські та господарчі інституції) здебільшого апелюють до правових імперативів, їх вимоги та санкції ґрунтуються на юридично закріплених законах та нормах поведінки, що мають обов'язковий характер. Неформальні інстанції соціальної відповідальності (окремі особи, родина, референтні та малі соціальні групи тощо), переважно, апелюють до моральних імперативів, їх регулятивні та санкціонуєчі можливості ґрунтуються на авторитеті, суспільній думці, загальноціннісних суспільних установах і не мають обов'язкового характеру.

Основою відповідальності є певні соціальні норми, цінності та гарантії, насамперед закріплені в Конституції України основні права і свободи людини. Водночас, якщо превалювання індивідуальної та колективної відповідальності громадян перед державою за радянських часів призвело до пріоритету держави над особою, так і превалювання соціальної відповідальності держави може призвести до патерналістських настроїв та соціального егоїзму. У соціальній державі має дотримуватися паритет відповідальності держави і громадянина.

Нарешті, залежно від сфери застосування соціальних дій, соціальну відповідальність можна диференціювати на конституційну, моральну, правову, політичну, професійну, адміністративну, громадянську, екологічну тощо.

Водночас, необхідно звернути увагу на те, що на думку О. Сушинського, залежно від виду соціальних норм або сфер діяльності суб'єктів соціальних дій соціальна відповідальність поділяється на державну, моральну, політичну, публічну, юридичну тощо [25].

З позиції державного управління основними видами соціальної відповідальності є конституційна, політична, правова та адміністративна, оскільки саме вони зумовлюють і природу суспільних відносин, і межі життєдіяльності особистості, колективу, громади, інститутів держави та громадянського суспільства, саме в них найбільшою мірою відображаються головні форми суспільної свідомості та соціальних зв'язків людей.

Необхідно зазначити, що для дослідження соціальної відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ важливе місце займає така форма соціальної відповідальності як політична, оскільки лише вона має таку специфічну властивість як всеосяжність – коли «відповідальності охоплюють усе буття їхніх об'єктів, тобто всі їхні аспекти, від звичайнісінького існування до вищих інтересів» [75].

У науковій літературі політичною здебільшого визнається конституційно-правова відповідальність уряду перед парламентом [27; 76; 77]. Політична відповідальність держави та органів державної влади зумовлюється тим фактом, що на державу, як на головного «керівника», «урядовця» суспільного життя покладаються певні політичні обов'язки, адже за визначенням А. Соколова «держава, всі її органи визнають пріоритет права, підкоряються праву і правовому закону, не можуть обходити його приписи і несуть політичну, юридичну і моральну відповідальність перед народом за невиконання взятих на себе зобов'язань» [78, с. 45-46].

При цьому принцип відповідальності є одним з базових принципів демократичної влади, оскільки «за законом Паркінсона, будь-яка влада прагне до самовідтворювання, розширення, у зв'язку з чим виникає вкрай небезпечна тенденція встановлення безмежної влади. Небезпека цієї тенденції, окрім іншого, полягає в тих зобов'язаннях, що приймаються на себе владою. Адже згідно

існуючого правила «велика влада несе велику відповідальність» необмеженій, безмежній владі доводиться відповідати за все» [20, с. 25-26].

Н. Плахотнюк визначає таку відповідальність як відносини «між суспільством загалом або його політичним утворенням та членом цього суспільства, яке тягне несприятливі наслідки для особи, стосовно якої воно застосовується» [79, с. 65]. Політична відповідальність реалізовується виключно завдяки уставленим політичним традиціям, а подеколи засобами політичного тиску або навіть шантажу.

В. Мельниченко визначає політичну відповідальність як різновид соціальної, котра виникає у процесі діяльності різних суб'єктів у зв'язку з діяльністю та розвитком державної влади, а також при розробці та проведенні в життя політики і передбачає відповідні стягнення за неналежне здійснення державної влади [80].

Конституційна відповідальність, на відміну від політичної – завжди носить правовий характер. Вона реалізується на основоположних принципах національного законодавства та має рельєфно виражений політичний характер, оскільки тісно пов'язана зі здійсненням влади. Проте, якщо державна влада завжди є владою політичною (а отже і конституційна відповідальність завжди носить політичний характер), то політична влада не завжди має оформлений, правовий характер. Політична влада – поняття більш широке, ніж влада, що заснована на конституційно-правових нормах. Вони різні за обсягом, соціальною сутністю, методами, формами виявлення та суб'єктами.

Розглядаючи співвідношення прав людини, демократії та розвитку, Дж. Доннелі серед головних ознак демократичного врядування також наводить вимоги відповідальності урядовців «перед тими, над ким вони урядують; іншими словами, що вони зобов'язані обґрунтовувати свої дії щодо них» [81]. Держава уповноважується народом на здійснення певних політичних і соціальних функцій, тобто функцій з управління суспільними справами і тому в державі виникає той особливий стан, який в теорії держави та права прийнято називати позитивною відповідальністю.

Тобто, держава повинна сумлінно та ефективно здійснювати управління суспільством, вживати відповідних заходів щодо покращення економічних та соціальних умов життєдіяльності, забезпечувати основу основ існування вільного громадянського суспільства – права і свободи людини та громадянина. У випадку ж невиконання або неналежного, неефективного виконання покладених на державу політичних функцій, настає репресивна політична відповідальність держави.

Складніше в певному сенсі визначитися з моральною відповідальністю держави перед людиною. Вона у більшості випадків виступає лише як додаткова до політичної або юридичної відповідальності. Моральна відповідальність з боку держави носить позитивний характер, насамперед, як складова правосвідомості посадових осіб державних органів.

Таким чином, наявність інституту соціальної відповідальності в суспільному житті є об'єктивною необхідністю і більше того, гарантією свободи всіх членів суспільства. В сучасних умовах проблема обов'язків і відповідальності стоїть досить гостро, оскільки зросла роль окремої людини в суспільному житті, відбулося розширення її соціальної та правової свободи.

Свобода, як зазначав Г. Гегель, у суспільному житті не є чимось безмежним [82]. За відсутності належного контролю і відповідальності, як правило, безмежна свобода закінчується своєю протилежністю – безмежним свавіллям і деспотизмом. Усе це є вірним стосовно індивіда й у стократ вірним стосовно держави. Діяльність держави та її органів не обмежена відповідними засобами, відсутність відповідальності держави, її органів і посадових осіб значно частіше призводять до зламу демократичного устрою і виникнення авторитаризму, тоталітаризму, аніж безмежна свобода індивіда. Саме тому на відміну від ідеології тоталітарної держави домінування держави над людиною необхідно здійснити перехід до ідеології правової держави «служіння держави людині» [2]. Це можливо, зокрема, шляхом встановлення рівних вимог належної поведінки і з боку держави, її органів (зокрема й органів внутрішніх справ) та посадових осіб, і з боку людини.

Узагальнюючи викладене вище стосовно сутності соціальної відповідальності можемо констатувати, що:

– найвищою цінністю, визначальним орієнтиром політики держави є права та свободи людини і громадянина. Ці права є недоторканими, вони можуть бути порушеними виключно на підставі судового рішення в чітко визначених законом випадках;

– особа і суспільство постійно перебувають у взаємодії через соціальну кооперацію та активні соціальні дії індивідів, соціальних груп і всього суспільства, що становить собою підстави для виникнення інституту соціальної відповідальності;

– соціальна відповідальність як інтегрований чинник соціальної взаємодії може проявлятися на персональному рівні (мікрорівень), груповому (мезорівень), суспільному (макрорівень) та цивілізаційному (мегарівень);

– соціальна відповідальність є засобом підтримання цілісності суспільства, суспільної злагоди, соціальної справедливості, вдосконалення суспільних відносин;

– соціальна відповідальність містить в собі і об'єктивну, і суб'єктивну сторони, які відображають статус людини, ціннісні суспільні норми та психоемоційне ставлення до них самого індивіда;

– структура соціальної відповідальності носить складний та багаторівневий характер, вона включає багатовимірні суб'єкти, об'єкти та інстанції соціальної відповідальності, що перебувають у процесі взаємозалежності та можуть одночасно або поперемінно виступати в кожній з цих якостей;

– міжнародне та національні законодавства закріплюють конкретні види юридичної та адміністративної відповідальності держави та її посадових осіб за дії, що порушують права й свободи громадян, а також за невиконання (бездіяльність) чи неналежне виконання своїх обов'язків;

– на посадові особи та інституції держави покладено не тільки зобов'язання за дотриманнями прав і свобод людини, але й за створення

сприятливих умов для всебічного розвитку контролю влади різноманітними інститутами громадянського суспільства;

– механізм дії соціальної відповідальності передбачає контроль за мірою виконання суб'єктом своїх обов'язків перед об'єктом, а також встановлення правоти чи провини в діяльності держави або її посадової особи і може використовувати важелі обмеження (покарання), стимулювання та мотивації задля забезпечення соціально позитивної поведінки суб'єктів;

– основними видами соціальної відповідальності є конституційна, юридична, моральна, політична, партійна, професійна, корпоративна, економічна, екологічна тощо.

Аналізуючи сучасну соціально-політичну ситуацію в Україні, слід зазначити, що в умовах становлення демократичної, правової державності України стає все більш усвідомленою необхідність соціальної відповідальності держави та людини, відповідальності, насамперед, держави перед людиною, а не навпаки. В основі взаємовідносин держави і людини в умовах демократичної, правової, соціальної держави лежить принцип, який передбачає, з одного боку, самостійність, ініціативу та активність особи і держави, а з іншого – неухильне виконання цими суб'єктами вимог, що сформульовані в конституційних та законодавчих приписах.

Отже, на сучасному етапі розвитку українського суспільства і держави суб'єктом, що несе основний тягар соціальної відповідальності у взаємовідносинах держави і людини, необхідно визнавати державу. Держава створена для людини, а не людина існує для держави – ось основний принцип взаємовідносин цих суб'єктів.

1.3. Філософсько-правовий погляд на інститут соціальної відповідальності в системі цінностей демократичної держави

Оскільки основою відповідальності є динамічна система цінностей, притаманних індивіду, певній асоціативній організації та суспільству загалом,

інституціям, які здійснюють публічну владу (насамперед, президенту, органам державної влади, зокрема й органам внутрішніх справ, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам), в контексті нашого дослідження доцільно розглянути інститут соціальної відповідальності в системі суспільних цінностей соціальної держави.

Для цього, насамперед, необхідно зосередити увагу на антропологічній природі, витоках і сутності ціннісної системи суспільства, її взаємозв'язку з інтересами та інстинктами людини.

Перефразовуючи Арістотеля, зазначимо, що людина є істота біологічна, соціальна і політична. На первинному рівні головним рушієм людини як біологічної істоти є інстинкти. Філософія визначає інстинкт (від латинського «стимул», «спонукання») як природний потяг, притаманна роду та виду вроджена (спадкова) схильність до певної поведінки або способу дій. У Паскаля інстинкт – це внутрішній досвід, що ґрунтується на інтуїції [83, с. 87].

Вивчаючи роль інстинктів у соціальній поведінці Мак-Дугал висунув «гормічну» (від грецького «*hormae*» – бажання) теорію, згідно з якою саме вроджені інстинкти є основою й причиною соціальної та політичної поведінки людини. Згідно з твердженням вченого індивід наділений вітальною енергією, що проявляється у «горме» – інтуїтивній силі, що рухає людиною й реалізується у дії інстинктів. При цьому дія інстинкту містить афективну (рецептивну), центральну (емоційну) та аферентну (рушійну) частини. Їх внутрішні прояви – неусвідомлені емоції, що впливають на свідомість та детермінують людську поведінку [84].

Первинними інстинктами В. Троттер називає інстинкт самоствердження, харчування, статевий та стадний [85]. У Мак-Дугала – це інстинкти боротьби, самозбереження, репродукування роду, стадності. У З. Фрейда вся сукупність інстинктів зводиться до двох основних – Еросу (інстинкт кохання й творення) й Танатосу (інстинкт смерті та руйнування) [86]. Очевидно, що Фрейдівський Танатос своєю агресивною сутністю близький до Троттеровського інстинкту боротьби та Мак-Дугласівського інстинкту самоствердження.

Інстинкт викликає бажання як потребу у відповідних ресурсах життєдіяльності (благах) і доки ця потреба не виходить за рамки фізіологічного існування, людина залишається істотою біологічною як і всі інші високоорганізовані живі організми.

Потреби соціальної кооперації, інформації та спілкування вимагають тісної взаємодії з іншими представниками біологічного виду й такі потреби є характерними для істоти соціальної – коло соціальних видів на планеті порівняно невелике й поряд з людиною тут можна визначити як окремі види ссавців, так і бджіл, мурашок. Нарешті потреба саморозвитку: пізнання, визнання, самореалізації зумовлює бажання індивіда впливати на соціальне оточення, створювати нові сенси, перетворювати світ, і ця політична сутність людини є характерною ознакою її унікальності в біологічному світі. Задоволення інстинктивних потреб відбувається отриманням відповідного матеріального, інформаційного, духовного тощо ресурсу життєдіяльності.

Інстинктивно зумовлене бажання людини отримати певний ресурс життєдіяльності прийнято визначати категорією «інтерес», що від латинського «interest» (має значення, важливо) означає притаманне людині ставлення, що виражає позитивну або негативну її спрямованість на задоволення людських потреб [87, с. 260-261]. Отже інтерес – це дія щодо задоволення потреби у певному ресурсі життєдіяльності.

Принциповим є розуміння дефіцитності ресурсів життєдіяльності, причому у відповідності до структури інстинктивних потреб людини ресурсами життєдіяльності є не тільки ресурси матеріального характеру (їжа, вода, одяг, гроші тощо), але й ресурси комунікативні (інформація, спілкування, знання) та духовні (вірування, самоствердження). В ідеальних умовах невичерпності споживання певного ресурсу людина не відчуватиме ані бажання, ані інтересу до того, що вона отримує без будь-яких зусиль, оскільки її інстинкт задовольняє таку потребу автоматично (наприклад, дихання). Однак, в реальному житті переважна більшість ресурсів життєдіяльності носила і носить більшою чи меншою мірою дефіцитний характер. Дефіцит певного ресурсу життєдіяльності однозначно

перетворює його на цінність, а сукупність найголовніших цінностей певного соціуму є його ціннісною системою.

При цьому слід зауважити, що за різних історичних, географічних умов ієрархію суспільних цінностей складатимуть зовсім різні дефіцитні ресурси життєдіяльності людини. Якщо ж розглядати сукупність потреб (а людина завжди має велику кількість одночасних потреб), автоматично отримуємо сукупність цінностей. При цьому їх ієрархію (найбільш узагальнено – систему суспільних цінностей певного соціуму) будуть детермінувати два фактори: ієрархія потреб та дефіцитотворчий вплив на ресурси життєдіяльності людини історичних, природно-географічних, демографічних та інших факторів.

Найвідомішу класифікацію потреб у формі ієрархічної піраміди презентував А. Маслоу [88]. Згідно з цією п'ятиступеневою класифікацією людина прагне послідовно задовольнити потреби фізіологічного рівня, власної безпеки, соціального та соціетального характеру та потреби самоактуалізації або саморозвитку.

Задоволення інтересів потребує ресурсів життєдіяльності – матеріальних, комунікативних та духовних благ – більше або менше (за різних історико-природних обставин і умов), але завжди дефіцитних. Оскільки прагнення кожного до концентрації всіх дефіцитних благ-цінностей обумовлене генетично на рівні інстинктів, в суспільстві виникає загроза переходу до стану «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс), що викликає необхідність у створенні механізму раціонально-справедливого розподілу дефіцитних благ.

Так виникає влада – вождя, що контролює і розподіляє їжу та інші матеріальні ресурси життєдіяльності і виступає гарантом безпеки спільноти (одночасно із здатністю відібрати життя в окремого індивіда); шамана, що володіє виключним правом надавати комунікативні та духовні блага. Врешті-решт з необхідності централізованого впорядкування ресурсів життєдіяльності людської спільноти виникає державна влада.

Таким чином ціннісна система суспільства формується з необхідності задоволення індивідуальних людських інстинктів-потреб завжди дефіцитними

ресурсами життєдіяльності (благами). Задля запобігання «війни всіх проти всіх» відповідним механізмом раціонально-справедливого розподілу дефіцитних благ виступає інститут соціальної відповідальності влади.

Згідно з суспільними цінностями, як зазначає О. Сушинський, відповідальність здійснюється як волевиявлення, коли та чи інша інституція, що здійснює певний вид публічної влади та відповідає за реалізацію потреб та інтересів суспільства (громадян) або самоусувається («відповідальність до» як здійснення самосанкції чи імасанкції), або усуває іншу від виконання тих чи інших функцій та повноважень («відповідальність від» як здійснення інтерсанкції). Індивід чи інституція загалом може висловлювати власну позицію щодо розвитку подій та актів, виражаючи своє ставлення до них і, насамперед, незгоду у формі «само санкції» (імасанкції), публічно заявивши про самоусунення від виконання своїх обов'язків та функцій, а не тільки вимагати це від інших інституцій тощо [25, с. 82-83]. Навіть саме виникнення соціальної відповідальності В. Бульба пов'язує із суспільними цінностями, що детермінують діяльність та поведінку всіх учасників суспільних відносин [34, с. 71].

Політична філософія найтіснішим чином пов'язує соціальну відповідальність зі свободою. А свобода є однією з найвизначніших цінностей демократичного суспільства та соціальної держави. Більше того, усталена система цінностей відповідного суспільства де-факто встановлює прийнятні рамки, межі як індивідуальної свободи, так і соціальної відповідальності. При цьому соціальна відповідальність виступає тим самим інститутом, котрий не дозволяє перетворення свободи на свавілля.

Таким чином, правомірно буде розглядати соціальну відповідальність як базовий механізм реалізації сучасних демократичних цінностей в державному управлінні [89, с. 34].

Щоб виокремити інструментарій, за допомогою якого українське суспільство зможе отримати соціально відповідального державного службовця та соціально відповідального громадянина, необхідно звернути увагу на особливості формування особи та державної корпоративної культури на засадах

демократичних суспільних цінностей, механізми трансформації посттоталітарної суспільної свідомості на демократичну партіципаторну.

Будь-яка ціннісна система людини повинна спрямовуватися на реалізацію нею різносторонніх власних потреб, що трансформуються в персональні, групові та суспільні інтереси. У свою чергу, ці потреби та інтереси, породжені матеріальними та духовними умовами людського буття, формують відповідну ціннісну систему, надаючи їй певної орієнтації. Соціальна сила ціннісної системи суспільства настільки велика, що будь-яка людина, яка намагатиметься жити всупереч усталеній ціннісній системі держави, буде або відторгнута суспільством (позбавлена громадянства, вислана з держави, ув'язнена), або сама перетвориться на маргінала, нездатного до більш-менш значної соціальної ролі.

Отже, на нашу думку, в подальшому дослідженні термін цінності слід розуміти як «духовне формоутворення, що існує через моральні та естетичні категорії теоретичної системи, утопічні образи, суспільні ідеали тощо і виступає критерієм оцінки дійсності людиною та джерелом смислоутворюючої основи людського діяння. Цінність включає життєвозначимі предмети, природні утворення та продукти людської діяльності» [29, с. 432-433].

Соціальна відповідальність є результатом соціалізації, що з позицій біхевіоризму розглядається як процес, котрий формує та обмежує індивіда для того, щоб він міг безпроблемно увійти в суспільне життя. Сучасні погляди на соціалізацію пов'язані з виникненням моделі взаємозалежності людини та суспільства, світу загалом. Як відзначає С. Іваненков, «бути соціалізованим означає стати свідомим та відповідальним за все, що відбувається у світі» [90, с. 32]. Однак, тут слушно навести зауваження з цього приводу О. Єлисеєва стосовно того, що «особистість не стільки «несе» відповідальність, скільки є реально втілена самовідповідальність» [91].

Як відомо, формування особи (так само і корпоративної культури органів державної влади) відбувається трьома шляхами:

- стихійно, під впливом некерованих соціальних та соціально-політичних факторів («виховання вулиці», агресивність епохи первісного накопичення капіталу тощо);
- рефлексивно, в процесі саморегуляції особи (самовиховання, самоосвіти, свідомого прагнення певної соціальної чи політичної мети);
- цілеспрямовано в ході реалізації державної політики з гуманітарного, естетичного, соціального виховання людини, прищеплення їй патріотизму, любові до Батьківщини тощо.

Перший з цих факторів є наймасовішим і абсолютно некерованим, другий притаманний незначній частині найбільш вольових членів суспільства, що прагнуть самореалізації та активної ролі у суспільно-політичному житті, третій – вимагає послідовної цілеспрямованої гуманітарної просвіти населення з боку органів державної влади.

Цю тенденцію відзначає й Х. Хачатурян: «Державне управління в межах нової системи соціальних відносин набуває соціоцентричних та гуманоцентричних атрибутів, оскільки як основний вектор свого розвитку орієнтується на максимальне задоволення інтересів об'єкта управління і передусім створення умов для самоактуалізації кожної людини» [92, с. 77]. В такому аспекті є доцільним дослідження проявів та механізмів формування соціальної відповідальності в системі суспільних цінностей сучасної демократичної соціальної правової держави, котрі є активними чинниками детермінації поведінки та діяльності людини, соціальної групи (насамперед, державних службовців) та суспільства загалом.

Суспільні цінності можна класифікувати за різними рівнями функціонування. Як правило, називають три рівні: базових (загальносуспільний рівень), рольових (соціальногруповий рівень) та ситуативних (особистісний рівень) цінностей [93]. Однак, на нашу думку, від початку третього тисячоліття ця типологія має бути модернізованою. Так, С. Хантінгтон переконаний, що в сучасному світі головним критерієм розбіжностей між людьми стає їх культурна приналежність до певної цивілізації, або ідентичність, що складається з

лінгвістичних, етнічних, історичних, релігійних, інституційних елементів. Вчений стверджує, що «люди визначають свою ідентичність за допомогою того, чим вони не є» [94], тобто чим більше людина пізнає світ, тим більше вона відчуває власну унікальність та намагається захистити власну систему цінностей.

Останні три століття домінування західноєвропейської цивілізації у світовій політиці, на думку політолога, призвели до помилкової думки щодо універсальності й виключної «правильності» західних цінностей для всього людства. Більше того, широкомасштабна ціннісна експансія Заходу, намагання нав'язати людству власний світогляд, інститути та форми політичної діяльності призвело до неминучої зворотної реакції інших цивілізацій, які вимушені захищати свої цінності. Тому зіткнення цивілізацій прогнозується неминучими через фундаментальні розбіжності в усталених цивілізаційних цінностях та агресивне нав'язування західною цивілізацією своїх цінностей (насамперед, цінностей індивідуалізму та збагачення) як «загальнолюдських», що автоматично ставить цінності інших цивілізацій у розряд «другорядних» або й навіть «шкідливих», якщо вони в якійсь мірі «недемократичні» [95].

Беручи до уваги цивілізаційну концепцію, можна говорити вже про чотирирівневу класифікацію функціонування суспільних цінностей та ролі й функцій соціальної відповідальності на кожному з них: рівень базисних, цивілізаційних цінностей; рівень загальнодержавних, суспільних цінностей; рівень групових, рольових цінностей; рівень персональних, ситуативних цінностей.

Водночас, незважаючи на ієрархічну субординованість запропонованих рівнів суспільних цінностей, не можна говорити про їх нерівнозначність, вищість або нижчість у процесі життєдіяльності. Цінності перебувають у постійному русі, народжуються і вмирають, переходять з рівня на рівень, та найважливіше – зумовлюють та доповнюють одна одну. В тих же випадках, коли цінності починають протистояти, виборювати першість, у дію вступає інститут соціальної відповідальності, що гармонізує систему цінностей, примушуючи суб'єкта соціальної дії схилитися на сторону більш суспільнозначимої цінності. Отже,

базисний рівень цінностей охоплює найстійкіші, найосновоположніші цінності цивілізації. До таких цінностей можна віднести інтерпретації дихотомій добра і зла, раціонального і трансцендентального, істини та хиби, пріоритетності матеріального і духовного, особи та суспільства, розвитку та стабільності тощо.

На цьому рівні соціальна відповідальність переймається проблемами вищого політичного порядку: війни та миру, екологічної безпеки, техногенних і природних загроз, шляхів розвитку цивілізації тощо.

Висока соціальна відповідальність суб'єктів соціальних дій цього рівня – глав держав, політиків міжнародного рівня, дипломатів полягає в дотриманні миру як найвищої цінності сучасності, підкоренні національних та вузько політичних інтересів вимогам виживання та прогресу всього людства. Для пересічного громадянина цінності цього рівня є факторами самоідентифікації, усвідомлення своєї причетності до певної цивілізації, культури, держави.

Групові або рольові цінності формуються на базових та суспільних і віддзеркалюють соціальний статус особистості: її приналежність до певної соціальної групи, професійної касты, соціального прошарку. Такі цінності формуються в процесі соціалізації: під час виховання, освіти, у власній родині та трудовому колективі. Вони мають забезпечити реалізацію потреб третього та четвертого рівня піраміди А. Маслоу [88].

Система таких цінностей різноманітна і достатньо багатозначна, адже для окремих соціальних груп вона є різною. Це можуть бути цінності служіння Батьківщині, офіцерська честь і патріотизм, національна гідність; цінності морального порядку: справедливість, принциповість, чесність, порядність; професійні цінності: компетентність, організованість, дисциплінованість тощо.

Рольова соціальна відповідальність яскраво свідчить про рівень громадянської зрілості суб'єкта соціальної взаємодії. Наскільки цей індивід здатний розставити національні, професійні та особистісні пріоритети, наскільки він готовий відстоювати національні інтереси та національну державну політику, настільки високим є його власний рівень соціальної відповідальності.

Специфіка соціальної відповідальності цього рівня полягає в тому, що вона розповсюджується не тільки на конкретну діяльність, а й на поведінку людини поза сферою предметної діяльності у відповідності до обраної соціальної ролі.

Як зазначає С. Карпухін, загальні вимоги соціальної відповідальності та її принципи «перекладаються на мову повсякденних справ через моральні норми. Особистість, для якої ці норми стали законом життя, діють вільно, природно й морально, тому що інакше не здатні. Й чим сильніше розвинуте почуття відповідальності, тим вище рівень збігу особисто бажаного та суспільно необхідного» [96].

Таким чином, слід говорити не просто про поведінку яка зовнішньо відповідає певним ціннісним вимогам законодавчим та підзаконним актам, службовим приписам і суспільним нормам та традиціям, а йдеться про внутрішню потребу вчиняти у відповідності до цих норм без будь-якого тиску ззовні. Адже виконання моральних норм неможливо забезпечити жодним приписом, настановою чи тиском. Єдиним регулятором моральності вчинків та дій на цьому рівні залишається соціальна відповідальність.

На рівні ситуативних цінностей людина щоденно робить той чи інший вибір, реалізуючи власні інтереси. При цьому нерідко ситуативні цінності можуть вступати у протиріччя з цінностями вищого рівня.

Соціальна відповідальність на рівні ситуативних цінностей свідчить про ступінь громадянської зрілості людини, її цілісного гуманітарного розвитку, здатності усвідомлювати та реалізувати державну політику на рівні конкретної діяльності. Ті ситуативні цінності, що обираються суб'єктом соціальної дії в такому разі виступають як уособлення політичних сил самого соціального суб'єкта, елементів його політичної свідомості та політичної культури.

Стійкість і стабільність будь-якої держави залежить від того, наскільки гармонійно поєднані у відповідному суспільстві цінності всіх рівнів. Так, базисні та суспільні цінності, сформовані в ході розвитку державності, виступають чинниками цивілізаційної та загальнодержавної самоідентифікації. Групові норми та традиції є чинниками порозуміння та стабільності. Персональні цінності, що

перебувають у гармонії з груповими, суспільними та цивілізаційними, обумовлюють задоволення громадян власним життям. Наприклад, розпад колишнього СРСР став можливим через фактичну руйнацію цілісної ціннісної системи суспільства, коли такі групові та персоналізовані цінності як демократія, свобода, права людини вступили в сильний конфлікт з офіційними, загальнодержавними цінностями.

У будь-якій соціальній дії можна визначити кілька складових соціальної відповідальності. Як правило, таких складових може бути три-чотири: моральна, політична, правова, професійна.

Моральна, – оскільки суб'єкт соціальної дії (особливо якщо це державний службовець або політично активний громадянин) співставляє власний вчинок з усталеними моральними нормами – робить щось сумлінно чи вчиняє проти власної совісті. Моральна соціальна відповідальність вимагає від людини поважати суспільні цінності, відстоювати їх та жити відповідно до законів добра та справедливості.

Правова, – оскільки відповідальна людина при цьому ще й намагатиметься не порушувати законодавчі приписи, що встановлені в державі і поважатиме їх. Правова соціальна відповідальність індивіда полягає у знанні та дотримуванні законодавства в повсякденному житті та власних діях.

Політична, – оскільки людина живе в суспільстві та її життя невіддільне від політики (згадаймо відомий крилатий вислів «якщо ви не цікавитесь політикою, то політика обов'язково зацікавиться вами»). Крім того державно-управлінські рішення, що приймаються посадовцями-суб'єктами соціальної дії, носять, як правило, політичний характер. Так само й свідомий громадянин чи то під час виборів, чи на мітингу, чи то беручи участь у політичному житті також вчиняє дії політичного характеру. Політична відповідальність вимагає від громадянина цікавитися політикою, мати добру обізнаність у позиціях провідних політичних сил країни, раціонально голосувати під час виборів за тих кандидатів на державні посади, які більше за інших відповідають його переконанням та послідовніше відстоюють суспільні цінності держави.

У контексті нашого дослідження особливої уваги заслуговує саме професійна соціальна відповідальність, яка полягає в якісному та своєчасному виконанні своїх службових обов'язків, дотриманні корпоративної культури, гідному представленні установи або організації, в якій працює суб'єкт соціальної дії тощо (у нашому випадку співробітник органів внутрішніх справ). В повсякденному житті важко уявити таку соціальну дію, яка б відповідала лише одному з видів соціальної відповідальності, оскільки неможливо виконати певні дії без огляду на те, чи дозволені такі дії законом, моральними настановами, виробничими вимогами, нарешті суспільною думкою. Тому, як правило, інститут соціальної відповідальності передбачає єдність одиничного й цілого, особистого й суспільного та має інтегрований характер.

Звичайно, кожна людина є носієм цінностей кожного з визначених вище рівнів. На рівні людської психіки вона складаються в певні групи, що отримали назву ціннісних установок, або ціннісних орієнтацій. На відміну від цінностей, надіндивідуальних за своєю суттю, ціннісні орієнтації виступають засобом ідентифікації, залучення особистості до певної спільноти через формування її прихильності до відповідних суспільних ідеалів, духовних пріоритетів, суспільних вимірів буття. У вітчизняній політико-філософській думці під ціннісними орієнтаціями розуміється «особливий компонент духовного світу людини, який є наслідком вільного обрання ціннісних переваг» [29, с. 433].

Ціннісні орієнтації виступають основою цілепокладання діяльності людини, визначають її потреби та інтереси, зазнаючи зворотного впливу. Найбільш вагомими можна вважати такі форми ціннісних орієнтацій людини: політичні орієнтації (ідейна переконаність, патріотизм, вірність Вітчизні тощо); правові орієнтації (законослухняність, правова освіченість тощо); релігійні орієнтації (віра, відвідування церкви, слідування релігійним приписам та обрядам тощо); моральні орієнтації (ідеали добра, справедливості, честі, гідності); естетичні та культурні орієнтації (знання рідної історії та культури, художній смак, відчуття прекрасного тощо).

Хоча ціннісні орієнтації є притаманними кожній людині, однак науковці відзначають три основних групи (архетипи) за ознаками готовності відстоювати ціннісну систему суспільства [96]. Так, до першої групи входять індивіди, які орієнтуються насамперед на цінності вищих рівнів, є носіями високої моральності та готові активно відстоювати суспільну і власну систему цінностей. Друга група складається з людей, що орієнтуються на цінності середнього рівня, є пасивними (у політичному сенсі – абсентеїстичними), виявляють неготовність відстоювати власні та суспільні цінності та схильність до конформізму. Третя група орієнтована на ситуативні цінності і відкрито (на рівні контркультури) або приховано протистоїть суспільним цінностям.

Ціннісні орієнтації прямо корелюються з рівнем соціальної відповідальності людини. Так, індивіди першого архетипу є носіями високої соціальної відповідальності, другого – слабкої (середній та низький рівень) соціальної відповідальності, третього – низької соціальної відповідальності.

Підсумовуючи викладене вище, можемо зазначити, що ціннісна система суспільства, як філософсько-правова категорія, закріплена у формі ціннісних орієнтацій громадян, є основою сталості держави. Така ціннісна система складається з цінностей чотирьох рівнів: базисного, загальнодержавного, групового та персоналізованого, які в демократичних та стабільних країнах перебувають у гармонійній єдності. Соціальна відповідальність виступає ефективним інструментом реалізації суспільних цінностей у процесі життєдіяльності людини та відображає рівень її громадянськості та моральності. На кожному з ціннісних рівнів соціальна відповідальність людини несе різне соціальне навантаження та здійснює різні соціальні функції.

Європейський вектор спрямування зовнішньої політики України зумовлює й наше наближення до європейських цінностей людиноцентризму, коли громадянин має стати в центрі державної політики. На цьому також наголошують автори навчального посібника «Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України», котрі серед найголовніших цінностей духовного відродження України називають чесну й професійну владу з високим ступенем політичної

відповідальності, повне очищення від корупції, створення таких «правил гри» у вигляді стабільної законодавчої бази, що сприяє детінізації та швидкому розвитку виробництва, а також підкріплене дієвими механізмами право людини на захист від адміністративної сваволі та маніпулювання [97]. На це має також бути зорієнтована діяльність органів внутрішніх справ, що покликані захищати життя і здоров'я громадян від протиправних посягань, стояти на сторожі прав і законних інтересів люди і громадянина та оберігати суспільні і державні інтереси загалом – усвідомлюючи високий ступінь своєї соціальної відповідальності.

1.4. Відповідальність як соціальна якість людини та проблема подолання безвідповідальності в індивідуальному і суспільному житті

Насамперед, необхідно зазначити, що соціальна відповідальність розглядається як відображення об'єктивно існуючої потреби упорядкування дій всіх індивідів у процесі їх діяльності. Як соціальне явище відповідальність була історично першим і довгий час єдиним регулятором людської поведінки та діяльності. Будь-який вид відповідальності має своє глибоке соціальне коріння. Для того, щоб з'ясувати зміст та структуру соціально-психологічних засад відповідальності, необхідно розглянути її в системі відношення «індивід – група – колектив».

Відповідальність як внутрішня особливість індивіда – складне в структурному відношенні явище. Воно включає:

- а) усвідомлення необхідності діяти згідно з суспільними вимогами та нормами як соціальними цінностями;
- б) усвідомлення своєї соціальної цінності і суспільної ролі;
- в) передбачення наслідків вибору рішення, дій;
- г) критичність і постійний контроль за своїми діями, нагляд за їх наслідками для інших;
- д) реалізацію в об'єктивному світі;
- е) самооцінку;

ж) готовність відповідати за свої вчинки;

з) соціально-відповідальну діяльність.

Колективна, групова відповідальність становить цілісну систему відносин, її соціально-психологічні засади – це сукупність взаємопов'язаних компонентів, серед яких можна виділити такі як загальна позиція, здатність до ідентифікації, взаємне прийняття ролей тощо [5, с. 104].

Головною об'єктивною підставою соціальної відповідальності з точки зору соціального регулювання є нормативний метод регулювання і охорони суспільних відносин, оскільки взаємні обов'язки суб'єктів в суспільстві виражаються і закріплюються в соціальних нормах. Але ототожнювати відповідальність із соціальною нормою не можна, оскільки соціальна відповідальність виконує функцію соціального контролю за виконанням норми, гарантує виконання запрограмованих соціальною нормою взаємних обов'язків учасників соціальних відносин.

Соціальна відповідальність виступає центральною ланкою механізму, який забезпечує усунення неузгодженості, дезорганізації в суспільному житті, вирішення суперечностей та конфліктів між учасниками суспільних відносин на підставі забезпечення нормативного регулювання цих відносин [98]. У загальному вигляді механізм соціальної відповідальності діє за принципом «соціальна норма – поведінка – оцінка – відповідальність», який заснований на необхідності приймати такі рішення та робити такі вчинки, в яких погоджуються інтереси суб'єкта з інтересами інших людей, груп, класів, суспільства.

Таким чином, з точки зору соціального механізму відповідальність ґрунтується на формуванні та нормативному закріпленні певних дій суб'єктів суспільних відносин як обов'язків, а також на можливості застосування соціального примусу (в різних формах) у випадку невиконання цих обов'язків.

Відповідальність як внутрішня якість особи – складне в структурному сенсі явище. Вона включає в себе:

а) усвідомлення необхідності діяти у відповідності з суспільними вимогами і нормами як соціальними цінностями;

б) передбачення наслідків вибору, рішень і дій;

в) критичність і постійний контроль за своїми діями, урахування їх наслідків для інших людей;

г) готовність відповідати за свої дії.

Аналізувати відповідальність як індивідуальну якість людини слід з урахуванням складної структури її духовного світу, в якому переплітаються раціональний, емоційний і вольовий компоненти. Відомий російський психолог С. Л. Рубінштейн писав, що «при поясненні будь-якого людського вчинку необхідно враховувати різного роду спонукання в їх реальному сплетенні і взаємодії» [99, с. 260-261]. Відповідальність формується розумом і знаннями індивіда, його переконаннями і почуттями, соціальним досвідом та стійкими звичками. В основі виникнення і функціонування відповідальності як особистісного феномену лежить самосвідомість, яка зорієнтована на осмислення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища в суспільстві. Згідно з М. Бахтіним, визнати щось – значить усвідомити, зробити свідомим. На його думку, відповідальність являє собою стан напруженої усвідомлюваності, вона передбачає усвідомлення несвідомого, утримання його в свідомості, і в цьому – перша ініціатива індивідуальної активності [100, с. 55-56]. І чим вище у людини свідомість зв'язку з суспільством, тим більш розвинута у неї відповідальність перед іншими людьми.

Для розуміння відповідальності як індивідуальної якості людини особливе значення має оптимальне поєднання емоційного і раціонального в духовному світі особи. В усвідомленні мотивів, виборі правильної лінії поведінки тісно взаємодіють і емоційні переживання, і доводи розуму. Ніщо в нашій свідомості не здійснюється без емоційного забарвлення. Акт прийняття людиною відповідального рішення завжди характеризується її емоційними переживаннями, цілою гамою психічних настроїв. Відповідальність виражається в таких емоційних реакціях, як неспокій, занепокоєність, тривога, напруженість, хвилювання, сумніви тощо. З іншого боку, як би не був розвинений чуттєво-

емоційний світ людини, вона повинна володіти знанням, необхідним кругозором, сильною волею, щоб прийняти і реалізувати серйозне рішення.

Індивідуальна відповідальність особи тісно пов'язана з поняттям свободи (внутрішньої і зовнішньої, наданої людині суспільством). А поняття свободи, в свою чергу, тісно пов'язане з проблемою співвідношення сутності та існування, яка в філософській літературі остаточно не вирішена і до сьогоднішні. Найгостріше її поставив екзистенціалізм, на противагу більшості філософських шкіл, які проголосили, що існування людини передує її сутності. Наприклад, людина у Ж.-П. Сартра «є лише те, що вона із себе робить». Тому екзистенціалізм покладає всю відповідальність на саму людину за те, хто вона є, що собою являє. «Людина засуджена бути вільною, тому відповідає за все, що робить» [101, с. 323-327].

Отже, екзистенціалісти розглядають відповідальність як гранично широку категорію, що розповсюджується на увесь світ (гранична відповідальність). «Людина, якій призначено бути вільною, – писав той же Ж.-П. Сартр, – несе увесь тягар світу на своїх плечах: вона відповідальна за світ і саму себе і певний спосіб буття» [102, с. 303-305]. Перед нами приклад найширшого, тотального поняття відповідальності, що витікає з волюнтаристського тлумачення свободи, притаманного екзистенціалізму. Важко погодитися з таким розумінням відповідальності, оскільки людина не може відповідати за все на світі, тим більше за те, до чого вона не причетна.

Певною мірою людина сама є творцем своєї долі. Як відзначав Габріель Марсель, «бути – значить бути в дорозі», і завдання людини – гідно прожити цей життєвий шлях. Людина – проект майбутнього, який реалізується в процесі її життєдіяльності. І надзвичайно важливим є характер цієї життєдіяльності (що людина залишає після себе – добро чи зло). У виборі одного з названих двох начал кожен бере на себе персональну відповідальність, саме тут проявляється свобода волі індивіда.

Про те, що сутність людини включає характер її існування, писали такі видатні німецькі філософи, як А. Шопенгауер, М. Шелер та ін. На думку

А. Шопенгауера, все існуюче повинно мати певну сутність. Не можна існувати і бути нічим [103, с. 38]. Про те, що сутність людини визначає її існування, свідчить процес формування її мови, духовного світу, засобів і форм життєдіяльності, звичаїв, традицій, стереотипів поведінки. У різних народів ці види соціалізації відбувалися по-різному, але йшли в одному напрямку.

Людина, що усвідомила свою самість (сутність), це вже не просто частина природи, а соціальна істота, яка ставить собі за мету пристосувати природу до своїх потреб. «З того часу, коли людина, що формувалася, – писав М. Шелер, – зруйнувала притаманні всьому попередньому періоду її тваринного життя методи пристосування до оточуючого світу і обрала протилежний шлях – пристосування «відкритого» світу до себе, вона повинна була поставити себе в центрі цього світу» [104, с. 94].

Цей момент, зігравший вирішальну роль у процесі нашого відособлення від тваринного світу, був початком формування ідеї про «величність людини, рівність її Богу». «Є моменти, – писав А. Камю у «Міфі про Сізіфа», – коли будь-яка людина відчуває себе рівною Богу. Ця богорівність приходить тоді, коли, «ніби при спалаху блискавки, відчувається велич людини та її розуму» [105, с. 92].

Проте якою б не була людина, вона у своїй діяльності повинна володіти певною свободою волі. Свобода волі нейтральна з точки зору добра і зла в тому відношенні, що людина здатна як на добрі, так і на злі діяння. Артур Шопенгауер називав це байдужістю свободи волі. Крім того, людина за будь-яких обставин повинна володіти певною мірою свободи в соціальному значенні цього слова. Водночас не слід забувати й те, що свобода є відкритий шлях і вверх, і вниз. «У свободі міститься можливість як найвищого добра, так і найнижчого зла, – писав М. Лосський. Якщо ж якась істота вступила на шлях зла, то корені цього зла містяться в самій цій істоті і відповідальність за скоєне зло падає цілком на неї» [103, с.42-43]. Свобода волі втратила б свій сенс, якби їй залишили одну єдину з можливих альтернатив. Справжня свобода проявляється лише тоді, коли є можливість вибору з багатьох альтернатив, включаючи вибір між добром і злом.

Проте, як уже відзначалося, не може бути абстрактної свободи заради самої свободи. Свобода в реальній життєдіяльності індивіда і суспільства повинна виступати не як мета, а як засіб для ефективної діяльності (економічної, політичної, освітньо-виховної, культурологічної тощо). Якщо порушується цей принцип і в суспільстві встановлюється нічим не обмежена свобода (коли кожен робить, що хоче і не визнає ніяких законів і заборон), настає період економічної і політичної нестабільності і всезагальної безвідповідальності, що призводить до кризового стану суспільств. Тому за умов гострої економічної і політичної кризи було б і соціально, і морально виправданим встановлення в законодавчому порядку певних обмежень свободи, зокрема у сфері комерційної діяльності (при збереженні всіх економічних і політичних прав громадян), і прийняття вищим законодавчим органом влади спеціальних законів, спрямованих на встановлення порядку в суспільстві і посиленням індивідуальної відповідальності кожної людини за свої дії.

Про обмеження свободи в подібних випадках пише також відомий швейцарський філософ Е. Агацці: «Коли свобода використовується не для блага людей, вона повинна певним чином обмежуватися» [106, с. 36]. Водночас громадяни повинні отримати надійні гарантії від органів державної влади щодо покращення їх економічного і соціального становища (і ці гарантії повинні суворо дотримуватися), інакше ніякі закони і заходи державних структур не матимуть позитивних результатів. Тобто міра індивідуальної свободи в кризовий період суспільного розвитку та за інших екстремальних умов повинна визначатися економічною і політичною необхідністю, а безвідповідальність особи, якщо вона має негативні соціальні наслідки і сприяє соціальній дестабілізації, повинна каратися у відповідності із законодавчими актами держави.

Необхідною передумовою формування в особи, зокрема співробітника ОВС, почуття відповідальності є вироблення у неї в процесі соціалізації права на відповідальний вчинок, уміння співвідносити його з вчинками інших людей. За таких умов формується «автономна» (згідно з І. Кантом) воля. Практичний розум, на думку німецького філософа, є моральним законодавцем волі. Його

категоричний моральний імператив проголошує: «Дій так, щоб ти завжди ставився до людей..., як до мети, і ніколи як до засобу» [107, с. 270].

За що ж все таки людина не відповідає в рамках свого суспільства і коли? Багато соціальних факторів і процесів стосовно окремого індивіда існують об'єктивно і людина їх не вибирає (скажімо, рівень розвитку продуктивних сил, суспільний і політичний лад у країні, система законодавства тощо). Вони не залежать від її доброї чи злої волі, від розуму чи бажання. Але коли людина включається в навчально-пізнавальну або трудову діяльність, вона несе відповідальність за ставлення до навчання або виконувану роботу. Зниження ж міри відповідальності (у навчанні, виробничій праці, управлінській, у науковій і художній творчості тощо), в сукупності з подібним ставленням до свого суспільного обов'язку з боку багатьох осіб (включаючи керівників у вищих органах влади) негативно відображається на продуктивних силах суспільства, темпах його економічного розвитку, соціальних процесах, духовному житті та інших сферах.

Отже, йдеться про феномен безвідповідальності, який є серйозною проблемою нашого суспільства. Причому від «верхів» до «низів»: від Верховної Ради України, яка упродовж останніх років доволі часто перебувала у стані бездіяльності (причому «законодавці» не соромилися отримувати щомісяця величезну зарплату, практично не працюючи), до молодих (років 25-30) безпритульних, які не хочуть працювати. За радянських часів подібних людей, яких тоді називали «тунеядцями», висилали з міст у сільську місцевість, де вони були змушені працювати, щоб не померти з голоду. Сьогодні ж на них місцеві органи влади не звертають ніякої уваги, ніби вони не існують. Це і є приклад нічим не прикритої безвідповідальності на всіх рівнях суспільного розвитку.

Фактично безвідповідальність є синонімом бездіяльності, і навпаки. Бездіяльність породжується пасивністю, соціальною нейтральністю. Життя людини, взяте у єдності «сутності» та «існування» є синтезом і результатом переплетення цілої низки моментів і чинників – трудових, моральних, психологічних, релігійних та інших, але не зводиться до жодного з них.

Бездіяльне життя не може бути духовно повноцінним. Ще Арістотель зауважив, що найстрашнішим злом є бездіяльність, нерухомий стан душі. А за словами І. Канта, «людина хоче жити забезпечено і весело, але природа бажає, щоб вона (людина) вийшла зі стану бездіяльності і поринула з головою в роботу» [107, с. 12]. Бездіяльне життя є існування неповне, воно призводить до бездуховності й породжує пияцтво, наркоманію, антигромадянські вчинки і навіть злочини. Бездіяльність (а поруч з нею – безвідповідальність) є протилежними полюсами діяльності та відповідальності.

Щоб показати негативну роль людської бездіяльності та безвідповідальності в нинішньому українському суспільстві, звернімося до історії їх формування у колишньому Радянському Союзі. Виходячи з характеру діяльності, що склалася у сферах матеріального і духовного виробництва колишнього СРСР протягом кількох десятиріч, досить актуальним є питання якісної зміни характеру праці та ставлення до неї людей. Одержавлення власності, безкінечні реформи у сфері економіки без їх позитивних результатів, командно-бюрократична система управління виробництвом і соціальними процесами, низький рівень оплати праці тощо породили відчуження людини від власності й небажання працювати високопродуктивно і якісно [108, с. 25].

Характерно, що суб'єкт праці в різних сферах предметно-практичної діяльності (в рамках нинішньої України) і сьогодні не реалізує повною мірою свої творчі можливості, а це є однією з причин низької продуктивності суспільної праці і втрати до неї інтересу з боку багатьох людей. Водночас збільшується явне і приховане безробіття, яке виштовхує людей у сферу бездіяльності або спричиняє пошук ними роботи в зарубіжних країнах. Причому Україну залишають не тільки представники фізичної праці, а й науково-технічна еліта, лікарі, вчителі, працівники культури. Так, на одному із засідань Верховної Ради України народний депутат В. С. Стретович наводив такі дані: за останні 10 років з України емігрували 574 доктори наук і 907 кандидатів наук, причому третина з них – віком до 40 років. Залишили Україну значна кількість лікарів, технологів, економістів та інших висококваліфікованих спеціалістів. Депутат нагадав, що рівень безробіття в

Україні становить 11% економічно активного населення, а в деяких областях – 40% [109].

Традиційно більшість авторів пов'язує бездіяльність та безвідповідальність з тотальним режимом та соціальними умовами людського існування. Це дещо однобічний підхід до аналізу названої проблеми. Причини охарактеризованого явища значно глибші. Якби все залежало від соціального середовища, рівня життя, демократії, рівня політичних та економічних свобод, то в більшості сучасних капіталістичних країн не було б бомжів, наркоманів, алкоголіків та інших антисоціальних елементів, які знаходяться на соціальному дні суспільства. Проте вони є (і, мабуть, ще довго будуть) у найблагополучніших, з точки зору рівня життя, країнах світу.

Звідки ж беруться люди, які ведуть примітивний (майже рослинний) спосіб життя, не хочуть працювати і брати на себе будь-яку відповідальність?

Назване явище, на нашу думку, породжується і об'єктивними, і суб'єктивними причинами. Людина, як відомо, здійснює свою практичну і теоретичну діяльність у формах, що створені в процесі розвитку людського суспільства. Соціальне начало проникає у свідомість індивіда і звідси визначає сутність його діяльності через предметний світ створеної попередніми поколіннями культури, мови, накопиченого знання тощо. Отже, особистість – продукт середовища і своєї власної діяльності, життєвої активності. Проте в одному й тому ж соціальному середовищі формуються різні особистості – активні, дійові, які хочуть багато знати і чогось досягнути у своєму житті, і пасивні, безвольні, інертні, позбавлені будь-яких духовних інтересів і не здатні прийняти жодного самостійного серйозного рішення. Які ж причини цього явища?

Мабуть, вони криються в особливостях першого етапу соціалізації людини, який проходить у сімейному оточенні, де здійснюється формування свідомості, мови, знань і досвіду дитини. Блокування її індивідуальної ініціативи при бажанні зробити щось самому, поки за дитину це роблять батьки, призводить до

відповідного блокування в свідомості людини, що формується, і закладає психологічні основи соціальної пасивності та безвідповідальності.

У суб'єктивному плані соціальної пасивності, бездіяльності та безвідповідальності головними причинами є недостатньо розвинуті духовні потреби та інтереси, воля і характер людини. Відомо, що волю Ф. Енгельс визначав як «сплав почуттів і розуму». Це здатність діяти у плані свідомо поставленої мети, долаючи при цьому виникаючі бажання і прагнення, які можуть стати перешкодою на шляху досягнення життєво важливої мети. Ось чому сім'я, школа, навчальний чи трудовий колектив повинні всіляко сприяти індивіду у його прагненнях реалізувати намічені життєві цілі, інакше найкращі наміри можуть залишитися лише на рівні бажань і мрій.

У контексті нашого дослідження необхідно звернути увагу й на юридичну безвідповідальність, що нерідко знаходить свій прояв у діяльності органів внутрішніх справ. На нашу думку, юридична безвідповідальність є сутнісною стороною статусно-рольової частини правової антикультури. Правова антикультура проявляє себе, виключно, при ціннісному підході до правового простору в соціальному розумінні. Правова антикультура у правовому просторі будь-якого суспільства багатогранна, оскільки приймає різноманітні форми. Саме тому, в юридичній літературі правова антикультура не знайшла свого цілісного дослідження. Водночас, правова культура також досліджується відірвано від правової антикультури, хоча в дійсності відокремлено вони ніколи не існують.

Упродовж останні роки у юридичній літературі були досліджені такі явища, як правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, тіньове право, правова демагогія, правовий нігілізм тощо, однак розглядаються вони відокремлено від свого родового поняття «правова антикультура», що, своєю чергою, дезорієнтує не лише вчених-теоретиків, а й практиків, що приймають участь у протидії цьому негативному явищу. Всі вищеперераховані правові явища, на думку О. Бондарева, є формами вираження правової антикультури суб'єктів права, а тому у них багато спільних рис і протидіяти кожній з них окремо невірно [110, с. 101-102]. З огляду на це, доцільно здійснювати заходи щодо мінімізації правової антикультури

загалом у правовому просторі держави, що сприятиме підвищенню правової культури в суспільстві та ролі соціальної відповідальності.

1.5. Філософсько-правова характеристика юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України

Неухильне дотримання, зміцнення державної, службової дисципліни і законності під час виконання посадових обов'язків є одним з найважливіших завдань працівників органів внутрішніх справ. За невиконання або неналежне виконання цього завдання-обов'язку вони притягуються до юридичної, «правової відповідальності» [111, с. 76], різновидом якої виступає дисциплінарна відповідальність [112, с. 120]. Дисциплінарна відповідальність застосовується за вчинення дисциплінарного проступку, яким визнається невиконання чи неналежне виконання особою рядового або начальницького складу службової дисципліни. [113, с. 47-48].

Правильному з'ясуванню поняття дисциплінарної відповідальності і відповідальності за порушення режиму законності, що більш ґрунтовно досліджуватиметься в другому розділі нашого дослідження, буде сприяти поглиблений розгляд і аналіз філософсько-правової категорії «відповідальність», як «необхідного елемента соціального регулювання і контролю за поведінням людей у суспільстві» [114, с. 9]. Етимологію слова «відповідальність» в українській мові необхідно розуміти як покладене на кого-небудь або узятє будь-ким зобов'язання звітуватися про свої дії, що спричиняє за собою прийняття провини за можливі негативні наслідки [115, с. 79]. Відповідальність – це, насамперед, необхідність відповідати за свої дії, тобто бути відповідальним за них [116, с. 412].

Юридичне поняття відповідальності у даний час перебуває в стадії розвитку, збагачення і наповнення свого змісту новими елементами: - філософсько-правовими, соціально-демократичними тощо. Такий стан обумовлює множинність позицій щодо розуміння, з'ясування юридичної сутності

відповідальності. Так, авторський колектив російського підручника «Теорія держави і права» трактує юридичну відповідальність як «застосування до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми заходів державного примушення, які виражаються у формі позбавлень особистого, організаційного або майнового характеру» [117, с. 418]. В. А. Котюк визначає її як «міру покарання правопорушника шляхом позбавлення його визначених соціальних благ або цінностей (матеріальних, духовних, особистих), що йому належали до факту правопорушення, від імені держави (суспільства), на основі закону або іншого нормативного акту з метою попередження правопорушень у перспективі і відновлення (відшкодування) порушених суб'єктивних прав на матеріальні і духовні цінності» [118, с. 121]. О. Ф. Скакун і П. К. Подберезький ставлять знак тотожності між термінами «відповідальність» і «обов'язок». Вони вказують, що юридична відповідальність – це «обов'язок особи перетерплювати позбавлення державно-владного характеру, передбачені законом, за вчинене правопорушення» [119, с. 200].

Різноманітність сприйняття філософсько-правової категорії «відповідальність» науковцями загальної теорії права не повинні служити перешкодою для розвитку в даному аспекті галузевих правових наук. Незважаючи на відсутність суцільної, єдиної точки зору в теорії права деякі основні положення щодо відповідальності у більшості теоретиків не мають розбіжностей. Вважаємо, що вони можуть слугувати підґрунтям при дослідженні юридичної природи відповідальності у філософії права, адже найбільш важливими для нас є такі висновки (положення), які зроблені філософією і загальною теорією права.

По-перше, юридична відповідальність відображає специфіку всіх правових явищ. Як вірно зазначили І. С. Самощенко і М. Х. Фарушин вона як визначене соціальне явище «можлива лише за умови регулювання поведінки за допомогою правових норм» [120, с. 27-32].

По-друге, юридична відповідальність завжди пов'язана з державно-владною діяльністю, з її державно-правовим волевиявленням.

По-третє, юридична відповідальність містить у собі два аспекти – позитивний і негативний. У позитивному (перспективному) аспекті відповідальність характеризує позитивне відношення особи до проступків, які чиняться нею. Це відповідальність за належне здійснення своєї соціальної ролі в юридичному просторі громадського життя, за дотримання і виконання правових норм. Позитивна відповідальність безпосередньо пов'язана із соціально-правовою активністю, проявом ініціативи під час реалізації правових розпоряджень. Ретроспективна відповідальність настає за вже скоєний злочин. Вона пов'язана не тільки з усвідомленням її особистості, але і з зовнішнім впливом з боку держави. При цьому зазначені аспекти завжди потрібно розглядати в їхньому взаємозв'язку і взаємозумовленості. «Зведення поняття відповідальності до однієї з цих сторін означає звуження обсягу її змісту і неминуче призведе до помилок» [121, с. 129-130]. Кінцевою метою взаємодії негативного і позитивного аспектів юридичної відповідальності при цьому необхідно вважати належне забезпечення виконання тієї чи іншої нормативної вимоги. Як правильно вказує В. С. Венедиктов: «Юридична відповідальність реалізує своє призначення в тому, що вона забезпечила їх (зобов'язань та обов'язків) виконання: або шляхом позитивного аспекту, або шляхом негативного аспекту» [114, с. 45].

По-четверте, юридичну відповідальність, скоріше за все, можна охарактеризувати як особливий правовий стан суб'єктів правовідносин, «що передбачає наявність обов'язку, закріпленого в законі, розуміння необхідності його виконання, а також можливість настання несприятливих наслідків (застосування санкцій) у випадку порушення обов'язку» [122, с. 107].

Л. А. Сироватська підкреслює, що «сміслове значення терміна «відповідальність» характеризує саме визначений правовий стан...» [123, с. 28]. У свою чергу, говорячи про юридичну природу відповідальності, С. Н. Братусь неоднозначно вказує: «...оскільки йдеться про положення особи, до якої застосовується відповідальність, її можна визначити як стан примусу до виконання обов'язків» [124, с. 85].

Урахування всіх вищевказаних основних загальнотеоретичних положень стосовно юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ дозволяє визначити її як такий особливий правовий стан, що виникає з моменту надходження на службу працівників органів внутрішніх справ, безпосередньо спрямований на забезпечення реалізації їх службово-трудова обов'язків, а також дотримання встановлених обмежень.

Службово-трудова юридична відповідальність працівників органів внутрішніх справ як суб'єктивна правова категорія починає своє існування з моменту виникнення службово-трудова правовідносин. Саме вони наділяють суб'єкта визначеним комплексом суб'єктивних прав і обов'язків, що формують його правовий стан державного службовця органів системи Міністерства внутрішніх справ, а оцінка правового стану визначає підставу виникнення позитивного або негативного аспектів службово-трудова юридичної відповідальності. Якщо фактична поведінка суб'єктів правовідносин відповідає вимогам правових норм або перевищує їх, то це і є підставою для настання позитивного аспекту юридичної відповідальності, що характеризується двома видами: нормальна (звичайна) та заохочувальна (активна) відповідальність.

Позитивна юридична відповідальність настає тільки у випадку правомірної поведінки особи, тобто суспільно-корисної правової поведінки (дії або бездіяльності), що відповідає розпорядженням юридичних норм і охороняється державою. В основі правомірної поведінки лежить розуміння людьми справедливості і корисності нормативних розпоряджень, їх відповідальності перед суспільством і державою. Шляхом правомірної поведінки відбувається управління суспільством, здійснюється його життєдіяльність. Основна маса правовідносин, які виникли і чинні в суспільстві, мають у своїй основі правомірну поведінку, що зумовлено існуванням позитивної юридичної відповідальності.

З позиції філософії права правомірну поведінку за особливостями суб'єктивної сторони можна підрозділити на активну, звичайну, пасивну і маргінальну. Активна правомірна поведінка, як різновид правомірної поведінки,

полягає в цілеспрямованій діяльності громадян, посадових осіб щодо реалізації своїх прав, обов'язків, компетенції в межах правових норм і пов'язаної з додатковими витратами часу, енергії, а іноді і матеріальних коштів. Звичайна правомірна поведінка являє собою такий вид поведінки, що полягає в повсякденній службовій, побутовій та іншій діяльності людини, яка відповідає розпорядженням правових норм, що стала навичкою і не потребує додаткових витрат і зусиль. Необхідність здійснення поведінки тільки правомірним чином стає для такої особи звичайною, іноді навіть несвідомою. Пасивна поведінка виявляється в дії, у навмисному невикористанні суб'єктом належних йому прав і обов'язків. Пасивна позиція призводить до конформістської поведінки, тобто пасивно-приспосовницької, яка не відрізняється від поведінки інших, – до підпорядкування особи груповим стандартам і вимогам. І, нарешті, маргінальна поведінка характеризується порубіжним станом особистості між правомірною і протиправною поведінкою, а також готовністю до протиправних дій суб'єкта у випадку зниження нагляду за його поведінкою, але не стає антигромадською, що веде до правопорушення, через страх перед юридичною відповідальністю.

З усіх розглянутих видів правомірної поведінки до нормального (звичайного) виду позитивної юридичної відповідальності необхідно віднести активну, звичайну і маргінальну, а до заохочувального виду тільки активну правомірну поведінку. Якщо заохочувальний (активний) вид позитивної юридичної відповідальності є цінним і необхідним для високоякісного виконання персоналом органів внутрішніх справ поставлених завдань і функцій, то з усіх видів нормальної позитивної відповідальності рядового і начальницького складу, в сучасних умовах побудови правової держави, є звичайною тільки правомірна поведінка. І навпаки, особи, які характеризуються яскраво вираженою маргінальною поведінкою у процесі реформування органів МВС України, якісного відновлення їх кадрового потенціалу, підлягають звільненню і працевлаштуванню в інших сферах суспільного виробництва.

Ретроспективний або негативний аспект службово-трудової юридичної відповідальності настає тоді, коли фактична поведінка працівників органів

внутрішніх справ не відповідає нормативно-заданому еталону. Це говорить про негативну поведінку працівника, що свідчить про порушення вимог правових норм. Негативна відповідальність настає за вчинене правопорушення. «Вона орієнтована на оцінку поведінки працівника, що відхиляється від виконання розпоряджень правових норм, результатів і наслідків такого відхилення» [114, с. 96]. Отже, межа між правомірною і протиправною поведінкою осіб рядового і начальницького складу проходить там, де починається невиконання ними своїх службово-трудоових обов'язків. Як слушно зауважує І. С. Самощенко: «Діяння протиправне, якщо воно являє собою невиконання юридичного обов'язку або зловживання правом» [125, с. 76].

Правопорушення є неправомірним діянням, що розцінюється державою як юридичний факт, що породжує обов'язок – відповісти за скоєне. Саме тому змістом ретроспективної відповідальності є своєчасна реакція на протиправну поведінку, що обов'язково супроводжується застосуванням санкцій до правопорушника. «Вчинене правопорушення породжує конкретний обов'язок особи відповісти, тобто дати звіт суспільству і перетерпіти ті наслідки, що зазначені законодавцем, у санкції правової норми» [123, с. 28].

Правопорушення суспільно небезпечні за своїм впливом, адже дезорганізують нормальний ритм життєдіяльності суспільства, оскільки спрямовані проти домінуючих у ньому суспільних відносин. Правопорушення привносять у суспільство елементи непорядності, конфліктності, соціальної напруженості. З огляду на це можемо зауважити, що діяння, які за своїми властивостями не спроможні заподіяти шкоду суспільним відносинам, цінностям суспільства та інтересам окремої особистості, не створюють погрози правопорядку загалом або не підривають правовий режим у тій або іншій сфері громадського життя, не можуть і об'єктивно не повинні визнаватися правопорушеннями.

Поряд із суспільною небезпекою і шкідливістю, необхідними ознаками, властивостями правопорушення, як дії або бездіяльності, є його вольовий характер, винність, протиправність і настання міри юридичної відповідальності.

Будь-яке порушення нормативно установлених вимог, розпоряджень виступає, насамперед, у формі визначеного акту поведінки, що виражається, залежно від обставин, у дії або бездіяльності особи. Не можуть вважатися правопорушеннями думки, почуття, політичні та релігійні погляди, не виражені в діях. «Практика переслідування за інакодумство є проявом репресивної суті тотального режиму в державі» [119, с. 195]. У деяких випадках правопорушення відбуваються у результаті бездіяльності, наприклад, коли на суб'єкта покладаються юридичні обов'язки, передбачені законом або договором, а він їх не виконує, внаслідок чого завдається шкода або ж виникає суспільна небезпека.

Правопорушення відбуваються тільки в результаті вольових актів дії або бездіяльності, тобто тих, що залежать від волі і свідомості особи. Стосовно неправомірної поведінки суб'єкта його воля тісно пов'язана з винністю. Провина – це психічне відношення особи до своїх протиправних дій. Саме тому ознакою правопорушення необхідно вважати не тільки вольовий характер дії (бездіяльності), але й усвідомлення його характеру і можливих наслідків. У цьому плані правопорушенням визнаються тільки ті діяння деліктоспроможної особи, які у момент скоєння знаходяться під контролем волі і свідомості суб'єкта і виражають його внутрішнє негативне ставлення до інтересів особи, суспільства, держави.

Правопорушення завжди протиправне. Протиправність діяння зумовлена суспільною шкідливістю (небезпекою), породжена нею. Правопорушення має протиправний характер, тому що суперечить нормам права, відбувається всупереч праву, є свавіллям особи. Воно є порушенням заборон, зазначених у законах і підзаконних актах, невиконанням обов'язків, що випливають із нормативно-правового акта, акта застосування норм права або договору, укладеного на основі закону. Правопорушення споконвічно зазіхає на те, що перебуває під захистом. Саме в цьому змісті протиправне невіддільно від суспільно небезпечного, шкідливого. У формально-логічному плані це може бути виражено такою формулою: «Усе, що суспільно небезпечно (шкідливо), суперечить праву».

Будь-яке правопорушення спричиняє собою застосування до порушника заходів державного впливу, заходів юридичної відповідальності у вигляді позбавлень особистого, організаційного і матеріального характеру. Правопорушення завжди юридично карне діяння. Карність означає, що в чинному законодавстві передбачені склади правопорушень і встановлені заходи юридичної відповідальності. У зв'язку з цим усі правопорушення і юридична відповідальність за них закріплені відповідними нормативно-правовими актами.

Юридична службово-трудова відповідальність працівників системи МВС України – це об'єднані правові відношення між правопорушником і органом внутрішніх справ. Основні питання, що знаходять рішення в рамках цих правоохоронних відношень, – наявність або відсутність факту правопорушення, необхідність застосування санкції і визначення її в межах конкретних обов'язків, правообмежень винного у правопорушенні (або звільнення від відповідальності), реалізація цих обов'язків і правообмежень, – конкретизують, деталізують юридичну відповідальність осіб рядового і начальницького складу, тому що «відповідальність завжди конкретна» [126, с. 170].

Поняття охоронних правовідносин, які виникають у момент вчинення правопорушення, було сформульовано ще М. Г. Александровим, який писав, що «порушення породжує виникнення між правопорушником і компетентним органом держави особливих правоохоронних правовідносин, що мають на меті застосування до порушника санкції у випадку підтвердження несправедливості скоєної дії [127, с. 91]. Суспільство і держава не зацікавлені у виникненні цих правовідносин, оскільки вони виникають на основі протиправних дій. Правоохоронні відношення, що регулюються охоронними юридичними нормами, забезпечують здійснення заходів правової відповідальності, заходів захисту суб'єктивних прав, превентивних засобів державного примусу [128, с. 268]. У літературі виділяють два види охоронних правовідносин: нормально-попереджувальні і відбудовні [129, с. 123]. Підставою виникнення перших є карні злочини, адміністративні або дисциплінарні проступки. Підставою відбудовних

охоронних правовідносин виступає заподіяння особою матеріального, майнового збитку суб'єктам суспільних відносин.

Вищевказане стосовно правопорушення, як підстави юридичної відповідальності співробітників органів внутрішніх справ, дозволяє визначити його як суспільно небезпечне, шкідливе, вольове, винне протиправне діяння, що полягає в порушенні ними своїх службово-трудова обов'язків та обмежень і є підставою для юридичної відповідальності. Юридичною підставою виникнення відповідальності осіб рядового і начальницького складу ОВС є норма, що міститься в ч. 1 ст. 25 Закону України «Про міліцію». У цій нормі прямо вказується, що «працівник міліції в межах, визначених цим Законом і іншими законодавчими актами самостійно приймає рішення і несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну або кримінальну відповідальність» [130]. На нашу думку, зазначена норма права потребує удосконалення, оскільки в ній не вказані такі види службово-трудова юридичної відповідальності як адміністративна та матеріальна.

Так, відповідно до положень ст. 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення, працівники міліції за порушення правил, норм і стандартів у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, правил полювання, рибальства й охорони рибних запасів, митних правил, вчинення корупційних діянь, неправомірне використання державного майна, неприйняття заходів за окремим рішенням суду або окремої постанови судді та ін. несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах [131]. Не звільняються працівники органів внутрішніх справ і від матеріальної відповідальності. На дану категорію державних службовців поширюються норми Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі, затвердженого постановою Верховної Ради України від 23 червня 1995 року [132].

Таким чином, будь-яке порушення службової дисципліни та законності працівником органів внутрішніх справ України можна охарактеризувати як правопорушення. Згідно з цим, для працівника повинні наступити ті заходи впливу, які передбачені чинним законодавством України, підзаконними актами,

до яких належать Дисциплінарний статут ОВС України і Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України. Лише вміле використання цих нормативних актів з урахуванням ступеня винності особи, що вчинила правопорушення, можуть дати результат у напрямі підвищення відповідальності кожного співробітника ОВС. В сучасних умовах в Україні виникла потреба підвищення професіональної якості кадрового складу міліції і внутрішніх військ. Допомогти у досягненні цієї мети значною мірою можуть вміле використання начальниками всіх рівнів законодавчої бази в галузі охоронних юридичних норм. Усвідомлення необхідності градації видів правомірної поведінки з метою реалізувати свої можливості в разі заохочення особового складу, з одного боку, та уміла кваліфікація правопорушень як підстав юридичної відповідальності співробітників органів внутрішніх справ в разі необхідності покарання винних у порушенні встановлених норм – з іншого, повинні призвести до зростання ефективності вживання дисциплінарної практики та зменшення кількості правопорушень та проступків в органах внутрішніх справ.

Висновки до розділу 1

Узагальнюючи проведений у розділі аналіз філософсько-методологічних засад дослідження феномена соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ можемо зробити декілька висновків.

1. Соціальна відповідальність є філософсько-правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Ці відносини ґрунтуються на зустрічних курсах відповідальності по осі «людина – суспільство – держава». Актуалізація ідеї соціальної держави переносить наголос і наукових досліджень, і політичної практики з соціальної відповідальності людини перед суспільством і державою на соціальну відповідальність держави перед суспільством і людиною, зокрема й органів внутрішніх справ, що виступають складовою органів виконавчої влади.

2. У загальному розумінні відповідальність – це поняття, що відображає об'єктивний історично-конкретний характер взаємин між особою, колективом, суспільством стосовно свідомого здійснення висунутих взаємних вимог. Перші спроби наукового осмислення проблеми «відповідальності» були зроблені ще античними філософами. Аналіз категорії «відповідальність» у філософії був спрямований на розгляд її як форми взаємозв'язку особи та суспільства. При цьому вивчалися джерела відповідальності та її історичні прояви, проблема співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в цьому феномені. Категорія відповідальності нерозривно була пов'язана з проблемами моралі та права. Сучасні філософи зазначають, що у теоріях моралі існує принаймні три позиції: аристотелівська, кантівська, утилітаристська.

Філософи розуміють відповідальність не тільки як суб'єктивний феномен, індивідуалізацію чи прокладання кордонів самому собі. Вдосконалення стосунків зі світом, іншими людьми, соціумом повинні спиратися і на етику обов'язку, яка при цьому сповідує принцип любові до людини, природи, світу загалом, право людини на власне бачення і розуміння особистого вибору життєвих шляхів і засобів.

3. У подальшому проблема відповідальності розглядалась різними філософами в залежності від їх філософського розуміння внутрішньої та зовнішньої свободи індивіда, детермінованості його поведінки. Співвідношення «детермінізм – відповідальність» стало центральним ланцюгом у процесі аналізу проблеми відповідальності для різних напрямів новітньої філософії. Так, для критичної філософії історії основним завданням індивіда є збереження внутрішньої свободи та незалежності як умова відповідальності.

Дослідження сутності та змісту категорії соціальної відповідальності вимагає визначення існуючих наукових підходів щодо розуміння і власне відповідальності, і похідного від неї концепту - відповідальності соціальної.

4. Соціальна відповідальність належать до числа складних системних об'єктів дослідження. Її складність, багатоаспектність і соціальний характер передбачають необхідність комплексного, всебічного вивчення. Дослідницька

стратегія, покладена в основу комплексного підходу, передусім, ґрунтується на таких методологічних принципах: формулювання загальної теоретичної концепції; розробка наскрізних понять і категорій, що забезпечують єдність підходу до об'єкта дослідження.

5. Два найвідоміші регулятори поведінки людей – мораль та право – виступають одночасно і підґрунтям, і складовими соціальної відповідальності. Розглядаючи структуру соціальної відповідальності, слід зауважити, що вона не може бути безособистісною й поза соціумом. Будь-яка діяльність у соціумі передбачає конкретного носія, отже суб'єкт соціальної дії, що усвідомлює її можливі наслідки, є автоматично й суб'єктом соціальної відповідальності.

Оскільки безліч соціальних дій виконується значною кількістю різноманітних суб'єктів, зрозуміло, що як суб'єкт соціальної відповідальності можуть виступати й індивід, родина, соціальна група, трудовий колектив, інституція громадянського суспільства, народ, державні органи, зокрема органи внутрішніх справ та держава загалом, нарешті людство як сукупний суб'єкт діяльності та соціальної відповідальності. Це означає, що соціальна відповідальність може набувати і особистісний, і колективний або солідарний характер.

6. За психологічною мотивацією суспільних дій суб'єкт соціальної відповідальності структурується на такі внутрішні елементи, як:

а) усвідомлення суб'єктом свого соціального призначення та вимоги діяти відповідно до усталеної ціннісної системи соціальної групи та всього суспільства;

б) перманентний самоконтроль суб'єкта в процесі здійснення соціальних дій, усвідомлення їх позитивних та негативних наслідків і для суспільства, і для себе особисто, самооцінка та самозвіт за ціннісними суспільними критеріями;

в) усвідомлення необхідності та перспективних результатів соціальної кооперації;

г) соціально активна діяльність суб'єкта, що власне й призводить до виникнення соціальної відповідальності.

Залежно від суб'єкта розрізняють дві основні форми соціальної відповідальності – індивідуальна та інституційна (колективна). Остання може приймати форми групової відповідальності певної соціальної групи та колегіальної відповідальності певного державного органу влади, наприклад, відповідальність органів внутрішніх справ за стан охорони громадського порядку та громадської безпеки тощо.

7. Стабільність державного управління можлива лише за умов цілісності ціннісної системи та високого рівня соціальної відповідальності і пересічних громадян, і представників органів державної влади. У будь-якій соціальній дії можна визначити кілька складових соціальної відповідальності. Як правило, таких складових може бути три-чотири: моральна, політична, правова, професійна.

8. Ціннісна система суспільства, закріплена у формі ціннісних орієнтацій громадян, є основою сталості держави та державного управління. Така ціннісна система складається з цінностей чотирьох рівнів: базисного, загальнодержавного, групового та персоналізованого, які в демократичних та стабільних країнах перебувають у гармонійній єдності. Соціальна відповідальність виступає ефективним інструментом реалізації суспільних цінностей у процесі життєдіяльності людини та відображає рівень її громадянськості та моральності. На кожному з ціннісних рівнів соціальна відповідальність людини несе різне соціальне навантаження та здійснює різні соціальні функції.

Європейський вектор спрямування зовнішньої політики України зумовлює й наше наближення до європейських цінностей людиноцентризму, коли громадянин має стати в центрі державної політики. «Пересічний українець» має бути усвідомленим як головна цінність, найбільше багатство країни. Максимально повне розкриття та використання її потенціалу, досягнення кожною людиною сили, досконалості та щастя повинно стати основною метою діяльності органів державної влади, зокрема й органів внутрішніх справ.

9. Соціальна відповідальність виступає центральною ланкою механізму, який забезпечує усунення неузгодженості, дезорганізації в суспільному житті,

вирішення суперечностей та конфліктів між учасниками суспільних відносин на підставі забезпечення нормативного регулювання цих відносин.

З точки зору соціального механізму відповідальність ґрунтується на формуванні та нормативному закріпленні певних дій суб'єктів суспільних відносин як обов'язків, а також на можливості застосування соціального примусу (в різних формах) у випадку невиконання цих обов'язків. Відповідальність як внутрішня якість особи – складне в структурному сенсі явище. Вона включає в себе: а) усвідомлення необхідності діяти у відповідності з суспільними вимогами і нормами як соціальними цінностями; б) передбачення наслідків вибору, рішень і дій; в) критичність і постійний контроль за своїми діями, урахування їх наслідків для інших людей; г) готовність відповідати за свої дії.

10. Юридична безвідповідальність є сутнісною стороною статусно-рольової частини правової антикультури. Правова антикультура проявляє себе, виключно, при ціннісному підході до правового простору в соціальному розумінні. Правова антикультура у правовому просторі будь-якого суспільства багатогранна, оскільки приймає різноманітні форми. Саме тому, в юридичній літературі правова антикультура не знайшла свого цілісного дослідження. Водночас, правова культура також досліджується відірвано від правової антикультури, хоча в дійсності відокремлено вони ніколи не існують. З огляду на це, доцільно здійснювати заходи щодо мінімізації правової антикультури загалом у правовому просторі держави, що сприятиме підвищенню правової культури в суспільстві та ролі соціальної відповідальності.

11. Неухильне дотримання, зміцнення державної, службової дисципліни і законності під час виконання посадових обов'язків є одним із найважливіших завдань працівників органів внутрішніх справ. За невиконання або неналежне виконання цього завдання-обов'язку вони притягуються до юридичної, «правової відповідальності».

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СПЕЦИФІКИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

2.1. Морально-етичні цінності як основа соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ

Розглядаючи морально-етичні цінності як основу соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ, насамперед, необхідно звернути увагу на поняття «моральна культура», що виступає системою нормативних відносин між людьми, яка утворює особливу, історично і традиційно зумовлену сферу культурної практики. Мораль як форма суспільної свідомості є об'єктом дослідження такої філософської дисципліни, як етика, що й уможливорює ситуацію досить частої синонімізації понять «мораль» та «етика». Окрім моральної культури, функцію нормативного регулювання виконує також культура права – система формалізованих загальнообов'язкових норм людської життєдіяльності (правових законів), що закріплюються й охороняються державою.

Водночас, необхідно наголосити на тому, що мораль і право є основними способами регуляції й нормування поведінки людини і взаємно доповнюють одне одного, що і дає підстави в певних межах говорити про них як про деяку єдність, тобто морально-правову культуру (наприклад морально-правову культуру співробітника ОВС). Основна ж відмінність і розмежування між мораллю і правом полягають насамперед у тому, що моральна регуляція здійснюється виключно на основі різноманітних аспектів моральної свідомості, яка виступає, так би мовити, своїм власним гарантом, тоді як правова регуляція не зумовлюється виключно правосвідомістю, а має своїм джерелом і гарантом такий потужний соціальний інститут, як держава. Звідси випливає і певна різниця в

стимулах, які задають і підкріплюють прагнення співробітника ОВС до дотримання моральних та правових норм. Якщо моральних норм він дотримується під впливом тільки таких у певному сенсі ідеальних, нематеріалізованих речей, як власне сумління та суспільна думка, то дотримання правових норм, крім того, підкріплюється і загрозою цілком реальної відповідальності.

Натомість, необхідно звернути увагу на те, що трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві, які мають багато в чому антигуманну спрямованість, пов'язані, передусім, з певною аномією, деструкцією старих ціннісних підстав, що є фундаментом не тільки окремої особи, зокрема й співробітника органів внутрішніх справ, але і суспільства загалом.

Проте суб'єктивна деструкція ціннісних підстав не означає їх тотальне знищення. Саме слово «заперечення» вже вказує на онтологічну різнорівневність буття і небуття, добра і зла, позитивного і негативного. Заперечувати можна тільки те, що наперед «належить». І це «є» в певному значенні не залежить від будь-якого приватного суб'єктивного сприйняття, хоча і не є об'єктивним у науковому сенсі.

Необхідно акцентувати увагу на тому, що філософський аналіз «соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ» покликаний, передусім, виявити специфіку категорій «цінність», «етика», «мораль», «духовність», прояснити діалектику соціального буття, спростувати всі спроби релятивізації моралі, адже ігнорування ціннісного аспекту регулятивних процесів загрожує людству катастрофами. Несвідомість страждань перетворює їх на тотальні, оскільки вони не «зміряні значенням, що перевершує біль» [74, с.61]. Саме розумність, освіченість - захист людства від хаосу і розпаду і на рівні особи, і на рівні соціальної системи суспільства.

У контексті нашого дослідження слід ще раз звернути увагу на те, у чому полягає специфіка категорії «відповідальність». Адже відповідальність «як збагнення особою необхідних вимог «зсередини» розглядається як синтез свободи волі і самодисципліни, при якому відбуваються перетворення необхідної

зовнішньої вимоги у внутрішню, суцього в належне» [133, с.90]. На думку М. Бахтіна, належність не «має певного і спеціально-теоретичного змісту. На все змістовно значуще може зійти належність, але жодне теоретичне положення не містить в своєму змісті моменту належності і не обґрунтовується ним. Належність своєрідна категорія надходження» [134, с.24], відмінна від формальних категорій. Далі вчений пояснює, що істинність якогось положення не містить в собі належності. Визнання істини ще не вимога щось діяти.

Отже, поняття «істина» і «належність» мають різне наочне значення. Істинність - це властивість змістовності свідомості, властивість, яка дозволяє вважати цей зміст об'єктивним. Належність - це аспект особистого акту-вчинку, в якому народжується істина єдиним і неповторним чином і народжується саме завдяки тому, що хтось «на цьому стоїть і не може інакше». У результаті життєдіяльність людини містить в собі два плани, два світи: світ культури і світ життя: змістовно-смісловий план нашої діяльності та історично-індивідуальний, єдиний в своєму здійсненні; світ об'єктивування особових актів і світ їх індивідуального змісту. Ми не можемо вважати вільний акт належності-відповідальності будь-то в економічній, естетичній, політичній або іншій (наприклад у правоохоронній) сферах чимось суб'єктивним і відносним на тій підставі, що його здійснює одиничний суб'єкт. По-перше, саме поняття суб'єкта використовується в цьому випадку неадекватно (суб'єкт, в буквальному значенні слова, є трансцендентальний суб'єкт), по-друге, саме відповідальний вчинок здійснення добра, пізнання істини і творіння краси дозволяє буттю тривати. Іншими словами, зустріч двох світів - індивідуальній одиничності і культурній об'єктивності зумовлена специфікою вільного акту-вчинку. «Цією єдиною єдністю двох світів і може бути тільки єдина подія здійснюваного буття, все теоретичне і естетичне повинне бути визначеним як момент його, звичайно, вже не в теоретичних і естетичних термінах» [134, с.22].

Визнання належності, визнання необхідності буття («я не можу інакше») не є розумовою операцією. Це аспект самого буття, оскільки особове переживання і є визнання повинності бути, виконатися, відбутися. У будь-якому переживанні вже

міститься визнання власної повинності і не просто міститься, а наскрізь пронизує власну емоційно-вольову участь. Таким чином, категорія відповідальності безпосередньо пов'язана з категорією цінності. Поняттям «цінність» фіксується той аспект акту, який виражає людське здійснення цього акту, своєрідне залучення людини у справу породження порядку в світі.

І цінність, і відповідальність суть духовно-практичні категорії, оскільки концептуалізують особовий акт визнання належності буття в його тривалості і динаміці. Цінності безпосередньо пов'язані з буттям людини, з відтворюванням духовних основ людського існування.

Враховуючи даний зв'язок, під цінністю слід вважати усвідомлюване переживання через створений особисто символ. Це переживання завжди здійснюється за допомогою створення наочно-матеріальної структури-символу.

Створення наочно-матеріальної структури виступає своєрідним «органом», що продукує розуміння як усвідомлюване переживання. У випадку ж відволікання свідомості як форми від психічної матерії ми матимемо справу з класичною трансцендентальною свідомістю. І якщо принципом єдності трансцендентальної свідомості виступала самосвідомість або синтетична єдність апперцепцій, то принципом єдності власної індивідуальної події-вчинку є відповідальність як «тримання відповіді» за «єдине затвердження-нетвердження» [134, с.47] значення.

Здійснення цінності є актуалізація відповідальності, оскільки в цьому здійсненні необхідність істини, добра і краси завжди є визнаною; завдяки цьому визнанню перераховані феномени реалізовані і це ж визнання означає ухвалення відповідальності за сам акт визнання. Але існує відповідальність і за не-визнання, що в черговий раз підкреслює онтологічний характер категорії «відповідальність». Людина може зняти з себе відповідальність у власній свідомості, але відповідальність проте залишається як «голос» буття. Неусвідомленість власної відповідальності призводить до того, що здібність до відповіді залишається тільки здатністю. Нереалізована, неприйнята, але існуюча відповідальність якраз і знаходить незалежний від власного не-вчинку характер буття.

Однотипність структури ціннісної свідомості зумовлюється цілісністю і єдністю самого ціннісного феномена. Незважаючи на досить поширені уявлення про ієрархію цінностей, слід вказати на момент невіддільності цінностей один від одного. Прикладом можуть слугувати такі цінності, як істина, добро і краса, адже, якщо ми маємо справу з відкриттям істини, то одночасно - і з явищем краси, і зі здійсненням добра. Поняття «істина», «добро» і «краса» фіксують три аспекти буття - що не зводяться один до одного, але і невіддільних один від одного. Поняття «істини» фіксує і властивість необхідності буття, поняття «добро» - властивість загальності буття, а поняття «краса» - наочно-матеріальний прояв буття.

Проте серед вказаних аспектів-властивостей буття провідну роль відіграє та властивість, яка безпосередньо зумовлює єдність буття. Ця властивість загальності буття, має вираз у моральних цінностях. Отже, і моральні цінності, вказуючи на соборність як на невід'ємну межу свідомості, є своєрідним необхідним ланцюгом в царині цінностей.

У даному контексті, необхідно звернути увагу на відмінності між нормами і цінностями. Норми - це регулятивні механізми, які детермінують соціальну діяльність людини, визначаючи межі допустимої поведінки. Цінності - умови, підстави цих регулятивних механізмів, оскільки «відносяться до сфери життєвих орієнтирів» [133, с.91-92], «визначають мету діяльності» [133, с.92]. Норми ж «відносяться до засобів досягнення мети» [133, с.92]. Цінності безпосереднім чином пов'язані з особистим актом людини, цінність - це саме переживання буття у момент його здійснення. Норми - наочно-речовинні, знакові результати буття людини, і в цьому значенні - вторинні регулятиви соціального життя. Необхідно зауважити, що М.К. Мамардашвілі абсолютно справедливо відзначав, що умовами демократії є не закони, а суб'єкти демократії [135].

Водночас, доводиться констатувати, що навіть найгуманніші і демократичні закони не змінять суспільство, якщо люди не житимуть за цими законами, якщо ці закони не поважатимуться і виконуватимуться. Натомість, виконання законів можливе тільки у тому випадку, коли, по-перше, народ залучений до процесу

законотворчості не пасивно, а активно, і, по-друге, коли закони здебільшого захищають інтереси всіх членів суспільства, а не окремих його представників. Що ж стосується органів внутрішніх справ, то вони не лише повинні дотримуватися чинних законів, а й покликані захищати їх, а це, своєю чергою, вдвічі посилює відповідальність за неправомірні дії.

У даному контексті необхідно звернути увагу ще на один аспект цієї важливої проблематики, а саме на важливість системи ціннісних орієнтацій співробітника органів внутрішніх справ, які виступають основою формування його мотиваційної сфери, а також роль цієї сфери у процесі здійснення співробітником ОВС морального вибору. Адже, боротьба мотивів, як правило, досить часто призводить до необхідності здійснення морального вибору. Непоодинокими є випадки, коли співробітник органів внутрішніх справ потрапляє у ситуацію, в якій йому доводиться поводитись всупереч своїм поглядам та переконанням (тиск з боку керівництва, певна корпоративна культура та стереотипи, які не відповідають його ціннісним орієнтаціям), що, в свою чергу, з часом може призвести й до професійної деформації. В деяких випадках стверджують, що правоохоронці, наприклад, відступаючи під норм професійної етики, порушуючи норми закону таким чином хочуть допомогти громадянам. Однак справжнім мотивом таких порушень може бути не прагнення допомогти, а матеріальна винагорода, яку співробітник ОВС одержить у цьому випадку. Тобто більшою цінністю для правоохоронця виступає не захист інтересів людини, а матеріальні цінності, незважаючи на те, що спосіб, за допомогою якого їх можна отримати, часто суперечить закону та етичним нормам. Мотивами скоєння співробітниками органів внутрішніх справ правопорушень називають також неправильно зрозуміле почуття службового обов'язку, інтересів служби, висунення на перший план особистих світоглядних і моральних переконань, що стають визначальними факторами у порівнянні із службовими обов'язками, прагнення до демонстрації чи реалізації своїх владних повноважень, негативні впливи поведінки керівників, перевантаження роботою, негативний вплив з боку

злочинного середовища, незадоволення рівнем матеріального забезпечення, невідповідність рівня кваліфікації [136, с.320].

Руйнування високих, значимих для людини цінностей призводить до деформацій в структурі мотивації співробітника органів внутрішніх справ, виникають додаткові аспекти ціннісної кризи, необхідність зміни провідних мотивів. В осіб, схильних переживати кризу, ціннісно-мотиваційні перетворення мають деструктивний характер, а в самій мотиваційно-смісловій сфері особи спостерігається слабка актуальність ціннісних орієнтацій, які спрямовують особу на успішність професійної діяльності [137, с.78]. Впливаючи на внутрішній світ, криза професійного становлення може спричинити зміни в Я-концепції, у професійній свідомості співробітника органів внутрішніх справ, спонукати його до урізноманітнення професійної мети й планів, до ревізії й кореляції професійної позиції, зміни способів виконання діяльності і навіть до зміни професії.

На думку багатьох авторів, під час кризи особа структурно перебудовується, що свідчить про професійний розвиток і саморозвиток. Такі зміни супроводжують зміни в особистісному і професійному розвитку в процесі самореалізації від етапу первинного професійного становлення аж до виходу на пенсію [138, с.119].

Самооцінка співробітника органів внутрішніх справ, поряд із змінами мотивації його діяльності, також може призвести до професійної деформації. Так, завищена самооцінка призводить до того, що людина починає переоцінювати себе в ситуаціях, які не дають для цього жодних підстав. Внаслідок цього вона може натикатись на протидію оточуючих людей (наприклад, колег по службі), які відкидають її претензії, що призводить до агресивності, пихатості. Натомість, занадто низька самооцінка часто свідчить про розвиток комплексу неповноцінності, стійкої невпевненості в собі. Значні відхилення самооцінки від реального рівня можуть спровокувати порушення співробітником органів внутрішніх справ моральних і правових норм, вчиняти дії всупереч своїм професійним обов'язкам [139, с.65].

Продовжуючи розгляд проблеми морального вибору співробітника органів внутрішніх справ, варто зазначити, що її досить часто пов'язують із проблемою

співвідношення законності і справедливості, котра виникає кожного разу, коли приймається рішення, що або формально відповідає букві закону, однак при цьому оцінюється як несправедливе, або таке, що здається справедливим, однак не відповідає вимогам закону (про що більш детально ми будемо вести мову нижче). Натомість зауважимо, що для прийняття правильного рішення необхідно керуватись не лише відчуттям справедливості, а знати законодавство і основні теорії моралі, адже природне почуття справедливості може, наприклад, породити бажання помсти, адже співробітник органів внутрішніх справ відчуває ті ж моральні почуття, що й інші люди [140, с.39].

Безперечно, людина розподіляє свою увагу і час залежно від стимулу. Для будь-якої діяльності необхідний позитивний стимул. Навіть під час неприємної діяльності людина намагається зменшити до мінімуму негативні відчуття, прикладаючи до цього сили [141, с.129]. Однак у співробітника органів внутрішніх справ повинні бути сформовані стійкі ціннісні орієнтації, в яких пріоритетними при виборі мотиву діяльності були б стимули, що відповідають етичним нормам та не суперечать закону. Він повинен виходити в своїй роботі із принципу надання переваги інтересам людини і громадянина над своїми власними, зобов'язаний виконувати свої повноваження неупереджено і не має права надавати перевагу окремим особам через будь-які мотиви. Співробітник ОВС не повинен використовувати службові повноваження для отримання додаткових, не передбачених законодавством доходів, пільг або інших переваг як для себе, так і для інших осіб. Прояв корупції або які-небудь інші дії, котрі можуть бути сприйняті як підґрунтя для підозри в корупції, є недопустимими.

Сьогодні спостерігається тенденція до систематичного порушення співробітниками органів внутрішніх справ норм професійної етики та зловживання ними своїм службовим становищем. Причиною існування таких явищ є низка соціальних чинників. Однак на діяльність людини впливають також і психологічні аспекти, серед яких розвиток Я-образу, самооцінки та ціннісних орієнтацій.

На формування Я-образу співробітника органів внутрішніх справ впливають канони професійної етики, моральні стандарти, а також вимоги, що ставляться до його особи відповідно до законодавства. В свою чергу, стійкий позитивний Я-образ допомагає становленню особи як професіонала та сприяє професійній адаптації. Однак в нашій державі недостатньо звертається увага саме на етичне та моральне виховання майбутніх співробітників органів внутрішніх справ, а відповідні вимоги залишаються, на жаль, лише декларативними.

Серед найважливіших якостей, якими повинен володіти співробітник органів внутрішніх справ є комунікабельність, врівноваженість та високий рівень інтелектуального розвитку, для успішного розвитку яких в особи повинна бути сформована адекватна самооцінка та стійка система ціннісних орієнтацій.

З інтелектуальною діяльністю тісно пов'язане поняття рефлексії, яка у процесі вирішення нестандартних завдань призводить до підвищення самооцінки особи, виступає чинником формування системи ціннісних орієнтацій та побудови і реалізації її нового цілісного Я-образу.

Важливою умовою пристосування співробітника органів внутрішніх справ до умов праці є високий рівень професійної адаптації та правосвідомості, які виділяють елементами соціалізації особистості. Правосвідомість мотивує поведінку співробітника органів внутрішніх справ, а професійна адаптація формує здатність вирішувати суперечності, що виникають у житті, досягаючи рівноваги. Професійна адаптація виступає етапом професіоналізації, під час якої може змінитись багато якостей особи. Проблема становлення професіонала спирається і на поняття «професіоналізм», адже розвиток особистості професіонала співробітника органів внутрішніх справ сприяє побудові професійного образу «Я».

Професія співробітника органів внутрішніх справ передбачає ситуації, що спричиняють боротьбу мотивів та виникнення необхідності здійснення морального вибору. Основою формування мотиваційної сфери особи є система її ціннісних орієнтацій. Виділяють внутрішні і зовнішні мотиви трудової діяльності. Найважливішими є внутрішні мотиви, оскільки спонукаючою силою в цьому випадку виступає не зовнішня винагорода, а значущі для людини фактори, що

відображаються в її ціннісних орієнтаціях і детермінують поведінку незалежно від ситуації. При здійсненні морального вибору співробітник органів внутрішніх справ керується ціннісними орієнтаціями, тому вони повинні відповідати нормам етики, моралі та не суперечити вимогам закону.

Підсумовуючи викладене вище можемо констатувати, що система ціннісних орієнтацій співробітника органів внутрішніх справ виступає основою формування його мотиваційної сфери, яка відіграє важливу роль у процесі здійснення ним морального вибору. Формування мотивів відбувається шляхом впливу соціально-психологічних чинників професійної діяльності та зміни мотивації на різних етапах професійного становлення. З суспільною природою мотивації діяльності пов'язаний вплив, котрий здійснює на неї оцінка, зумовлена суспільними нормами, та самооцінка.

Самооцінка співробітника органів внутрішніх справ, поряд із змінами мотивації його діяльності, також може призвести до професійної деформації, запобігти якій може стійкість Я-образу, система ціннісних орієнтацій та високий рівень професійної адаптації. Професійна адаптація та правосвідомість, які виділяють елементами соціалізації будь-якої особистості, виступають важливою умовою пристосування особи до умов праці. Правосвідомість мотивує поведінку особи, а професійна адаптація формує здатність вирішувати суперечності, що виникають у житті, досягаючи рівноваги. Оскільки на співробітника органів внутрішніх справ виливають негативні соціально-психологічні чинники, процесу професійної адаптації шляхом подолання цих негативних впливів сприяє сформованість його ціннісних орієнтацій. Професійна адаптація виступає етапом професіоналізації, під час якої може змінитись багато якостей особи.

З огляду на те, що, більшою чи меншою мірою, всі піддаються впливу колективу, в якому працюють, та умовам праці, у яких доводиться здійснювати свою діяльність, повністю запобігти впливу негативних факторів, що панують в цьому колективі, та чинників, що зумовлені специфікою самої професії, практично неможливо. Однак у співробітника органів внутрішніх справ необхідно формувати стійкі ціннісні орієнтації, адекватну самооцінку та мотивацію, які б

допомогли йому адаптуватися у складних умовах та хоча б частково запобігали професійній деформації.

2.2. Правові засоби формування соціальної відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ

2.2.1. Адміністративна відповідальність як різновид юридичної відповідальності органів внутрішніх справ

Досліджуючи правові засоби формування соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ необхідно з'ясувати зміст кожної з видів юридичної відповідальності (адміністративної, кримінальної дисциплінарної тощо), що є різновидами відповідальності соціальної. Адже соціальна відповідальність є родовою категорією стосовно її різновидів і найбільш загальні сторони, риси та ознаки, притаманні їй, властиві окремим її видам.

Насамперед, зупинимося на з'ясуванні змісту адміністративної відповідальності. Адміністративна відповідальність – це різновид юридичної відповідальності осіб рядового й начальницького складу, встановлюваної державою шляхом видання правових норм, що визначають підстави і умови відповідальності, заходи, які можуть застосовуватись до порушників, порядок розгляду справ про правопорушення та виконання означених заходів. «Адміністративна відповідальність настає за адміністративні правопорушення. За допомогою інституту адміністративної відповідальності реалізуються норми різних галузей права (адміністративного, трудового, господарського, фінансового), тому коло актів, що мають до неї відношення, дуже велике» [142, с. 600]. «Адміністративно-правова відповідальність настає за вчинення порушень, тобто за невиконання правил загального порядку: дорожнього руху, громадського порядку, охорони природи тощо. Посадові особи несуть адміністративну відповідальність і за свої протиправні діяння, і за видання наказів, порушуючих законодавство, а також за неприйняття заходів по забезпеченню виконання правил підпорядкованими особами» [143, с. 359].

«Підставою адміністративної відповідальності, – вказує В. О. Козбаненко, – є адміністративний проступок. Адміністративний проступок – це посягаюча на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, протиправна, винна (навмисна чи необачна) дія або бездія, за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність» [144, с. 641].

Таким чином, адміністративна відповідальність особового складу органів внутрішніх справ має ознаки, притаманні й іншим видам юридичної відповідальності осіб рядового та начальницького складу: кримінальній, дисциплінарній, матеріальній. Це виявляється в примусовому характері заходів впливу на правопорушників, негативній оцінці їх службово-трудової поведінки, а також в загальній меті, яку переслідують усі різновиди юридичної відповідальності. Водночас зауважимо: в науці адміністративного права з поміж вчених ще не склалась єдина точка зору щодо змісту, основних рис та поняття адміністративної відповідальності. Дискусія з цього приводу на практиці перешкоджає здійсненню принципу однакової реалізації даного виду відповідальності щодо різних категорій суб'єктів правовідносин, адже «адміністративній відповідальності притаманний всезагальний характер, бо правила, порушення яких тягне адміністративну відповідальність, є обов'язковими для усіх громадян» [145, с. 166].

На думку В. К. Колпакова: «Адміністративна відповідальність – це специфічне реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення» [146, с. 289]. Ю. П. Битяк та В. В. Зуй визначають адміністративну відповідальність як «різновид юридичної відповідальності фізичних та юридичних осіб перед органами виконавчої влади, а у випадках, встановлених законом, – перед судом (суддею) за порушення загальнообов'язкових адміністративно-правових норм на підставі застосування до винного адміністративних стягнень, заходів впливу (до неповнолітніх)» [147, с. 121]. У колективному підручнику «Адміністративне право України», під

адміністративною відповідальністю розуміється «накладення на правопорушників загальнообов'язкових правил, які діють у державному управлінні, адміністративних стягнень, що тягнуть за собою для цих осіб обтяжливі наслідки матеріального чи морального характеру» [148, с. 158]. Д. М. Овсянко пише: «Адміністративна відповідальність – це застосування державними органами, посадовими особами та представниками влади встановлених державою заходів адміністративного покарання до громадян, а в певних випадках – до організацій, за порушення законності та державної дисципліни» [149, с. 129]. О. П. Коренєв доводить: «Адміністративна відповідальність поряд з кримінальною, цивільною, дисциплінарною є одним з видів юридичної відповідальності, встановлюваної державою шляхом видання правових норм, що визначають підстави відповідальності, заходи, котрі можуть застосовуватись до порушників, порядок розгляду справ про правопорушення та виконання означених заходів» [145, с. 164]. Д.М. Бахрах визначає: «Адміністративна відповідальність – це особливий різновид юридичної відповідальності, якому притаманні усі ознаки останньої (вона настає на підставі норм прав, за порушення правових норм, конкретизується юридичними актами компетентних органів, пов'язана з державним примусом). З іншого боку, адміністративна відповідальність є складовою частиною адміністративного примусу і має усі його якості (здійснюється в межах позаслужбового підпорядкування)» [150, с.280].

Аналіз наведених міркувань авторів дозволяє виокремити наступні найсуттєвіші ознаки, риси та властивості адміністративної відповідальності. Встановлювати адміністративну відповідальність можуть не лише органи законодавчої влади, а в межах своєї компетенції й органи виконавчої влади. Інститут адміністративної відповідальності являє собою найважливішу частину адміністративного права. Підставою адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення, тобто протиправна, винна (навмисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку передбачено адміністративну відповідальність. Більшість

складів адміністративних проступків можна назвати формальними: адміністративна відповідальність настає за загальним правилом, незалежно від наявності безпосередніх негативних наслідків даного правопорушення. Достатньо самого факту порушення. Адміністративна відповідальність супроводжується державним та громадським осудом правопорушника і вчиненого ним діяння. Вона урегульована нормами адміністративного права, що містить переліки адміністративних стягнень та органів, уповноважених їх застосовувати. Притягнення до адміністративної відповідальності – обов’язок державних органів, яким це право надано чинним законодавством. Нормами адміністративного права встановлений особливий порядок притягнення до адміністративної відповідальності. Він спрощений, що створює умови для оперативності й економічності його застосування, надає необхідні гарантії здійснення права на захист. Адміністративну відповідальність можна розглядати як сукупність матеріальних і процесуальних правовідносин, тобто матеріально-деліктних, викликаних скоєнням конкретного правопорушення, та адміністративно-процесуальних, пов’язаних з необхідністю зібрати матеріали про правопорушення за особою, яка його скоїла, розглянути справу, винести законне, обґрунтоване й справедливе рішення, забезпечити його виконання. Завданнями адміністративної відповідальності є: охорона суспільних відносин, формуємих в процесі діяльності по виконанню повноважень державних органів, від протиправної поведінки; гарантування прав громадян; виховання суб’єктів правовідносин в дусі дотримання різних адміністративних правил. Сутністю адміністративної відповідальності є адміністративні стягнення як необхідний правовий наслідок порушення (невиконання) адміністративних заборон, що полягає в осуді поведінки порушника і обмеженні його особистих благ, матеріальних та інших правових інтересів, в чому виражається оцінка вчиненого діяння. Особливою ознакою цього виду правової відповідальності є введення до багатьох норм Кодексу законів про адміністративні правопорушення України дискреційних повноважень, тобто права діяти на власний розсуд (звичайно, у межах юридичних приписів) при встановленні адміністративних заборон або нових видів покарань,

при заміні стягнень тощо [151, с. 128]. Адміністративне провадження здійснює спеціально створена система органів адміністративної юрисдикції, що охоплює органи виконавчої влади, суди, які діють в межах певних адміністративно-процесуальних форм.

Застосування спеціальних логічно-формальних операцій та абстрагуючого методу дізнання явищ і процесів суспільного буття дозволяє визначити адміністративну відповідальність як такий різновид юридичної відповідальності, що виявляється у застосуванні спеціально уповноваженими органами або посадовими особами до порушників адміністративно-правових приписів у встановленому порядку адміністративних стягнень, що тягнуть для цих осіб обтяжливі наслідки особистого, майнового чи морального характеру.

Очевидно, що адміністративна відповідальність завжди є результатом неправомірної поведінки особи, вона передбачається в якості реакції держави на адміністративне правопорушення.

Водночас, за деякі адміністративні правопорушення до відповідальності притягаються тільки ті особи, які займають спеціальний службово-посадовий стан або займаються певною професійною діяльністю. Це так звані спеціальні суб'єкти адміністративної відповідальності, до яких належать і працівники органів системи Міністерства внутрішніх справ. З іншого боку, в Кодексі України про адміністративні правопорушення [152] особливо виокремлено питання про адміністративну відповідальність військовослужбовців та державних службовців, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів. У ст. 15 цього нормативно-правового акту прямо зазначається, що військовослужбовці та призовані на збори військовозобов'язані, а також особи рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами. Такий особливий стан працівників органів, служб та підрозділів внутрішніх справ обумовлений специфікою здійснюваної ними службово-трудової діяльності у сфері захисту, охорони й забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників суспільних відносин.

Служба в органах внутрішніх справ України – це особливий вид державної служби, а їх працівники є посадовими особами, які представляють органи державної виконавчої влади. Працівники органів внутрішніх справ виконують управлінські та правоохоронні функції, мають певний статус, здійснюють від імені і за дорученням держави виконавчо-розпорядчі повноваження.

Свої завдання і функції особовий склад органів внутрішніх справ виконує в умовах реального соціально-економічного та політичного становища в країні, тобто він не є якимось відірваним від суспільства, а становить його невід'ємну частину. Тому різні соціальні негаразди безпосередньо впливають на стан справ в органах внутрішніх справ, ефективність їх діяльності.

Численні негативні явища, які мають місце в суспільному житті, зокрема, такі як пияцтво, наркоманія, неетичність поведінки й грубість, незаконний пошук засобів виживання тощо, властиві також і деяким працівникам органів внутрішніх справ, на них також впливає поширення не кращих зразків масової культури з властивими їй елементами жорстокості, насильства, пропагандою вседозволеності, задоволення власних потреб за будь-яку ціну.

Останнім часом в органах внутрішніх справ дещо посилено роботу щодо зміцнення законності і дисципліни, запобігання правопорушенням та надзвичайним подіям серед особового складу. Було вжито низку заходів щодо виявлення та очищення органів внутрішніх справ від працівників, які порушили закон, зловживали владою або службовим становищем, допустили негідні вчинки та поведінку, скомпрометували себе в очах громадськості. Упродовж п'яти років більше ніж утрое скоротилося число працівників ОВС, засуджених за скоєнні злочини, майже у вдвічі – за посадові злочини. Заплановані і здійснені заходи сприяли очищенню міліцейських колективів від професійно не підготовлених працівників, осіб з низькими моральними якостями, схильних до порушення дисципліни і законності. І все ж кількість злочинів та інших правопорушень, вчинених особами рядового і начальницького складу ОВС, залишається досить великою.

Слід зазначити, що службове правопорушення залежно від характеру та ступеня суспільної небезпеки може визнаватися злочином, або адміністративним правопорушенням, або дисциплінарним проступком. У Дисциплінарному статуті до основних обов'язків працівників ОВС віднесено, зокрема, додержання чинного законодавства [153]. Зрозуміло, що скоєння адміністративного правопорушення порушує діюче законодавство України про адміністративну відповідальність. У зв'язку з цим вчинення працівником органів внутрішніх справ адміністративного правопорушення необхідно розглядати як порушення службової дисципліни.

Особливості адміністративної відповідальності працівників органів внутрішніх справ відображено у ст. 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення, відповідно до якої в більшості випадків вони несуть відповідальність за адміністративні проступки за Дисциплінарним статутом, тобто дисциплінарну відповідальність. І лише в окремих випадках їх може бути притягнуто до адміністративної відповідальності на загальних засадах за:

1. Порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху (дане правопорушення характеризується порушенням правових норм, які діють у сфері безпеки дорожнього руху).

2. Порушення санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм. Тут мається на увазі порушення обов'язкових для виконання приписів нормативних документів, які визначають критерії безпеки та нешкідливості для людини факторів навколишнього середовища та вимоги до забезпечення оптимальних або припустимих умов життєдіяльності людини.

3. Порушення правил полювання, рибальства та охорони рибних запасів. Порушенням правил полювання визнається полювання, що здійснюється особою, яка не має права на полювання, або не відповідає іншим вимогам закону, знаходження в мисливських угіддях з мисливською зброєю, собаками або ловчими птахами без дозволу, здобич більшої, ніж передбачено дозволом, кількості тварин або порушення інших умов ліцензії. Порушення правил рибальства має місце в разі здобичі водних біоресурсів без належного дозволу

(ліцензії), при недотриманні умов дозволу, при застосуванні знарядь рибальства, які не вказані у відповідних правилах.

4. Порушення митних правил.

5. Вчинення корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією, неправомірне використання державного майна. (Ці правопорушення являють собою діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямовану на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг).

6. Невжиття заходів щодо окремої ухвали суду чи окремої постанови судді, щодо подання органу дізнання, слідчого або протесту, припису чи подання прокурора. Дане правопорушення виявляється у бездіяльності працівників ОВС, за якої має місце залишення окремих ухвал, постанов судових та слідчо-прокурорських органів без розгляду; невиконання заходів щодо цих рішень відповідних заходів; в дії, коли має місце несвоєчасна відповідь на вказані рішення.

7. Ухилення від виконання законних вимог прокурора. Мається на увазі ухилення від прибуття за офіційним викликом до органів прокуратури, а також скоєння діянь, які спрямовані на невиконання законних вимог прокурора з приводу проведення перевірки або ревізії діяльності підприємств, установ, організацій, вимог про виділення спеціалістів та надання необхідних матеріалів для такої перевірки).

8. Порушення законодавства про державну таємницю. Йдеться про невиконання встановленого законодавством порядку передачі державної таємниці іншій державі, або міжнародній організації; порушення встановленого законодавством порядку надання допуску і доступу до Державної таємниці; засекречування інформації, яка не може бути такою; незастосування заходів по забезпеченню охорони державної таємниці та незабезпечення контролю за охороною державної таємниці, невиконання норм та вимог технічного захисту таємної інформації.

Неважко помітити, що усі перелічені правопорушення є загальнопоширеними і не відображають специфіки служби в органах внутрішніх

справ. Вони можуть бути скоєні, в принципі, як особовим складом ОВС, так і будь-якими фізичними особами. Саме тому чинне законодавство не проводить суттєвої різниці у відповідальності за ці правопорушення між працівниками органів внутрішніх справ та іншими категоріями громадян. До осіб рядового і начальницького складу застосовуються наступні види адміністративних стягнень: попередження, штраф, оплатне вилучення предмета, конфіскація предмета, позбавлення спеціального права. Проте, до цих осіб, на відміну від звичайних громадян, не можуть бути застосовані такі види адміністративних стягнень, як виправні роботи та адміністративний арешт, бо ці заходи за своїм характером є несумісними з несенням служби в органах внутрішніх справ. Поряд з цим, якщо за обставинами справи орган адміністративної юрисдикції в процесі дослідження обставин правопорушення прийде до висновку про те, що в даному конкретному випадку застосування заходів дисциплінарного впливу буде мати більший виховний ефект, ніж накладення адміністративного стягнення, то він може замість застосування цього стягнення передати матеріали про правопорушення відповідним органам для вирішення питання про притягнення винних до дисциплінарної відповідальності. Причому тут не йдеться про пом'якшення відповідальності, оскільки заходи дисциплінарного впливу можуть бути значно суворішими, ніж адміністративні стягнення.

Таким чином, в разі вчинення особою рядового або начальницького складу органів внутрішніх справ адміністративного проступку має місце заміна одного виду юридичної відповідальності на інший, що в літературі одержало назву субститутної відповідальності. Доцільність заміни адміністративної відповідальності дисциплінарною в цьому випадку пояснюється особливостями служби в органах внутрішніх справ, особливим правовим статусом їх працівників, а, відтак, і специфікою юридичної відповідальності за порушення правових норм, які охороняються адміністративними санкціями [154, с.102-103]. Як наслідок, виникає питання про припустимість або неприпустимість накладення на винного працівника органів внутрішніх справ одразу двох стягнень – і адміністративного, і дисциплінарного законодавчого вирішення цього питання нині немає, хоча на

практиці все ж таки мають місце непоодинокі випадки, коли за скоєння деяких адміністративних правопорушень персонал органів системи Міністерства внутрішніх справ притягується до адміністративної та дисциплінарної відповідальності одночасно.

Що стосується порядку накладення адміністративних стягнень на працівників органів внутрішніх справ, то він нічим суттєвим не відрізняється від порядку їх накладення на звичайних громадян.

Документом, який фіксує наявність фактичних підстав до порушення справи про адміністративне правопорушення, скоєне особою рядового або начальницького складу, є протокол (виняток становлять випадки, коли штраф стягується або попередження фіксується на місці вчинення правопорушення). Протокол складається уповноваженими на те особами. В ньому фіксуються дані про особу правопорушника, про суть та обставини вчинення проступку, про свідків та потерпілих, пояснення порушника та інші необхідні відомості. В подальшому цей протокол разом з іншими зібраними матеріалами (протоколами особистого огляду та огляду речей, вилучення речей та документів, речовими доказами) надсилається органу (посадовій особі) чи уповноваженим розглядати справу про дане правопорушення: адміністративній комісії, районному чи міському судці, органу державної інспекції чи іншому органу, визначеному Кодексом України про адміністративні правопорушення та іншими законодавчими актами.

Працівникові органу внутрішніх справ, який притягається до адміністративної відповідальності, надається право знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, представляти докази, заявляти клопотання, користуватися при розгляді справи юридичною допомогою адвоката, оскаржити постанову у справі.

Стосовно органів, які застосовують адміністративні стягнення та строків виконання постанов про накладення адміністративних стягнень на осіб рядового і начальницького складу, також немає ніяких винятків із загальноприйнятого порядку.

Означене дозволяє зробити висновок – особливостями адміністративної відповідальності осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ є:

1. Відповідальність за адміністративні правопорушення настає за Дисциплінарним статутом ОВС України.

2. Відповідальність за деякі правопорушення (вичерпний перелік яких міститься у ч. 1. ст. 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення) настає на загальних підставах.

3. Адміністративна відповідальність, на відміну від дисциплінарної відповідальності, реалізується в рамках службового підпорядкування.

4. До осіб рядового і начальницького складу ОВС не застосовуються такі види адміністративних стягнень як виправні роботи та адміністративний арешт.

5. Наявність права у органів (посадових осіб) замість накладення адміністративних стягнень передавати матеріали про правопорушення даної категорії осіб відповідним органам (посадовим особам) для вирішення питання про притягнення винних до дисциплінарної відповідальності.

6. Заходи адміністративної відповідальності застосовуються відповідно до законодавства, яке регламентує адміністративне провадження.

2.2.2. Особливості кримінальної відповідальності органів внутрішніх справ

Діяльність органів внутрішніх справ відрізняється своїм правовим характером і передбачає точне і неухильне дотримання законодавства. За його порушення неминуче повинна наставати відповідальність. Однак законодавству, на жаль, притаманна недосконалість, зокрема щодо притягнення до відповідальності працівників ОВС за вчинення правопорушень. З огляду на важливість і значимість кримінально-правових заходів запобігання злочинності працівників ОВС (та й працівників правоохоронних органів взагалі), необхідно, на нашу думку, удосконалити деякі норми законодавства. Зокрема, існуючий порядок притягнення названих працівників до відповідальності ускладнюється

тим, що у законодавстві не передбачені чіткі критерії розмежування проступків і злочинів.

Багато закордонних і вітчизняних кримінологів вказують на взаємозв'язок та взаємозумовленість дисциплінарних проступків, фактів порушень законності і злочинів. Особливо це зумовлено загальними детермінантами протиправної поведінки, загальною правовою природою, схожістю механізму формування особистості злочинця, єдиною спрямованістю тощо [155, с. 214]. Так, дослідження, проведене В. Луневим, показало, що коефіцієнт кореляції між грубими порушеннями статутів і злочинами військовослужбовців складає +0,725 [156, с. 324-325]. Як свідчить аналіз, не є щодо цього винятком і протиправна поведінка працівників ОВС. У зв'язку з вказаним однією з умов ефективного запобігання злочинності серед працівників ОВС є запобігання іншим менш небезпечним видам правопорушень. Таким чином, відсутність чітких критеріїв розмежування проступків і злочинів працівників ОВС негативно позначається і на запобіганні даному виду злочинності, і на притягненні останніх за вже скоєні злочини до відповідальності.

Ця проблема виникла у зв'язку з існуванням у відомчих нормативних актах украї розмитого визначення законності, введеного у термінологічну лексику ще в радянські часи і з того часу практично не закріпленого у законі. В силу своєї комплексності законність є одночасно принципом, вимогою і режимом. За порушення законності до працівників ОВС звичайно застосовуються заходи дисциплінарного впливу, однак, сформована практика зовсім не розкриває нормативно-правовий статус даного поняття, так само як залишається невизначеним і обсяг протиправних діянь, що підпадають під дану оціночну категорію [157, с. 59]. Про сутність законності ми говоритимемо нижче.

Наведена прогалина призвела до того, що об'єктивність стану законності в ОВС залежить також від існуючої проблеми відомчого вирішення питань, пов'язаних з конкретними випадками порушення законності працівниками міліції. Відсутність чітко виражених ознак проступку такого працівника дозволяє особам, що проводять перевірку за кожним фактом порушення законності, маніпулювати

рішенням про визнання поведінки працівника дисциплінарним проступком або злочином. Через відсутність необхідної нормативно-правової визначеності рішення щодо більшості протиправних діянь вказаних працівників часто залежать від думки начальника, виходячи з розуміння ним «інструкції», бачення негативних наслідків, що настали [158, с. 71-74].

Відповідно – необхідне чітке нормативно-правове закріплення принципів і механізму розмежування дисциплінарного проступку від злочинного діяння працівника ОВС. Для цього варто відмовитися від використання категорії «порушення дисципліни і законності» в обліково-статистичній практиці МВС України і перейти до оперування термінами «порушення дисципліни» і «порушення закону». В останній категорії доцільно виділяти порушення закону, що потягли кримінальну відповідальність (злочини), і ті порушення, які потягли адміністративну відповідальність [157, с. 58-60]. Причому дисциплінарні проступки мають поділятися на окремі види за ступенем тяжкості та заподіяної шкоди з чіткою прив'язкою складу того або іншого проступку до відповідних санкцій.

Певні труднощі на шляху притягнення працівників ОВС за вчинення злочинів до кримінальної відповідальності виникають при кваліфікації судом, наприклад, насильницьких злочинів зазначених працівників. Адекватна кваліфікація злочинних діянь як така – ефективний захід запобігання злочинності. Більше того, правильність кваліфікації вчинених злочинів впливає на достовірність кримінологічної характеристики насильницької злочинності працівників ОВС, а, отже, на ефективність вироблених на її основі превентивних заходів.

Статистика свідчить, що чимало злочинів, кваліфікованих як перевищення влади або службових повноважень чи як зловживання владою або службовим становищем, є, по суті, насильницькими злочинами широкого спектра: від хуліганства до умисного вбивства [159, с. 52-55].

Це стає можливим тому, що притягнення до кримінальної відповідальності за відповідними статтями КК України (364 і 365), «що стосуються службової

діяльності, внаслідок розмитого обсягу діянь, які підпадають під ознаки цих злочинів, приховує в остаточному результаті інші, не менш тяжкі злочини» [160, с.42].

Вихід із ситуації, яка склалася, на нашу думку, полягає у тому, що необхідно введення до КК України ще однієї обставини, котра обтяжує вину – вчинення злочину працівником правоохоронного органу з використанням службового становища.

При цьому термін «використання службового становища» передбачає використання:

- таким працівником будь-яких фактичних можливостей, що впливають з повноважень, властивих працівнику правоохоронного органу в зв'язку із займаною посадою;
- атрибутів (формений одяг, службове посвідчення тощо);
- спеціальних засобів і вогнепальної зброї;
- відповідних знань і навичок, а також інформації, якими він володіє у зв'язку з виконанням професійної діяльності.

Це дозволить судам кваліфікувати розглядувані злочини відповідно до конкретних статей Особливої частини КК України, а за статтями 364 і 365 кваліфікувати злочини, вчинені безпосередньо у зв'язку з виконанням працівником правоохоронного органу (зокрема, працівником ОВС) його професійних функцій, а не будь-які загальнокарні злочини, скоєні з використанням службового становища.

Крім того, введення у КК України зазначеної обтяжуючої вину обставини дозволить спростити структуру певних норм Особливої частини КК (наприклад, виключити зі ст. 127 «Катування» ч. 3 – «Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони вчинені працівниками правоохоронних органів»).

Важливим завданням кримінального законодавства є приведення його у відповідність із сучасною ієрархією цінностей. Тому введення зазначеної обтяжуючої вину обставини вимагає також передбачення підвищеного характеру і ступеня суспільної небезпеки злочинів, які вчиняються працівниками

правоохоронних органів. Небезпека вказаних злочинів обумовлюється, насамперед тим, що, злочини, котрі скоюються працівниками правоохоронних органів (зокрема, насильницькі, що вчиняються працівниками ОВС), не поодинокі, а є сукупністю. Останній притаманна динамічність, структурний поділ, системність та соціальна детермінованість. Це вказує на те, що дану сукупність злочинів варто розглядати як один з видів злочинності [158, с.71-74]. Крім того, їх підвищений характер і ступінь суспільної небезпеки обумовлюються тим, що:

- характер і розмір шкоди, заподіюваної охоронюваним інтересам, оскільки більшість злочинів вчиняються працівниками правоохоронних органів у сфері міжособистісних відносин у процесі офіційного спілкування з громадянами;

- вони перешкоджають нормальному функціонуванню органів влади та управління;

- підривають засади правової держави, перешкоджають побудові громадянського суспільства, реалізації принципів рівності всіх перед законом, завдають істотної шкоди авторитету державної влади, підривають імідж правоохоронних органів;

- злочинність працівників правоохоронних органів не тільки збільшує загальну кількість злочинів, вчинених у країні, а й детермінує скоєння злочинів іншими громадянами (у тому числі й потерпілими від злочинних посягань). Громадяни при порушенні своїх прав не бажають звертатися у правоохоронні органи, тому що вважають: ті нічого не робитимуть за їх заявою або у їх справі, оскільки так чи інакше самі причетні до зловживань. Тому вони намагаються вирішувати свої проблеми самостійно і роблять це, як правило, з порушенням закону, в тому числі й кримінального. Зазначена обставина, у свою чергу, сприяє появі у країні, так званої, «тіньової юстиції»;

- сприяють формуванню різних деформацій правосвідомості громадян, морально розбещують суспільство, привчаючи його до думки, що несправедливість і насильство з боку влади цілком припустимі і природні,

виступають вагомим каталізатором правового нігілізму в суспільстві, що вкрай негативно позначається на ефективності боротьби зі злочинністю.

Натомість, російські дослідники підкреслюють, що понад 42 % опитаних працівників міліції впевнені: посилення покарання за скоєння незаконних дій здатне значно превентивно вплинути на нестійких працівників [155, с. 213].

Слід зазначити, що кримінальні кодекси деяких країн містять подібну норму. Так, ст. 44 КК Голландії передбачає: «Якщо публічний службовець, вчиняючи кримінальне правопорушення, порушує обов'язки або з метою вчинення кримінального правопорушення використовує повноваження, можливості чи засоби, якими він наділений у силу займаної посади, покарання, передбачене законом за це правопорушення, може бути збільшене на одну третину за винятком тих випадків, коли як покарання передбачено штраф» [161, с.174-175]. Пункт 12 ч. 1 ст. 64 КК Республіки Білорусії встановлює: «Вчинення злочину особою, що порушила тим самим прийняту присягу або професійну клятву...» [162, с. 138]. Таку ж норму містять кримінальні кодекси Таджикистану і Казахстану [163, с. 78].

Враховуючи зазначене й у зв'язку з виключною небезпекою розглядуваного виду злочинності та її роллю у детермінації злочинності взагалі, вважаємо цілком слушною пропозицію щодо включення до КК України норм, які передбачатимуть відповідальність за заздалегідь незаконну відмову в порушенні кримінальної справи, заздалегідь незаконне порушення справи, заздалегідь незаконне припинення кримінальної справи, приховування злочинів від обліку та реєстрації, фальсифікацію доказів, що не пов'язана з притягненням заздалегідь невинного до кримінальної відповідальності [164, с. 167]. Вказане сприятиме не тільки ефективному запобіганню цим негативним явищам, а й підвищенню авторитету правоохоронних органів (зокрема, ОВС) та належному виконанню ними завдань правосуддя.

Усунення зазначених недоліків у законодавстві та внесення відповідних змін дасть можливість не тільки істотно вплинути на рівень злочинності

працівників ОВС і більш ефективно забезпечувати права та свободи людини у нашій країні, а й буде вагомим внеском у запобігання злочинності взагалі.

Науковці ретельно аналізують всі «плюси» і «мінуси» нового КК, що знаходить відображення у матеріалах численних наукових конференцій, монографіях, підручниках, наукових статтях, нарешті, коментарях. Все це робиться для того, щоб допомогти правоохоронним та судовим інстанціям перейти до застосування кримінально-правових норм, що містить цей нормативно-правовий документ. Особливої уваги вимагають ті норми, які з'явилися у законодавстві вперше, зокрема і ч. 3 ст. 364 КК України, що передбачає кримінальну відповідальність за зловживання владою або службовим становищем, вчинене працівником правоохоронного органу. Як же сьогодні науково тлумачиться ця неоднозначна новела?

У шести виданих в Україні науково-практичних коментарях КК України це робиться по-різному. В одних про неї просто не згадується, так ніби нововведення і не було. Так, жодного слова з приводу особливо кваліфікованого складу зловживання владою або службовим становищем не сказано при тлумаченні цієї кримінально-правової норми у науковому коментарі М. Й. Коржанського та в двох російськомовних виданнях за редакцією Ю. А. Кармазіна і Є. Л. Стрельцова, а також С. С. Яценка [165; 166; 167]. Інші науковці, визначаючи спеціальний суб'єкт складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 364 КК України, за роз'ясненням поняття «працівник правоохоронного органу» відсилають до Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р. При цьому в науково-практичному коментарі під заг. ред. М. О. Потєбенька і В. Г. Гончаренка уточняється, що ці працівники – службові особи, які «здійснюють функції представника влади або постійно чи тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих обов'язків у згаданих органах [168, с. 735]. Автори коментарю КК України, що побачив світ за заг. ред. В. В. Сташиса і В. Я. Тація, додали, що для кваліфікації діяння за цією нормою необхідно ще й встановити, що вчинене «діяння містить ознаки

об'єктивної та суб'єктивної сторін злочину, передбаченого ст. 364 КК» [169, с. 992].

Третя позиція, представлена науково-практичним коментарем за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка, де в чому подібна з попередньою. Тут зроблено відсилання до власного ж коментарю ст. 342, де аналогічним чином, хоча й без посилання на згаданий Закон, перераховуються потерпілі від цього злочину – працівники правоохоронних органів, а також додається перелік їх функцій. Саме через це уточнення останнє тлумачення видається найбільш вдалим з усіх наведених [170, с. 798-799, 846].

Практично аналогічна ситуація і в новітніх підручниках з Особливої частини кримінального права, за якими навчаються майбутні правознавці. Наприклад, проф. М. Й. Коржанський у курсі лекцій «Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива», фактично дублюючи офіційний текст закону, все ж згадав про новий склад злочину одним реченням: «Зловживання владою чи посадовим становищем, вчинене працівником правоохоронного органу, кваліфікується за ч. 3 ст. 364 КК» [165, с. 494]. У підручнику, виданому за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса і В. Я. Тація, з цього приводу висловлено ту ж точку зору, що й у вищезгаданому коментарі КК України (за заг. ред. цих же вчених) [171, с. 490-491]. Аналогічних прикладів можна навести ще більше.

Подібний підхід, викликаний, на нашу думку, перш за все, недоліками законодавчої техніки, видається надто спрощеним і таким, що не дає змоги слідчим, прокурорам і суддям у певних ситуаціях правильно застосувати згадану кримінально-правову норму, якою, до речі, встановлено відповідальність за особливо тяжкий злочин. Підставою для цього твердження може служити аналіз ст. 2 Закону «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», в якій дається перелік правоохоронних відомств: органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи і установи виконання покарань, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні та правоохоронні функції

[172]. Таким чином, цей перелік є невичерпним, і при бажанні (шляхом тлумачення понять правоохоронні і правозастосовні функції) до нього можна включити безліч як недержавних (адвокатура, приватні нотаріуси тощо), так і державних органів, а в їх числі – контролюючих. Автори навчального посібника «Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність» М. Мельник та М. Хавронюк нараховують щонайменше 43 державних органи, які виконують контрольні функції, що за своїм змістом близькі до правоохоронних [173, с. 177-181]. Що ж стосується правозастосування, то воно має місце в діяльності практично всіх державних і громадських установ та організацій.

Отже, подібна неоднозначність абсолютно неприйнятна в кримінальному праві, і тим паче для визначення суб'єкта злочину, і не тільки. Як справедливо підкреслює В. Я. Тацій, «визначення учасників чи одне й те ж, суб'єктного складу відносин, їх соціальних функцій в ньому в багатьох випадках дозволяє визначити ті суспільні відносини, які виступають об'єктом того чи іншого злочину, встановити їх сукупність, а відповідно, і межі дії самого кримінального закону» [174, с.25]. Отже, межі кримінально-правового регулювання у ч. 3 ст. 364 КК України не встановлені, а це, у свою чергу, на практиці може викликати свавільне розширення суспільних відносин, які нею охороняються. А «в правозастосовчій діяльності неприпустимо ні розширення, ні звуження кола суб'єктів охоронюваних відносин, оскільки це пов'язано з порушенням компетенції законодавця» [175, с. 41].

Таким чином, коло правоохоронних органів, працівники яких можуть бути суб'єктами аналізованого злочину, повинно бути чітко і однозначно окреслено безпосередньо в законі, а не шляхом його тлумачення. Додатковим аргументом на користь такого висновку може бути ще й безспірний в науці кримінального права погляд на кваліфіковані ознаки складу злочину, як на такі, що «служать засобом диференціації, а не індивідуалізації покарання, і виступають знаряддям в руках законодавця, а не судді» [176, с. 171].

Нарешті, через невизначення сфери дії ч. 3 ст. 364 КК України судами приймаються різнопланові рішення по справах цієї категорії.

Задля чіткого окреслення сфери дії, а відтак досягнення єдиного розуміння безпосереднього об'єкта та спеціального суб'єкта досліджуваного складу злочину, однотипного його застосування, видається необхідним дати законодавче їх визначення у примітці до ст. 364 КК України.

На нашу думку, в число правоохоронних органів, нормальна діяльність яких є основним безпосереднім об'єктом складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 364 КК України, слід зарахувати органи: прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України, охорони Державного кордону України, державної митної служби, державної податкової служби, Державного департаменту України з питань виконання покарань, Управління державної охорони та Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. Водночас зауважимо, що спеціальним суб'єктом цього складу злочину може бути не кожен працівник перерахованих державних органів, а лише ті службові особи, які «наділені спеціальними повноваженнями для здійснення головних правоохоронних функцій, пов'язаних із боротьбою зі злочинністю та правопорушеннями, які тягнуть за собою юридичну відповідальність у сфері публічного права» [177, с. 407].

Взявши за основу на сьогодні єдиний, хоча і далекий від досконалості, законодавчий акт, в якому дається загальний перелік головних правоохоронних функцій (щоправда, в дещо іншому контексті), а саме: вже згадуваний тут Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», визначимо сферу суспільних відносин, що охороняються ч. 3 ст. 364 КК України. До неї слід включити:

- а) провадження і розслідування кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення;
- б) оперативно-розшукову діяльність;
- в) охорону громадського порядку і громадську безпеку;
- г) виконання вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів дізнання і попереднього слідства та прокурорів;
- г) контроль за переміщенням людей, транспортних засобів, товарів та інших предметів чи речовин через державний і митний кордон України;

д) нагляд і контроль за додержанням законів, що регулюють здійснення функцій, передбачених п. «а» – «е» ч. 2 ст. 2 даного Закону.

2.2.3. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність працівників ОВС

Дисциплінарна відповідальність осіб рядового та начальницького складу настає у випадку вчинення дисциплінарних проступків.

Особи рядового і начальницького складу, яких в установленому законодавством порядку притягнуто до адміністративної, кримінальної або матеріальної відповідальності, водночас можуть нести і дисциплінарну відповідальність згідно з Дисциплінарним Статутом органів внутрішніх справ [153].

Особи рядового і начальницького складу не несуть дисциплінарної відповідальності в разі, якщо шкода завдана правомірними діями внаслідок сумлінного виконання наказу начальника або виправданого за конкретних умов службового ризику.

«Дисциплінарна відповідальність, – обґрунтовано зазначає С. О. Комаров, – настає лише у випадку порушення правил поведінки, встановлених різними установами, положеннями, правилами. Загальна дисциплінарна відповідальність встановлюється в Кодексі законів про працю, правилах внутрішнього трудового розпорядку, а спеціальна – в дисциплінарних статутах і передбачена для окремих категорій працівників, які займають виборні посади, посадових осіб, інших окремих категорій працівників» [178, с. 360].

Відповідно, дисциплінарна відповідальність працівників органів системи Міністерства внутрішніх справ регулюється: Кодексом законів про працю України (глава X) [179], Законом України «Про державну службу» [180], Законом України «Про міліцію» [130], Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ [153]. Так, ст. 14 Закону України «Про державну службу» визначає: «Дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх

повноважень, порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як держаного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює» [180]. У ст. 25 Закону України «Про міліцію» вказано: «Працівник міліції у межах повноважень, наданих цим Законом та іншими законодавчими актами, самостійно приймає рішення і несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність» [130]. Статтею п'ятою Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ встановлено: «За вчинення дисциплінарних проступків особи рядового і начальницького складу несуть дисциплінарну відповідальність згідно з Статутом» [153].

Юридична категорія «дисциплінарна відповідальність» охоплює два неподільні поняття «дисципліна» та «відповідальність». Якщо поняття «відповідальність» та «юридична відповідальність» були вже розглянуті вище, то з'ясування змісту і юридичної природи категорії «дисциплінарна відповідальність» передбачає як необхідне детальніше дослідження поняття «дисципліна».

Термін «дисципліна» в науковій літературі трактується по-різному. Дехто з дослідників у поняття «дисциплінарна» виключає, з одного боку, форму суспільного зв'язку між людьми в процесі сумісної праці. З іншого – підпорядкування усіх працівників загальному порядку праці, дотримання ними встановлених правил поведінки під час трудового процесу [181, с. 45]. О. Є. Пашерстник, наприклад, з цього приводу зазначає, що під дисципліною необхідно розуміти не лише «підпорядкування, але й активну участь у виробництві, активну боротьбу за поліпшення організації праці, за підвищення її продуктивності [182, с.56]. А. О. Банакін розглядає поняття трудової дисципліни у вузькому й широкому вимірі. За його думкою розуміння дисципліни у першому випадку «означає обов'язок кожного працювати, суворо дотримуючись правил трудового розпорядку, встановленого на підприємствах, у господарствах, установах», у широкому сенсі дисципліна праці – це форма суспільного зв'язку між людьми в процесі сумісної праці [183, с. 14]. Є. Г. Неїдзе характеризує трудову дисципліну як історичну категорію, сутність якої суттєво змінюється

залежно від зміни суспільно-економічних умов [184, с. 4]. У зв'язку з тим, що будь-яка суспільна формація не може існувати без трудової діяльності, сумісної праці, організованості і порядку, К. Маркс свого часу відмічав: «Діяльність по нагляду й управлінню обов'язково виникає повсюди, де безпосередній процес виробництва має вигляд суспільно-комбінованого процесу, а не являє роз'єднану працю самостійних виробників» [185, с. 422]. Д. О. Гавриленко пише: «Під дисципліною, як правило, розуміють не лише суспільний зв'язок, але й норми, приписи, правила та дисциплінарну поведінку. Будь-яке суспільство як соціальна система потребує певної організації суспільних відносин, їх упорядкування, юридичної діяльності членів суспільства, узгодженості результатів їх дій. Упорядкування, урегульованість суспільних відносин досягаються шляхом встановлення певних норм, що виражають систему цінностей суспільства, класу, соціальної групи. Політичні, правові, моральні, етичні, естетичні норми виступають щодо особистості, соціальної групи, суспільства в якості відповідних ціннісних орієнтирів, регулюючих діяльність людей, організуючих її в певному напрямку» [186, с. 12-13]. В. Н. Толкунова і К. Н. Гусов доводять, що під дисципліною праці необхідно розуміти «сукупність правових норм, регулюючих внутрішній трудовий розпорядок, встановлюючих трудові обов'язки працівників та адміністрації, визначаючих заходи заохочення за успіхи в праці та відповідальність за винне невиконання цих обов'язків» [187, с. 282]. З точки зору В. М. Чхиквадзе, сутність державної дисципліни полягає насамперед в дотриманні порядку діяльності, у точному виконанні приписів законодавства стосовно прав і обов'язків державних органів та зайнятих в них працівників» [188, с. 387-388]. М.С. Строгович, підкреслює тісний зв'язок законності державною дисципліною, розглядає останню у якості особливої форми виявлення законності в різних сферах діяльності органів, установ та підприємств [189, с.20]. С.С. Алексєєв виокремлює державну дисципліну у широкому вимірі як «суворе дотримання встановлених державою обов'язків усіма державними і суспільними організаціями та громадянами», у вузькому – як «суворе дотримання обов'язків з боку органів держави та посадових осіб» [128, с. 121]. В. М. Корельский вважає,

що державна дисципліна по суті являє організаційне підпорядкування керівній державній волі (владі). Іншими словами, її можна охарактеризувати як субординаційний зв'язок, що утворюється між державою (її компетентними органами) та іншими суб'єктами права в процесі здійснення завдань та функцій держави [190, с. 78]. В. В. Цветков та О. І. Щербак відмічають, що у сфері державного управління дисципліна виступає як соціально-політична і організаційно-правова категорія. її змістом є об'єктивно обумовлений, врегульований нормами порядок у відносинах, що встановлюються в процесі управлінської діяльності [191, с. 98]. В. М. Манохін, розкриваючи зміст дисципліни, підкреслює, що вона полягає у точному й неухильному виконанні державними організаціями, працівниками та службовцями, громадськими організаціями і громадянами встановлених державою правил та конкретних приписів в процесі практичного здійснення державних завдань і функцій [192, с.11]. Дану точку зору підтримує О. С. Луньов: «Державна дисципліна означає підкорення порядкам і правилам, встановленим повноваженими органами держави, правилам і порядкам, заснованим на законності» [193, с. 229].

Недоліком викладених позицій вчених щодо суті і змісту дисципліни є нечіткість наданих ними понять даного соціально-правового феномену. В них фрагментарно фіксуються зв'язки та відносини дисципліни з іншими явищами суспільно-державного життя: з законністю і правопорядком, з самодисципліною працівників, з принципами організації та діяльності державного апарата; виокремлюється роль державної дисципліни у вирішенні завдань, що стоять перед суспільством та державою; ставиться питання про коло суб'єктів дисципліни.

На наш погляд, основними, суттєвими ознаками дисципліни слід вважати наступне:

- а) вона має об'єктивний характер – виникає з необхідності упорядкувати сумісну діяльність учасників суспільних відносин;
- б) виявляється як у системі встановлених правових приписів, так і у фактичному їх виконанні учасниками суспільних відносин;

в) відбиває встановлений нормами права порядок взаємовідносин учасників правовідносин у будь-якому інституційно-організаційному утворенні.

Синтезування цих ознак дозволяє визначити поняття дисципліни як встановленого нормами права порядку взаємовідносин учасників суспільних відносин, що визначає процедурні елементи реалізації останніми своїх прав та виконання ними ж обов'язків в процесі сумісної діяльності в тій чи іншій сфері суспільного виробництва. Відповідно, трудова дисципліна – це встановлений нормами права порядок взаємовідносин суб'єктів трудових правовідносин під час реалізації, виконання ними своїх функціонально-посадових прав і обов'язків на тому чи іншому підприємстві, установі, організації.

Як складна категорія, «дисципліна» в процесі дослідження передбачає інтеграцію та диференціація охоплюваних нею елементів. Одним з таких невід'ємних елементів є службова дисципліна в діяльності органів внутрішніх справ України. Юридична природа цього різновиду дисципліни багато в чому зумовлюється низкою своєрідних для органів внутрішніх справ особливостей. Характер, специфіка цих особливостей зумовлені, передусім, правовим статусом працівників органів внутрішніх справ та соціальною сутністю функціонування цих органів не тільки як найбільш важливої складової національної правоохоронної системи, але й невід'ємного структурного елемента механізму державного апарату.

Органи внутрішніх справ України складають таку підсистему державної виконавчої влади, осередком якої здійснюються правоохоронні функції та форми діяльності держави. Головним призначенням правоохоронних органів виступає діяльність, яка здійснюється «спеціально уповноваженими органами шляхом застосування юридичних заходів впливу відповідно до закону та при неухильному додержанні встановленого порядку» [194, с. 125]. Відносно підрозділів системи МВС така діяльність, як засіб досягнення ідеальної моделі, тобто цілі, насамперед спрямована на «забезпечення громадського порядку на всій території держави» [195, с. 83], що й передбачає виконання єдиного комплексу функцій як «взаємопов'язаних напрямків дій» [196, с. 4].

Функції органів внутрішніх справ поділяються на дві взаємозумовлені групи. До першої слід віднести основні з них, а саме: захист прав, свобод та законних інтересів громадян; забезпечення охорони громадського порядку; боротьба з порушеннями громадського порядку; забезпечення дорожнього руху; захист власності від злочинних посягань, виконання адміністративних стягнень; гарантування, забезпечення пожежної безпеки. До цієї групи основних напрямів специфічної діяльності органів внутрішніх справ Закон України «Про міліцію» також відносить участь структурних підрозділів у соціальній і правовій допомозі громадянам та сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них обов'язків [130].

Друга група функцій органів внутрішніх справ обіймає напрями забезпечуючого характеру, їх можна умовно віднести до ресурсних та управлінських. Подібно основним, вони багатогранні й різнохарактерні. Однак їх природа пов'язана не із зовнішнім соціальним замовленням, а з внутрішніми потребами процесів функціонування. Якщо основні функції органів внутрішніх справ «спрямовані на забезпечення їх зовнішньої діяльності, то функції забезпечуючі мають внутрішній характер» [197, с. 63].

Загалом усю сукупність забезпечувально-ресурсних функцій ОВС необхідно поділити за видами ресурсів, які мають у розпорядженні органи внутрішніх справ України. Це, насамперед, : робота з особовим складом; фінансове, технічне, матеріально-господарче забезпечення, інформаційно-управлінські процеси тощо. Ресурсні функції забезпечуючого характеру виконують відділи кадрів, господарчі підрозділи, фінансово-економічні структури, бухгалтерії, секретаріати, автогосподарства, медичні частини, технічні та ремонтні відділення. До забезпечувально-управлінських функцій слід віднести прогнозування, планування, організацію, аналіз, регулювання і контроль.

Не всі управлінські функції здійснюються однаково. Одним із них притаманний владно-розпорядчий характер, іншим – рекомендаційний, технологічний. У зв'язку з цим треба виокремити функції керівництва, яким

властивий владно-розпорядчий характер, та технологічні або штабні. До функцій керівництва відносяться: цілепокладання, виявлення раціональних способів вирішення завдань, координація діяльності з виховання, стимулювання і контроль. В свою чергу штабна діяльність має свої напрями: інформаційно-аналітична робота; підготовка проектів управлінських рішень; організація взаємодії з іншими працівниками, підрозділами, органами; вивчення, узагальнення, поширення передового досвіду та наукових досягнень; здійснення нагляду за діяльністю служб; практична допомога конкретним органам внутрішніх справ.

Поряд з правоохоронною сутністю служб та підрозділів внутрішніх справ України, їх функціональними особливостями, особливий характер службової дисципліни в даній системи органів визначається також правовим статусом їх особового складу. Працівники органів внутрішніх справ за своїм статусом є державними службовцями, оскільки вони:

а) вступають у правові відносини, які впливають із змісту їх службових повноважень не лише в середині свого апарату, свого органу чи підрозділу, але й зовні, тобто взаємодіють по службі з громадянами, іншими державними і недержавними органами;

б) виступаючи в означених відносинах від імені держави, самі безпосередньо можуть застосовувати заходи, необхідні для виконання законних вимог;

в) можуть використовувати заходи примусового характеру.

Як державні службовці, працівники органів внутрішніх справ здійснюють свою трудову діяльність осередком інституту державної служби. Разом із тим, державний службовець органів та підрозділів внутрішніх справ не просто управлінський працівник або працівник апарату управління, він виступає у якості особи «яка займає визначену законодавством соціальну та державно-правову позицію і тому характеризується спеціальним правовим статусом» [198, с.16]. Державні службовці органів внутрішніх справ – суб'єкти державного управління суспільними процесами та явищами. Вони наділяються державно-владними

повноваженнями і здатні приводити у дію механізм державного примусу. Владна природа службових повноважень забезпечує реальну й необхідну можливість для даної категорії державних службовців впливати на суб'єктів суспільних відносин для досягнення соціально корисного результату, забезпечує обов'язковість їх підпорядкування законним вимогам і розпорядженням.

Специфіка функціонування підрозділів внутрішніх справ, правового статусу осіб рядового і начальницького складу в ракурсі службової дисципліни полягає також у тому, що як функціонування системи органів, так і правовий статус особового складу (права, обов'язки, повноваження, відповідальність, обмеження) регулюються, визначаються не тільки загальними нормами адміністративного та трудового права, а й спеціальними нормативно-правовими актами у сфері державної служби і діяльності органів внутрішніх справ. Визначальними правовими документами в цих сферах відносно службової дисципліни державних службовців ОВС України необхідно вважати: Закон України «Про державну службу» [180], Закон України «Про міліцію» [130], Закон України «Про державну таємницю» [199], Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» [200], Положення про проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ України [201], Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ [153] та ін.

Найважливішою складовою правового статусу працівників органів внутрішніх справ виступає юридичний взаємозв'язок їх прав та обов'язків. Свідоме відношення до службових обов'язків, додержання усіх обмежень по службі – основний зміст службової дисципліни в ОВС України. Особи рядового і начальницького складу зобов'язані виконувати правові вимоги, які стосуються встановленого порядку в органах та підрозділах внутрішніх справ. Для реалізації системи прав і обов'язків кожному працівнику надається певна самостійність для прийняття рішення відповідно до його компетенції.

Реалізація особовим складом своїх прав і виконання комплексу обов'язків щодо їхньої службової діяльності забезпечується нормами як адміністративного, так і трудового права. Цим пояснюється той факт, що правові норми, регулюючи

дисципліну праці, одночасно впорядковують поведінку працівників органів внутрішніх справ в процесі здійснення ними службових повноважень, тобто службову дисципліну. З огляду на означене можна констатувати, що дисципліна державних службовців органів системи Міністерства внутрішніх справ виступає різновидом службової дисципліни. Вони співвідносяться між собою як особливе й загальне.

Вищенаведені аспекти функціонування органів внутрішніх справ і правового статусу їх особового складу, які в кінцевому рахунку визначають юридичну природу та особливості службової дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ України, дозволяють окреслити наступні методично й практично важливі висновки. По-перше, в системі суспільних відносин службова дисципліна працівників органів внутрішніх справ займає особливе місце. Вона введена з метою підвищення відповідальності осіб рядового і начальницького складу, а тому характеризується високою динамічністю та міцністю зв'язків.

По-друге, у зв'язку з характером завдань, що виконуються органами і підрозділами внутрішніх справ, специфікою їх правового положення та статусу осіб рядового і начальницького складу дисципліна в цих органах має низку особливостей. Особливості службової дисципліни органів внутрішніх справ вимагають від усіх працівників високої дисциплінованості, свідомості, точності, організованості, мужності й самовідваги під час виконання посадових обов'язків.

По-третє, працівники органів внутрішніх справ виконують вимоги службової дисципліни у межах чітко визначеного правового поля, яке становить сукупність правових норм, що регулюють поведінку особового складу служб та підрозділів в процесі виконання ними завдань щодо охорони громадського порядку. До сукупності норм, що регламентують службову дисципліну державних службовців органів внутрішніх справ України, необхідно віднести норми, пов'язані зі встановленням для них загальних і спеціальних норм, обов'язків та обмежень, норми, які визначають методи забезпечення цього різновиду дисципліни, а також окреслюють заходи стимулювання працівників, впливу за порушення вимог дисципліни та порядок їх застосування.

По-четверте, службову дисципліну в діяльності органів внутрішніх справ необхідно розглядати у суб'єктивному та об'єктивному аспектах. У суб'єктивному сенсі службову дисципліну осіб рядового та начальницького складу треба розуміти як установлений правовими нормами порядок здійснення ними функціональних прав і обов'язків, а також застосування до них заходів заохочення за зразкове виконання й притягнення до відповідальності за невиконання обов'язків та обмежень. У суб'єктивному сенсі службова дисципліна має вираз у фактичній поведінці працівників і полягає в оціненні рівня додержання нормативних приписів. Іншими словами, службова дисципліна працівників органів внутрішніх справ в суб'єктивному сенсі виражається у відповідності чи невідповідності їх поведінки встановленим правовим вимогам.

По-п'яте, зміст службової дисципліни в органах внутрішніх справ безпосередньо пов'язаний з поняттям державної служби, оскільки виконання службових (посадових) обов'язків власне й визначає її сутність. Зв'язок державної служби та службової дисципліни, і в об'єктивному і суб'єктивному сенсі, найбільш виявляється через обов'язки й права, якими наділяється конкретний працівник. Сукупність цих прав та обов'язків складає правовий статус державного службовця підрозділів внутрішніх справ, а їх чітке й своєчасне виконання визначає зміст службової дисципліни.

По-шосте, службова дисципліна в органах внутрішніх справ України базується на принципі єдиноначальності. Єдиноначальність цій системі органів має вираз у тому, що в одній особі повновладного керівника сконцентровані майже всі функції управління. Він виступає організатором підбору, розстановки й виховання кадрів, несе персональну відповідальність за стан дисципліни та законності у діяльності підпорядкованого органу чи підрозділу.

По-сьоме, специфічною ознакою службової дисципліни в ОВС є вимога неухильного додержання правил військової ввічливості, суворого додержання установленної форми одягу та віддання честі.

Зроблені щодо юридичної природи та особливостей службової дисципліни в органах внутрішніх справ узагальнення дозволяють визначити поняття цього

соціально-правового явища, як такого свідомого і внутрішньо сприйнятого працівниками органів внутрішніх справ правового режиму проходження державної служби, який безпосередньо полягає у правильній реалізації наданих прав, точному виконанні покладених обов'язків, а також неухильному дотриманні нормативно встановлених загальних і спеціальних обмежень.

Детальний порядок реалізації дисциплінарної відповідальності осіб рядового та начальницького складу визначений у Дисциплінарному статуті органів внутрішніх справ України [153]. Перед застосуванням дисциплінарного стягнення проводиться службове розслідування, метою якого є з'ясування всіх обставин дисциплінарного проступку, учиненого особою рядового або начальницького складу.

Службове розслідування має бути завершено протягом одного місяця з дня його призначення начальником. У разі необхідності цей термін може бути продовжено начальником, який призначив службове розслідування, або старшим прямим начальником, але не більш як на один місяць.

Забороняється проводити службове розслідування особам, які є підлеглими порушника, а також особам - співучасникам проступку або зацікавленим у наслідках розслідування. Розслідування проводиться за участю безпосереднього начальника порушника.

Перед накладенням дисциплінарного стягнення начальник або особа, яка проводить службове розслідування, повинні зажадати від порушника надання письмового пояснення. Небажання порушника надавати пояснення не перешкоджає накладенню дисциплінарного стягнення. Про накладення дисциплінарного стягнення видається наказ, зміст якого оголошується особовому складу органу внутрішніх справ. Оголошувати дисциплінарне стягнення особі начальницького складу в присутності його підлеглих заборонено.

Зміст наказу доводиться до відома особи рядового або начальницького складу, яку притягнуто до дисциплінарної відповідальності, під підпис. У разі звільнення з посади або звільнення з органів внутрішніх справ особі рядового або начальницького складу видається витяг з наказу.

За кожне порушення службової дисципліни накладається лише одне дисциплінарне стягнення. У разі порушення службової дисципліни кількома особами дисциплінарне стягнення накладається на кожного окремо.

При визначенні виду дисциплінарного стягнення мають враховуватися тяжкість проступку, обставини, за яких його скоєно, заподіяна шкода, попередня поведінка особи та визнання нею своєї вини, її ставлення до виконання службових обов'язків, рівень кваліфікації тощо [153].

Серйозні ускладнення виникають під час застосування нормативного припису, зазначеного в п. 66 Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України [201], що має наступний зміст: «Особи рядового і начальницького складу, які скоїли вчинки, що дискредитують звання особи рядового і начальницького складу, звільняються з органів внутрішніх справ». Застосування такого суворого дисциплінарного стягнення, як звільнення з органів, служб та підрозділів внутрішніх справ, вимагає чіткості у визначенні його підстав і умов, що неможливо сказати про означену оціночну категорію – підставу, – як «дискредитація звання працівника органів внутрішніх справ». Ні соціально-юридичний характер, ні юридична природа, ні поняття цього явища в науці і практиці органів внутрішніх справ не визначені.

Для належного практичного застосування дисциплінарної відповідальності за цей дисциплінарний проступок необхідно перш за все чітко визначити власне поняття дискредитації.

Дискредитація (від французького слова *discrediter* – підривати довіру) – це підрип довір'я когось, приниження чиеїсь гідності, авторитету. Аналізуючи складові даного поняття, приходимо до висновку, що вони тісно пов'язані з морально-етичними нормами. Отже, вчинки, що дискредитують працівників органів внутрішніх справ та власне органи внутрішніх справ, пов'язані в першу чергу з низкою моральних вимог, які пред'являються до них при здійсненні службових функцій та у повсякденному житті. Ці вимоги відображені в ст. 5 Закону України «Про державну службу», Кодексі честі працівника органів

внутрішніх справ, Етичному кодексі працівника органів внутрішніх справ та інших нормативно-правових актах, покликаних регулювати діяльність органів системи МВС України та їх особового складу.

Тому, під вчинками, що дискредитують звання працівника ОВС та власне органи внутрішніх справ, слід розуміти протиправні, винні діяння, які здійснені посадовою особою органу внутрішніх справ у зв'язку з виконанням службових обов'язків або не пов'язані з їх виконанням, але за своїм характером здатні принизити в очах громадськості гідність та авторитет працівника органів внутрішніх справ та власне органи внутрішніх справ.

До таких вчинків, на нашу думку, слід віднести:

- вчинення злочину, встановленого вироком суду, що набрав законної сили;
- скоєння корупційного діяння як різновиду адміністративного правопорушення;
- систематичне скоєння адміністративних правопорушень, що посягають на встановлений порядок управління, громадський порядок та громадську безпеку;
- заняття підприємницькою діяльністю;
- організація страйків та участь у них;
- розголошення службової таємниці;
- поява на службі або поза службою в нетверезому стані, що ображає людську гідність;
- розпиття алкогольних напоїв в форменому одязі у громадських місцях;
- прийняття наркотичних або токсичних препаратів без рецепту лікаря;
- систематичне порушення правил носіння форменого одягу, зовнішньої охайності;
- неодноразове грубе і гонорове ставлення до громадян;
- допускання проявів жорстокого або принизливого ставлення до людей;

- скоєння аморального проступку, не сумісного з продовженням служби в ОВС;
- систематичне поширення компрометуючої ОВС України інформації за допомогою засобів мас-медіа.

Беручи до уваги вищевикладене, було б доцільно Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ [153] та Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ [201] доповнити окремими пунктами, в яких були б зазначені:

1. Поняття дисциплінарного проступку, як винного, протиправного невиконання або неналежного виконання особою рядового і начальницького складу ОВС покладених на нього службово-трудова обов'язків, перевищення своїх повноважень, а також скоєння вчинків, які дискредитують авторитет працівника органів внутрішніх справ та власне органи внутрішніх справ, за вчинення яких встановлена дисциплінарна відповідальність.

2. Поняття дискредитації, як протиправного, винного діяння, яке здійснено посадовою особою органу внутрішніх справ у зв'язку з виконанням службових обов'язків або не пов'язано з їх виконанням, але за своїм характером здатне принизити в очах громадськості гідність та авторитет працівника органів внутрішніх справ та власне органи внутрішніх справ.

3. Внести перелік вчинків, які дискредитують авторитет працівника органів внутрішніх справ та власне органи внутрішніх справ: вчинення злочину, встановленого вироком суду, що набрав законної сили; скоєння корупційного діяння як різновиду адміністративного правопорушення; систематичне скоєння адміністративних правопорушень, що посягають на встановлений порядок управління, громадський порядок та громадську безпеку; заняття підприємницькою діяльністю; організація страйків та участь у них; розголошення службової таємниці; поява на службі або поза службою в нетверезому стані, що ображає людську гідність; розпиття алкогольних напоїв в форменому одязі у громадських місцях; прийняття наркотичних або токсичних препаратів без рецепту лікаря; систематичне порушення правил носіння форменого одягу,

зовнішньої охайності; неодноразове грубе і гонорове ставлення до громадян; допускання проявів жорстокого або принизливого ставлення до людей; скоєння аморального проступку, не сумісного з продовженням служби в ОВС; систематичне поширення компрометуючої ОВС України інформації за допомогою засобів мас-медіа.

4. Ст. 66 Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ [201] викласти у наступній редакції «Особи рядового і начальницького складу, які скоїли вчинки, що дискредитують авторитет працівника органів внутрішніх справ та власне органи внутрішніх справ, притягуються до дисциплінарної відповідальності у відповідності до Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ».

Ще одним різновидом відповідальності співробітників ОВС є матеріальна відповідальність, що виступає відповідальністю осіб рядового та начальницького складу за шкоду заподіяну органу, службі чи підрозділу внутрішніх справ і становить встановлений загальними і спеціальними правовими приписами наслідок за невиконання обов'язку зберігати і дбайливо ставитись до майна останніх. Таким наслідком є винний на підставі правопорушення обов'язок працівника відшкодувати повністю або частково заподіяну майнову шкоду. Цьому обов'язку особи рядового чи начальницького складу відповідає право спеціально уповноважених посадових осіб стягнути з працівника певну грошову шкоду, тобто притягнути його до матеріальної відповідальності. «Матеріальна відповідальність, як різновид юридичної відповідальності, являє собою обов'язок однієї зі сторін трудового договору – працівника або власника (уповноваженого ним органу) – відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну в результаті винного, протиправного невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків в установленому законом розмірі і порядку» [202, с. 316]. На думку О. Ф. Ноздрачова, матеріальна відповідальність державного службовця настає «за шкоду, заподіяну майну державного органу або третьої особи внаслідок невиконання чи неналежного виконання посадових обов'язків (посадового проступку). Вона виявляється в тому, що державний службовець, який заподіяв

майнову шкоду, зобов'язаний відшкодувати її. Державний службовець не звільняється від обов'язку відшкодувати майнову шкоду й після припинення державної служби» [203, с. 514]. «Матеріальна відповідальність настає за службовий проступок, заподіявший матеріальну шкоду організації (державному органу), і виявляється у відшкодуванні винним службовцем заподіяної ним шкоди. Матеріальна відповідальність має правовідновлювальний характер, на відміну від дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності, котрі мають каральний характер» [204, с. 624].

Правовідносини у сфері матеріальної відповідальності співробітників органів внутрішніх справ, що виникають внаслідок заподіяння особою рядового або начальницького складу шкоди органу, службі чи підрозділу, породжуються сукупністю певних юридичних фактів, з поміж яких визначальне місце посідають підстава та умови матеріальної відповідальності. Підставою матеріальної відповідальності працівників органів внутрішніх справ є майнове правопорушення, скоєне особою рядового чи начальницького складу в процесі виконання своїх посадових обов'язків. «Підставою виникнення матеріальної відповідальності, – слушно зазначають Г. І. Чанишева та Н. Б. Болотіна, – є трудове майнове правопорушення, тобто винне порушення однією із сторін трудового договору своїх обов'язків, що спричинило майнову шкоду іншій стороні» [202, с. 319]. «Підставою матеріальної відповідальності в трудовому праві, – підкреслює П. Р. Стависький, – є трудове майнове правопорушення, тобто винне порушення суб'єктом трудового правовідношення, своїх обов'язків у цьому правовідношенні, що стало причиною заподіяння майнової шкоди іншому його суб'єкту» [205, с. 77]. У зв'язку з цим помилково слід вважати точку зору В. І. Прокопенка, який визначає у якості підстави матеріальної відповідальності пряму дійсну шкоду [206, с. 422].

Елементи майнового правопорушення, скоєного працівниками органів внутрішніх справ України під час виконання своїх правоохоронно-правозабезпечувальних посадових функцій і завдань, є одночасно умовами їх матеріальної відповідальності. Такими умовами необхідно вважати:

- а) протиправну поведінку працівника;
- б) наявність прямої дійсної шкоди;
- в) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і настанням шкоди;
- г) вину у заподіянні шкоди.

Наведені чотири умови становлять не що інше, як елементи складу майнового правопорушення, котре, як один з видів юридичних фактів, і є підставою для виникнення обов'язку особи рядового чи начальницького складу відшкодувати шкоду. Причому пряма матеріальна шкода, протиправна поведінка та причинний зв'язок утворюють об'єктивну, а вина – суб'єктивну сторону майнового правопорушення. Умови матеріальної відповідальності працівників органів, служб та підрозділів внутрішніх справ або елементи майнового правопорушення органічно поміж собою пов'язані: по-перше, та чи інша умова є такою, якщо є інші елементи; по-друге, визнання наявності однієї з умов залежить, як правило, від встановлення інших, і лише разом узяті, ці умови складають підставу для притягнення до матеріальної відповідальності.

Протиправними вважаються такі дії чи бездіяльність співробітників органів внутрішніх справ, які становлять порушення норм службово-трудової поведінки, встановлених загальними і спеціальними правовими приписами, правилами внутрішнього трудового розпорядку, посадовими інструкціями, наказами і розпорядженнями командирів та начальників. Пленум Верховного Суду України в постанові від 29 грудня 1992 року роз'яснив, що при вирішенні питання про накладення матеріальної відповідальності необхідно визначити, якими неправомірними діями працівника заподіяно шкоду і чи входили до функцій працівника обов'язки, неналежне виконання яких призвело до шкоди; в якій конкретно обстановці заподіяно шкоду; чи були створені умови, які забезпечували б схоронність матеріальних цінностей і нормальну роботу з ними. Якщо шкоду заподіяно декількома працівниками, необхідно визначити, які конкретно порушення трудових обов'язків допустив кожен працівник [207]. Протиправна поведінка може бути вираженою як дія, що заборонена законом, або як бездіяльність, коли працівник був зобов'язаний вчинити певні дії внаслідок

своїх посадових обов'язків, але не вчинив їх. Тобто протиправна поведінка працівників органів внутрішніх справ може проявлятися у двох формах: протиправної дії або протиправної бездіяльності.

Наявність прямої дійсної шкоди є елементом, який характеризує об'єктивну сторону майнового службово-трудового правопорушення, здійсненого особою рядового або начальницького складу органів внутрішніх справ.

Зазначимо: безпосередньо трудовим законодавством поняття «прямої дійсної шкоди» не розкривається, що досить часто на практиці призводить до помилок при притягненні до матеріальної відповідальності конкретних осіб рядового та начальницького складу. В юридичній літературі також немає однозначного його поняття, хоча головні риси «прямої дійсної шкоди» розкриваються. Загальновизнаним у трудовому праві є те, що під прямою дійсною шкодою слід розуміти зменшення наявного у підприємства майна і необхідності провести у зв'язку з цим якісь витрати [205, с. 78]. Я. О. Сироватська визначає «пряму дійсну шкоду» як доведену у встановленому порядку фактичну шкоду наявному майну підприємства». В. Г. Малов розуміє під такою шкодою будь-яке нераціональне, не пов'язане з нормальним використанням за призначенням зменшення чи знецінення майна, закріпленого за органом внутрішніх справ, в тому числі зменшення грошових коштів, якщо воно не пов'язано з нормальними витратами [208, с. 6-7].

Постанова Пленуму Верховного Суду України № 14 від 29.12.1992 р. «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками» зазначає: «Під прямою дійсною шкодою, зокрема, слід розуміти втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства, установи, організації провести витрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей або провести зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати» [207].

Шкода – це погіршення чи зменшення майна. Шкода, яка виражена у грошовій формі, вважається збитками, під якими у цивільному праві традиційно

розуміються негативні наслідки, які внаслідок неправомірної поведінки у майновій сфері потерпілого [209, с. 348]. Поряд з цим загальноприйнятим у науці і практиці трудового права є положення про те, що втрачена вигода або неодержання прибутку у випадку притягнення до матеріальної відповідальності не стягуються [210, с. 74]. Дане положення є виявленням гарантійної функції матеріальної відповідальності особового складу органів, служб та підрозділів внутрішніх справ України.

Наявність зв'язку між поведінкою і шкодою є одним із факторів, які відмежовують матеріальну відповідальність від дисциплінарної, оскільки, якщо порушення обов'язку не призводить до завдання майнової шкоди, працівник органів внутрішніх справ притягується тільки до дисциплінарної відповідальності. Причинний зв'язок є об'єктивною категорією, яка існує між двома явищами: причиною (порушенням обов'язку) і наслідком (матеріальною шкодою) і виражає внутрішній зв'язок та залежність між ними. Спрощено це має такий вигляд: одне явище (діяння) породжує інше явище (наслідок). Звідси випливає: не було б діяння – не настали б наслідки [211, с. 138]. При цьому слід погодитися з М. Д. Єгоровим в тому, що для вирішення питання про причинний зв'язок у праві вкрай важливо визначити межі юридичного значення цього зв'язку [212, с. 127]. Тобто не може бути притягнута до матеріальної відповідальності особа, з поведінкою якої шкода державному майну не має ніякого зв'язку. Підкреслимо, що особливістю матеріальної відповідальності осіб рядового або начальницького складу органів внутрішніх справ є те, що при притягненні до неї визнається юридичне значення не лише за прямим причинним зв'язком, тобто у випадку безпосереднього зв'язку між порушенням обов'язку бережливо ставитися до державного майна, але і в деяких випадках за побічним причинним зв'язком, коли «порушення обов'язку було передумовою завдання шкоди іншою особою або подією» [205, с. 82]. Прикладами такої відповідальності є п. 11 Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців, який передбачає, зокрема, що командири (начальники) військових частин за шкоду, заподіяну державі їх підлеглими, несуть матеріальну відповідальність у розмірі заподіяної шкоди, але

не більше тримісячного грошового забезпечення, якщо вони своїми розпорядженнями порушили встановлений порядок обліку, зберігання, використання, перевезення військового майна [213].

Поняття вини, як і інші ознаки правопорушення, найбільш повно розроблені наукою кримінального права, у якій вона розуміється як психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння, що вчиняється нею, та його наслідків і характеризується певним станом свідомості (інтелекту) і волі [214, с. 130]. Тому вина об'єднує інтелектуальний і вольовий моменти. При цьому інтелектуальна ознака охоплює:

1) усвідомлення особою суспільне небезпечного характеру своєї дії чи бездіяльності;

2) передбачення його суспільно небезпечних наслідків. Вольова ознака означає наявність у суб'єкта злочину бажання настання від вчиненого ним діяння суспільне небезпечних наслідків чи свідоме їх допущення [215, с.39].

Таким чином, наявність вини свідчить про певне негативне ставлення особи рядового або начальницького складу органів внутрішніх справ до своїх службових обов'язків і майнових інтересів держави. У зв'язку з тим, що метою матеріальної відповідальності працівників органів внутрішніх справ є збереження державного майна, закріпленого за цими органами (вона обіймає передусім відшкодування шкоди, заподіяної цьому майну), допускається притягнення особи рядового або начальницького складу органів внутрішніх справ до матеріальної відповідальності при наявності вини у будь-якій її формі – умислу чи необережності, що зафіксовано у частині третій п. 3. Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців, яка встановлює, що «військовослужбовець або призваний на збори військовозобов'язаний визначається винним у заподіяній шкоді, якщо протиправне діяння вчинене ним умисно чи з необережності» [213].

Матеріальна відповідальність осіб рядового та начальницького складу має наступні різновиди: обмежена, повна та підвищена. Вид відповідальності залежить від особливостей служби, посадових обов'язків працівників, способу

заподіяння шкоди, ступеня і форми вини, стану особи, яка заподіяла шкоду, значення і виду майна.

Обмежена матеріальна відповідальність полягає в обов'язку винних повністю відшкодувати заподіяну ними пряму дійсну шкоду. Але при цьому відшкодована сума не повинна перевищувати максимальної межі, що знаходиться у певному відношенні до розміру місячного грошового утримання. Розміри місячного грошового утримання визначаються відповідно до основних посадових окладів та окладів за спеціальні звання і процентних надбавок за вислугу років на день підписання наказу про притягнення до матеріальної відповідальності. Відповідальність у розмірі місячного грошового утримання є універсальною. Згідно з п. 10 Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі [213], вона покладається на осіб і рядового, і начальницького складу за заподіяння шкоди внаслідок недбалого виконання ними службових обов'язків, передбачених статутами, інструкціями та іншими нормативними актами. Визначальним фактором обмеженої матеріальної відповідальності є форма і вини у вигляді недбалості особи, що заподіяла шкоду, незалежно від посади, яку вона займає, і звання. У ряді випадків законодавством додатково, для осіб начальницького складу, встановлена відповідальність у межах місячного грошового утримання. Так, відповідно до п. 11 даного Положення, на осіб начальницького складу органів внутрішніх справ покладається обмежена матеріальна відповідальність за заподіяння шкоди, якщо вони не вжили належних заходів, передбачених статутами, інструкціями та іншими нормативними актами щодо запобігання розкрадання, знищення чи псування майна або щодо притягнення винних до відповідальності.

Другим різновидом обмеженої матеріальної відповідальності є відповідальність осіб начальницького складу в обсязі заподіяної шкоди, але не більше тримісячного грошового утримання. Така відповідальність настає у випадках, коли вказані особи своїм розпорядженням порушили встановлений порядок обліку, зберігання, використання, перевезення майна, а також за шкоду, заподіяну з їх вини, через простій вагонів, суден і автомобілів. Повна матеріальна

відповідальність працівників органів внутрішніх справ полягає в обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду повністю, без будь-яких обмежень і настає у таких випадках:

а) умисного знищення, пошкодження, псування, розкрадання, незаконного витрачення майна або вчинення інших умисних протиправних дій;

б) приписки у нарядах та інших документах фактично не виконаних робіт, перекручування звітних даних і обману держави у інших формах;

в) заподіяння шкоди особою, яка перебувала в нетверезому стані;

г) дій (бездіяльності), що мають ознаки злочину;

г) недостачі, а також знищення або псування майна, переданого їм під звіт для зберігання, перевезення, використання чи для іншої мети;

д) незаконного звільнення або переведення працівника чи службовця на іншу роботу, а також у разі затримання виконання ухвали суду (наказу вищого за підлеглистю начальника) про поновлення працівника на роботі.

Підвищена матеріальна відповідальність працівників міліції – це відшкодування заподіяної ними шкоди в обсязі, який перевищує її номінальний розмір. Така відповідальність є винятковою і застосовується тільки у випадках, коли шкода заподіяна розкраданням, марнотратством або втратою зброї та боєприпасів, оптичних приладів, засобів зв'язку, спецтехніки та інших видів майна, зазначених у п. 14 Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду заподіяну державі [213].

Кратність вартості майна визначається спеціальним Переліком майна, недостача або розкрадання якого відшкодовується винними особами у кратному співвідношенні до його вартості, який затверджується Кабінетом Міністрів України. Залежно від виду майна відповідальність покладається в розмірі до 10-кратної його вартості.

2.3. Зміцнення дисципліни та законності в діяльності органів внутрішніх справ як запорука подолання безвідповідальності в їх діяльності

2.3.1. Проблеми співвідношення законності та справедливості в діяльності органів внутрішніх справ

Як зазначалося нами вище філософсько-правове розуміння соціальної відповідальності органів внутрішніх справ безпосередньо пов'язане з поняттям справедливості. У цьому контексті необхідно зазначити, що кожне суспільство має своє уявлення про справедливість, яке не лише можна піддавати сумніву або рішуче заперечувати, але й розуміти, виходячи з об'єктивної зумовленості історичним розвитком стану соціуму.

Словник російської мови С. Ожегова тлумачить поняття «справедливий» в трьох аспектах: 1) справедливою вважається людина, яка діє неупереджено, відповідно до істини; 2) справедливими вважаються відносини, які здійснюються на законних та чесних засадах; 3) справедливий взагалі – це істинний, вірний, правильний [116, с. 322].

Якщо брати до уваги тлумачення справедливості, подане в словнику під ред. Д. М. Гвішіані, слід відзначити, що справедливість проголошувалася одним із найважливіших принципів, що містить в собі позитивні та негативні елементи взаємовідносин між людьми [216, с. 159].

Позитивний елемент справедливості ґрунтується на визнанні за кожною людиною права на безперешкодну діяльність та користування тими ж благами, які приносить ця діяльність, а оскільки люди мають різний ступінь обдарованості, то це призводить до нерівності.

Негативний елемент ідеї справедливості передбачає усвідомлення існування обмеження прав окремої особи, що зумовлюються наявністю інших людей, які мають однакові права і повага до яких є необхідною умовою суспільного життя (в ідеях про взаємообмежені сфери дії особистостей міститься поняття рівності).

Справжнє уявлення щодо справедливості виникає через узгодження, шляхом належної координації позитивних та негативних елементів, за умов, що

ідеї рівності та нерівності спрацьовують одночасно: перша – до меж людської діяльності, а друга – до результатів.

У «Сучасному економічному словнику» [217] «справедливість» визначається як категорія морально-правової та соціально-політичної свідомості, поняття, що пов'язане з історично мінливими уявленнями про права людини; зазначається, що справедливість вимагає відповідності між реальною значущістю індивідів (соціальних груп та їх соціальним станом, між притаманними їм правами та обов'язками, між діянням та віддачею, між працею та винагородою тощо). Невідповідність у зазначених співвідношеннях оцінюється як несправедливість. Автори «Філософського словника» [218, с. 211] додають до визначення справедливості тезу про її історичний характер, зазначаючи, що розуміння справедливості містить вимогу рівності людей щодо засобів виробництва, а також вимоги рівності їх політичних та юридичних прав. Як синтетична наукова категорія, що відображає взаємодію економіки і політики, права і моралі, справедливість органічно поєднує в собі пізнавальний та аксіологічний аспекти, сприяє не лише усвідомленню суб'єктами соціальних відносин її приписів та вимог, але й адекватному оцінюванню явищ суспільного життя.

З точки зору соціальної справедливості, об'єктами оцінювання є: ставлення суспільства до особистості (йдеться про ставлення та дії державно-організованого суспільства, класу, соціальної групи щодо окремих індивідів); ставлення особистості до суспільства, класу, нації, сім'ї, а також до самої себе (самооцінювання); ставлення та дії однієї особистості щодо інших. Всі ці об'єкти існують у тісному взаємозв'язку і впливають один на одного. Оцінка об'єктів як справедливих чи несправедливих відбувається у двосторонньому напрямі: з матеріального (фактичні умови життя, закономірності процесу суспільної взаємодії, що виражаються як обмінні та розподільні зв'язки між людьми (як в матеріальній, так і в духовній сферах) та нормативно-ціннісного (певні моральні норми, ідеї, принципи, поняття, що домінують в суспільстві, теорії та переконання щодо тих чи інших соціальних явищ, вчинків людей, ґрунтуючись на

загальнолюдських цінностях або з урахуванням інтересів та потреб класів, соціальних груп чи суспільства загалом) компонентів принципу справедливості. Ці компоненти є невід'ємними, оскільки сукупність обмінних та розподільних відносин, що охоплює всі сфери життєдіяльності, постає врегульованою на ґрунті ідей про бажаний та необхідний порядок реалізації матеріального та духовного обмінів. Систему елементів соціальної справедливості формують різноманітні як організовані, так і стихійні суспільні відносини. Найвищий ступінь організації та раціоналізації спостерігається в економічній, політичній та правовій сферах життєдіяльності соціуму. Відповідно, меншою є організація, а більшою – саморегуляція зв'язків у сфері морального та духовного життя суспільства [219, с. 5-20].

Власне, соціальна справедливість є засобом інтеграції права, моралі та політики в єдиній площині дії та системі (іноді суперечливій) оцінки дій людей та певних явищ. Із свого ставлення до соціальної справедливості політика, право, мораль, економіка та інші суспільні явища одержують не лише певні цінності, критерії, але й загальні стимули, що спонукають їх до розвитку в зумовленому загальнолюдськими цінностями напрямі. Всі структурні елементи соціальної справедливості ґрунтуються на таких типах співставлення соціальних явищ та дій:

1) кореляція внесків суб'єктів (критерії справедливості, що виникають при цьому, успішно працюють на рівні ставлення певного суб'єкта до суспільної системи та поділу загалом);

2) порівняльне співставлення певної кількості результатів різних суб'єктів із системи суспільного поділу (критерії справедливості в даному випадку необхідні для забезпечення чіткої дії механізмів міжособистісних соціальних відносин);

3) співставлення витрат, що припадають на частку різних суб'єктів, з метою створення та підтримання нормальних умов, необхідних для функціонування існуючої системи обміну та поділу (відповідні критерії справедливості також характеризують ставлення суб'єкта до системи та вимагають рівного пропорційного поділу витрат, пов'язаних з їх устроєм на всіх учасників певного виду відносин) [220, с. 108].

Критерії принципу справедливості забезпечують відповідність всіх відносин обмінного та розподільного типу на рівні держави, соціуму, колективу, групи чи окремих осіб. Кожен із критеріїв принципу справедливості приводить до оцінки певного відношення як справедливого або несправедливого. Несправедливість в одній сфері не може бути компенсована справедливістю в іншій. Уявлення людей про справедливість чи несправедливість формуються в суспільній свідомості та закріплюються досвідом поколінь. Оцінка різних явищ в житті держави, суспільства як справедливих або несправедливих підкоряється раніше зумовленій процедурі на підставі критеріїв, які були визначені заздалегідь. В основних пунктах це фіксується різними соціальними нормами: політичними, моральними, правовими. Саме соціальні норми – засоби управління, регуляції, контролю та орієнтації поведінки та діяльності особистості або соціальної групи в певному державно-організованому суспільстві (як формалізовані, так і неформалізовані) – в більшості випадків постають критеріями принципу соціальної справедливості, масштабами для співставлення цінностей, ідеалів, уявлень та поглядів людей. Ці критерії повинні бути не тільки задекларованими, але й діяти, бути здатними фактично впливати на реальні процеси обміну та поділу [221].

Реалізація справедливості відбувається шляхом формування відповідних соціальних норм, що регулюють певні сфери життя суспільства, соціально-економічну, політичну, правову тощо. В соціально-економічному аспекті вимоги принципу соціальної справедливості знаходять втілення в оцінці економічних фактів (справедливі економічні відносини, справедлива заробітна плата тощо), в поділі суспільного багатства. З точки зору політики, справедливими або несправедливими оцінюються дії державних органів, посадових осіб, політичних партій чи угруповань, певних державних діячів.

У праві принцип справедливості повинен бути найважливішим критерієм правової норми, пронизувати правове регулювання на всіх етапах його реалізації, бути підставою законності та правопорядку [222, с. 9-12].

Піддаючи аналізу соціальну справедливість як принцип (тобто вихідне положення певної теорії, вчення, науки або світогляду; внутрішнього переконання

окремої особистості, що визначає її ставлення до дійсності, норми її поведінки та діяльності), слід звернути увагу на особливості інтерпретації принципу справедливості на буденному та теоретичному рівнях. Принцип соціальної справедливості містить в собі вимоги щодо відповідності між практичною роллю певних індивідів (соціальних груп) в житті суспільства та їх соціальним станом, між правами та обов'язками, працею та винагородою, злочином та покаранням, заслугами людей та суспільним визнанням. Йдеться про відносини поділу та надання не тільки різноманітних соціальних благ, але й різних соціальних обов'язків, відповідальності, ризику та нестатків, що виникають в процесі спілкування учасників суспільних відносин.

Узагальнено справедливість можна визначити як прийнятий суспільством, морально виправданий та правильний еталон (масштаб) для співвимірювання дій чи поведінки певного соціального суб'єкта та відповідної віддачі з боку інших суб'єктів або суспільства в цілому [223, с. 192-238].

Цей принцип є одним із найвищих у людських взаємовідносинах. Відображаючись у реальних суспільних відносинах, вимоги принципу справедливості сприяють як стабільності, так і динаміці відносин відповідного типу. Вони фактично оцінюються на кожному етапі розвитку суспільства з точки зору їх корисності. Тому існують одночасно різні уявлення про справедливе та несправедливе, що змінюються під впливом політичних, економічних і правових змін у суспільстві.

Отже, вимоги принципу справедливості, що мають певну незмінну основу, змістовно коригуються відповідно до вимог часу та місця. Функціональне призначення принципу справедливості на кожному етапі історичного розвитку суспільства полягає у виконанні стабілізуючих функцій, які повинні стримувати та координувати виробництво та поділ матеріальних і духовних благ у межах, поза якими суспільна система не зможе змінюватись у прогресивному напрямі без ризику руйнування або занепаду. Для забезпечення стабільності в суспільному житті слід прагнути, щоб принцип справедливості узгоджувався з нормативно-регулятивною системою суспільства – системою права. Поняття права та

справедливості мають одне етимологічне коріння: «правове», «правдиве». З цих позицій правове регулювання постає як регулювання суспільних відносин на ґрунті справедливості.

Особливість юридичної справедливості полягає в тому, що вона в правовій сфері має найбільш чіткий, формально-визначений характер та може пов'язуватись із державним примусом [224]. В ідеалі вся правова система суспільства повинна стояти на варті справедливості, слугувати засобом її вираження та закріплення, охорони та захисту. Принцип справедливості, що має нормативно-оціночний характер, закладений в самому змісті права і дістає своє відображення в правах та обов'язках, способах заохочення та мірах покарання тощо. Завдяки праву ідеї справедливості отримують свій нормативний вираз, забезпечуються охороною прав та інтересів громадян. Як основний принцип права, справедливість втілюється в законодавчих актах всіх галузей (адміністративному, цивільному, трудовому, житловому, кримінальному тощо), що виключають із будь-яких мотивів привілеї для окремих громадян, соціальних груп або прошарків населення та встановлюють однакові права та обов'язки для всіх членів суспільства.

Правова справедливість санкціонує певні суспільні відносини та відповідні правила поведінки, закони, вчинки та дії людей. Вона є засобом забезпечення соціальної цінності правових норм і без її врахування як еталона співвимірювання поведінки людей правове регулювання дуже ускладнюється.

Принцип соціальної справедливості можна розглядати в таких напрямках:

1) як правову категорію (тобто як принцип права, принцип юридичної відповідальності);

2) як самостійну категорію права (йдеться про використання справедливості як компонента нормативної системи, про розподіл прав та обов'язків між членами суспільства);

3) як соціально-політичний і моральний ідеал, спрямований на оцінку співвідношення юридичних інтересів [225, с. 220-223].

Втілюючись у чинному законодавстві, справедливість відображається в трьох основних формах:

1. Правосвідомість – відносно самостійна сфера суспільства, групової або індивідуальної свідомості (поряд з політичною, моральною, естетичною тощо), що відображає правову дійсність у формі юридичних знань та об'єктивованих оцінок діючого права, а також у вигляді соціально-правових настанов і орієнтацій, що виконують роль внутрішнього регулятора юридично значущої поведінки. В кожній державі існує декілька систем правосвідомості, оскільки соціальні класи, групи та верстви населення в своїх поглядах на право пов'язані з існуючим економічним та політичним станом.

Зміст правосвідомості зумовлюється її оціночним характером. Насамперед вона визначає, якими повинні бути діючі норми права та практика їх реалізації. Правосвідомість співвідносить законодавство з реально існуючими суспільними відносинами, інтересами класів, різних груп та верств населення, їх моральними уявленнями. Поза правовою свідомістю не можуть виникати й функціонувати не тільки правові норми, але й будь-які інші правові явища, оскільки вона забезпечує відповідність правового і морального регулювання.

2. Правові норми (закони та підзаконні акти) – матеріальне втілення правових приписів, що відображають державну волю з основних питань регулювання суспільного та державного життя, покликані упорядковувати та врегульовувати соціальні відносини. Вони актуалізують принцип справедливості в реальному житті соціуму.

3. Правовідносини – особлива форма соціальної взаємодії, учасники якої мають спільні, кореспондовані права та обов'язки і реалізують їх з метою задоволення особистих потреб та інтересів в особливому порядку, не забороненому державою, або гарантованому нею в особі певних органів. Правовідносини вказують на ступінь практичної реалізації моральних ідеалів у повсякденній правовій діяльності. Вимоги справедливості реалізуються тут у законному та обґрунтованому застосуванні правових норм і неухильному дотриманні правових приписів. Реалізація панівного в суспільстві ідеалу

справедливості неможлива без правового регулювання. Прості норми моралі та справедливості закріплюються в різних історичних типах права. Кожна правова норма функціонує тільки в межах правової системи і, відповідно, несе на собі відбиток правової системи. Норми справедливості стають правовими, оскільки входять до правової системи. Надалі вони починають функціонувати вже як правові, оскільки забезпечуються примусовою силою держави. Набуваючи юридичної специфіки, справедливість не втрачає притаманних їй якостей. Вимоги справедливості, виражені за допомогою права, постають і як моральні, і як правові. Якщо вони перестають бути справедливими з точки зору моралі, то, закріплюючись в правових нормах, вони також не є справедливими [225, с. 221].

Принцип соціальної справедливості є правовою категорією особливого типу. Не втрачаючи зв'язку з мораллю, він постає як ціннісно-моральний критерій в процесі створення та реалізації правових норм.

В ідеалі кожний нормативно-правовий акт повинен бути втіленням загальносоціальної справедливості. Норми, створені законодавцем, повинні слугувати не лише юридичним проблемам, вони мають сприяти врегулюванню важливих проблем соціального характеру. Йдеться про забезпечення справедливого задоволення всіх законних інтересів суб'єктів правового регулювання, що відповідає можливостям даної стадії розвитку суспільства. Щодо уявлень про справедливість, то правові норми покликані виконувати дві важливі функції. По-перше, інтегрувати уявлення справедливості в правову систему. В результаті такої інтеграції уявлення про справедливість можуть мати характер всезагальної обов'язковості, спиратися на силу та авторитет держави. Водночас буде підвищуватися соціально-моральна цінність самої правової системи. По-друге, правові норми повинні сприяти поширенню відповідних вимог справедливості серед населення та суб'єктів правового регулювання. Вимоги справедливості можуть фіксуватися як безпосередньо у правовій настанові, так і не бути в самому нормативно-правовому акті, але обов'язково закріплюватися у ньому в різних формах (у вигляді рівності між учасниками суспільних відносин, шляхом встановлення певного співвідношення між правами та обов'язками, через

визначення відповідного характеру цілей та засобів правових норм, шляхом індивідуалізації санкцій). Рівність як показник справедливості втілюється в сфері права насамперед у рівноправності громадян, що є розвитком принципу справедливості й однією з характерних рис демократії [226, с. 250].

Як політико-правовий принцип та юридичну категорію, рівноправність слід відрізнити від поняття рівності, що є матеріальним підґрунтям рівноправності. Рівність – більш загальне поняття, оскільки не всі елементи соціальної рівності можуть отримати закріплення в правових нормах [227, с. 313-343].

2.3.2. Значення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ

Розглядаючи значення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ, насамперед, необхідно зазначити, що у діяльності органів внутрішніх справ України, визначають дві сфери законності:

1) професійна діяльність (з профілактики правопорушень, охорони суспільного порядку, розкриття і розслідування злочинів тощо), спрямована на забезпечення суворого, обов'язкового дотримання, виконання громадянами, посадовими особами, організаціями й установами норм права, що охороняють суспільство від злочинних посягань, забезпечують порядок в громадських місцях тощо. Це зовнішня сфера законності, яка є основною ціллю функціонування;

2) внутрішня сфера законності (відповідність закону діяльності ОВС, їх підрозділів та працівників). Ця сфера є засобом досягнення основної мети діяльності ОВС. Проте значення внутрішньої законності для ОВС значно ширше [228, с. 224].

З огляду на це можна виділити такі аспекти:

1) політичний (полягає в тому, що в особі будь-якого працівника ОВС громадяни бачать насамперед представника держави. Соціальний престиж всього державного апарату, забезпечення прав і свобод громадян певною мірою залежить від того, чи дотримуються працівники законів);

2) моральний (полягає в тому, що, виконуючи гуманні і глибокоморальні завдання зміцнення законності, ОВС, їх працівники не можуть діяти аморальними методами, порушувати закони, нехтувати правами особи);

3) виховний вплив в діяльності ОВС. Їх діяльність, ступінь впливу представників державної влади – один із важливих засобів правового і морального виховання населення. Здійснювана працівниками ОВС правова пропаганда буде ефективною лише тоді, коли працівники будуть суворо і обов'язково дотримуватись законів;

4) досягнення професійних цілей ОВС. Суворе дотримання правових норм забезпечує оптимальні умови функціонування ОВС, кожного працівника, здійснює певний вплив на ефективність і якість їх діяльності. Ті органи внутрішніх справ, що дотримуються правових приписів і де майже відсутні порушення законності, досягають високих результатів у практичній діяльності [229, с. 3-12].

Ці аспекти законності у внутрішній діяльності ОВС визначають і загальносоціальну значущість законності у їх діяльності. Дедалі більша кількість громадян залучається до різних сфер їх діяльності. Отже, законності в діяльності ОВС перестає бути внутрішньою і постає важливим загально-соціальним фактором, забезпечуючи стабільність режиму законності в суспільстві та державі.

Необхідним є також дотримання законності у внутрішньоуправлінській діяльності ОВС. Управління підлеглими органами, підрозділами і працівниками певним чином здійснюється на основі законів, а також положень, інструкцій, наказів. Суворе дотримання в передбачених нормативних актах вимог є необхідною умовою успішного внутрішнього управління, ефективності організаторської діяльності, спрямованої на вирішення поставлених перед ОВС завдань. А забезпечення законності стає однією з основних цілей внутрішньоуправлінської діяльності кожного керівника і кожного органа внутрішніх справ вищого рівня [230, с. 161-170].

При цьому необхідно мати на увазі, що формування особистості працівника ОВС проходить два етапи:

1) починається задовго до вступу працівника на службу і відбувається під дією спільних для всіх громадян факторів;

2) починається з початком роботи в ОВС. Тут крім впливу загальних факторів відчувається вплив специфічних умов, таких як економічні, стан правового регулювання діяльності ОВС, рівень професійної культури, оптимальність організації та функціонування конкретного органа, робота з кадрами тощо [231].

Основною умовою ефективності роботи щодо зміцнення законності є участь у ній всіх працівників, розуміння її значення і своєї власної відповідальності за її стан.

Отже, з вищенаведеного варто сформулювати такі положення:

1) стан законності нерозривно пов'язаний з якістю і ефективністю службової діяльності, вони мають взаємний нормативний вплив;

2) будь-які заходи щодо зміцнення законності позитивно впливають на організацію роботи, і навпаки, будь-яке поліпшення організації роботи побічно впливає на зміцнення законності.

Найбільш ефективно питання зміцнення законності можуть вирішуватись в нижчих гілках ОВС, тому кожен працівник ОВС може зробити свій внесок у вирішення цього питання.

Для забезпечення правильного застосування норм права існує ціла система умов і засобів, що в сукупності створюють міцний режим законності в правозастосуванні, а їх удосконалення і розвиток сприяють подальшому підвищенню ефективності правозастосовчої діяльності. З усієї системи зазначених умов і засобів, що охоплює як загальносоціальні (економічні, політичні, ідеологічні умови), так і юридичні, варто виділити останні.

Юридичні гарантії визначаються самою суттю права, як нормативного способу управління соціальними процесами в суспільстві і об'єднують всі передбачені законом засоби і способи, спрямовані на забезпечення законності і ефективного застосування норм [232, с. 553-555].

Законність – важливий принцип діяльності міліції. Цей принцип виражається як в правоохоронному характері самої діяльності міліції, так і в тому, що ця діяльність здійснюється на основі чіткого та неухильного дотримання законів і підзаконних нормативних актів.

ОВС, охороняючи громадський порядок, захищаючи в межах своїх повноважень життя, здоров'я та свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства та держави від протиправних посягань, тим самим послідовно забезпечують законність в Україні. Сама діяльність ОВС базується на суворому дотриманні Конституції України [2], Закону України «Про міліцію» [130], інших законодавчих [233] та підзаконних актів [234; 235]. Діяльність ОВС здійснюється публічно, і стосується інтересів багатьох громадян. Тому будь-які порушення законності, де б вони не скоювались, завдають збитків інтересам громадян, а отже і всій державі.

Забезпечення законності в адміністративній діяльності ОВС – це створення такого адміністративно-правового режиму в суспільстві, при якому вся система органів, виконуючи функції щодо охорони громадського порядку, громадської безпеки та боротьби зі злочинністю, зобов'язана, з одного боку, суворо дотримуватись вимог законів, а з іншого – вимагати від посадових осіб та громадян безумовного виконання цих законів та інших законодавчих актів здійснювати правоохоронні та правозастосовчі заходи для зміцнення правопорядку в державі [236, с. 54].

Найважливішими формами реалізації законності в адміністративній діяльності ОВС є: здійснення нагляду за виконанням посадовими особами і громадянами законів та інших нормативних актів, що регулюють питання охорони громадського порядку; точне і неухильне виконання та дотримання працівниками ОВС нормативно-правових актів, що регулюють застосування заходів адміністративного впливу; дотримання службової дисципліни [237, с. 10-12].

Дисципліна в ОВС зобов'язує кожну особу рядового та начальницького складу дотримуватись законодавства, виконуючи вимоги Присяги, статутів і наказів начальників; сприяти начальникам у зміцненні дисципліни та забезпеченні

статутного порядку [153]. Дисципліна в ОВС досягається: вихованням у осіб рядового і начальницького складу високих моральних і ділових якостей, свідомого ставлення до виконання служб, обов'язку; виробленням високого професіоналізму; забезпеченням дотримання статутного порядку; постійною вимогливістю начальників до підлеглих, постійною турботою про них, умілим співвідношенням та правильним застосуванням заохочення, переконання та примусу. Необхідною умовою зміцнення законності в адміністративній діяльності ОВС є систематичне підвищення правової культури, спеціальної підготовки, моральних якостей кожного працівника. Відсутність такої роботи призводить до помилок і, врешті-решт, – до порушень законності. Забезпечення законності в повсякденній практичній діяльності міліції вимагає також значної організаційної роботи, системи організаційно-правових методів, що дають можливість попереджувати, виявляти та своєчасно припиняти порушення законодавчих актів.

Для захисту інтересів громадян, суспільства, держави від негативних наслідків порушень законності в Україні юридично закріплені та діють організаційно-правові способи забезпечення законності в діяльності ОВС. Наприклад, у Законі України «Про міліцію» [130] вказано, що органи державної влади здійснюють контроль за діяльністю міліції і нагляд за станом законності в її роботі. Крім того, визначено, що дії працівника міліції можуть бути оскаржені в установленому порядку в ОВС, суд або прокуратуру. При порушенні працівником ОВС прав і законних інтересів громадян ОВС (міліції) зобов'язаний вжити заходів до відновлення цих прав, відшкодування матеріальних збитків, на вимогу громадянина публічно вибачитися.

Законність в діяльності ОВС виявляється, по-перше, у тому, що їх структура та компетенція, визначені у законах та підзаконних нормативних актах; по-друге, у точному здійсненні ОВС законності, що є показником рівня та результатом роботи правоохоронних органів [238, с. 124-136].

Основні причини порушення законності у діяльності ОВС, на нашу думку, полягають у: недобросовісному ставленні працівників до виконання службових обов'язків; слабкій роботі комісій з дотримання законності; побіжному вивченні

матеріалів посадовими особами (керівним складом); некомпетентності працівників, які здійснюють затримання громадян; незнанні нормативних документів, які регламентують ті чи інші дії працівників міліції, недобросовісному ставленню оперативних чергових частин до виконання вимог прийому та реєстрації заяв та повідомленню громадян про протиправні дії.

Зміцнення законності в ОВС досягається засобами матеріального, організаційного, психологічного та юридичного характеру, щоб, з одного боку, не допустити дій, що порушують права і свободи громадян; з іншого – забезпечити ефективне виконання працівниками ОВС своїх професійних обов'язків.

Зміст законності складають три елементи:

1) наявність у суспільстві та державі правового законодавства (тобто діючі закони виражають право, правові принципи, правові ідеали вільного демократичного суспільства і правової держави);

2) здійснення, реалізація законів у діях посадових осіб органів держави та влади, місцевого самоврядування і громадських об'єднань – як тих, які за законом повинні забезпечувати громадян та інших осіб наданими їм правами і свободами, так і тих, хто за законом повинен захищати права і свободи у випадку їх порушення;

3) ефективний юридичний захист дії законів, якому належать державний контроль і нагляд за дією законів, а також система індивідуального захисту з боку громадян та інших осіб своїх прав і свобод, законних інтересів. Нормативну основу законності становить право [239, с. 6].

Законність означає ідею, вимогу і систему (режим) реального вираження права в законах держави, у законотворчості та підзаконній нормотворчості. Законність передбачає:

- наявність реальних і обов'язкових гарантій прав і законних інтересів громадян. Недопущення будь-яких проявів свавілля;
- суворе та обов'язкове дотримання законів, рішуче припинення порушень права, відповідальність за правопорушення;

– здійснення всіх державних владних функцій відповідно до закону, а також підзаконність будь-якої соціально значущої діяльності. Звідси – основні вимоги законності, найважливішими серед яких є: загальнообов’язковість права, рівність усіх перед законом, обов’язкова відповідальність за кожне скоєне правопорушення [240, с. 34-35].

Загальнообов’язковість права означає загальну необхідність виконувати закони держави. Закони є обов’язковими для всіх і повинні дотримуватись усіма без винятку.

Суть рівності всіх перед законом полягає в тому, що перед законом усі рівні. Ні соціальна належність, ані службове становище, ані будь-які заслуги нікого не можуть звільнити від необхідності дотримуватись вимог закону.

Обов’язкова відповідальність за кожне правопорушення означає:

– будь-хто, хто порушив закон, повинен бути притягнутий до відповідальності. Держава через правоохоронні органи зобов’язана вживати заходів, щоб жоден правопорушник не уникав відповідальності. Якщо правопорушники не будуть покараними, у суспільстві запанують беззаконня та анархія [238, с. 126].

Гарантіями законності в демократично-правовій державі виступають умови і засоби, що забезпечують дотримання законів. До них належать: соціально-економічна політика та юридична гарантії, зафіксовані в Конституції України та інших законодавчих актах.

Законність є основою діяльності ОВС та їх посадових осіб. Діяльність ОВС спрямована не лише на запровадження вимог законності, але й проходить в її межах. Дотримання законності в діяльності ОВС (міліції) особливо важливе, тому що діяльність з охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки тісно пов’язані з захистом особистості, її здоров’я, прав і законних інтересів. Працівники ОВС наділені широкими повноваженнями щодо застосування примусу. У зв’язку з цим не допускається будь-яке порушення законності, тому що воно означає порушення конституційних прав і свобод громадян. Неправомірні дії працівників підривають авторитет ОВС (міліції).

Зважаючи на певні факти порушень законності у населення формується вкрай негативне враження про діяльність ОВС загалом [236, с. 57].

Гарантії законності – це система засобів, за допомогою яких у суспільному житті впроваджується, охороняється та у випадку порушення, відновлюється законність. Види загальносоціальних гарантій законності: економічні, політичні, ідеологічні.

Правова культура – це властивість особи, яка характеризується загальною повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і вмінням їх виконувати, а також активною правомірною поведінкою в усіх життєвих ситуаціях.

Правове виховання – це цілеспрямована діяльність державних органів, громадських об'єднань і трудових колективів, а також інших суб'єктів щодо формування у громадян і службових осіб високої правової культури. Засоби правового виховання: правове навчання (зокрема, юридичний всеобуч); правова пропаганда; юридична практика державних органів та інших організацій; правомірна поведінка громадян, їх особиста участь у здійсненні та охороні правових норм; самовиховання.

Юридичний всеобуч – це єдина загальнодержавна система вивчення законодавства, що охоплює всі верстви населення і всіх державних службовців. Крім загальносоціальних гарантій законності, існують також гарантії спеціально-соціальні, зокрема юридичні [241, с. 217].

Законність – це режим (стан) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється в результаті їх неухильного виконання всіма суб'єктами права. Соціальна сутність законності – це узгодження певних реальних суспільних відносин з їх законодавчими моделями, тобто поширення «панування» волі законодавця на всю територію держави, на все суспільство. Основні принципи законності у державі соціально-демократичної орієнтації:

1) єдність – однаковість нормативно-правового регулювання на всій території країни; однаковість застосування юридичних норм щодо всіх однойменних суб'єктів права;

2) соціально-демократична доцільність – відповідність закону цілям забезпечення прав людини і прав нації (народу), соціальної демократії і прогресивного розвитку суспільства; необхідність вибору в межах закону найбільш ефективного (оптимального) засобу досягнення мети закону;

3) реальність – забезпеченість законності дієвими, досконалими гарантіями. Наслідком законності є встановлення в суспільному житті правопорядку – режиму (стану) упорядкованості, організованості суспільних відносин, що формується за умов законності [241, с. 217].

Юридичні гарантії законності – це передбачені законом спеціальні засоби впровадження, охорони та у випадку порушення, відновлення законності. Види юридичних гарантій законності:

1) за найближчими цілями – превентивні, або попереджувальні (спрямовані на запобігання правопорушенням); відновлюючі (спрямовані на усунення чи відшкодування негативних наслідків правопорушень);

2) за суб'єктами застосування гарантій – парламентські, президентські, судові, прокурорські, муніципальні, адміністративні (управлінські), контрольні;

3) за характером юридичної діяльності – правотворчі, правороз'яснювальні, правозастосовчі, правореалізаційні;

4) за онтологічним статусом у правовій системі – нормативно-документальні (норми права, а також роз'яснювальні (інтерпретаційні) юридичні акти загального характеру); індивідуально-документальні (правозастосовчі акти, спеціально спрямовані на забезпечення та охорону законності, а також роз'яснювальні юридичні акти індивідуального характеру); діяльнісні (діяльність певних суб'єктів щодо: а) застосування юридичних норм; б) реалізації нормативних та правозастосовчих актів, що гарантують законність) [241, с. 217].

Законність – явище багатогранне. Її розглядають як принцип формування правової держави, як метод управління суспільством, як режим точного виконання закону. Законність трактують і як сукупність вимог, гарантій, що забезпечують порядок у державі. Важливе значення мають і такі категорії, як зміцнення законності, порушення законності, стан законності тощо.

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що законність – це правовий режим точного виконання чинних законів усіма суб'єктами права у сфері правотворчості та правореалізації, в інших сферах життєдіяльності людей; режим, за якого забезпечуються права і виконуються обов'язки людиною, державою та громадянським суспільством. Основними засадами законності вважають: верховенство закону в системі нормативних актів; єдиність законності; незаперечність закону в соціальній практиці; реальний характер законності; забезпечення прав людини; невідворотність відповідальності за правопорушення; взаємозв'язок законності й доцільності, законності й культурності, законності й справедливості тощо.

2.3.3. Значення професіоналізму працівників органів внутрішніх справ у забезпеченні законності та дисципліни

Проблема професіоналізму та умов, які його забезпечують, мають велике значення для існування і розвитку демократичного суспільства. Особливо це стосується діяльності працівників правоохоронних органів, зокрема органів внутрішніх справ. Це пояснюється тим, що правоохоронці повинні не лише стояти на варті закону, але й, маючи великі владні повноваження, не допускати порушень законності, протидіяти впливу агресивно налаштованих осіб на соціальне середовище.

Як зазначає О. М. Бандурка, «цілеспрямована діяльність органів внутрішніх справ на виконання поставлених завдань можлива тільки при забезпеченні ефективного управління та високого професіоналізму працівників органів внутрішніх справ» [197, с. 51]. На думку В. М. Плішкіна, чим вищі громадянська зрілість, професіоналізм, майстерність співробітника, тим ефективніші наслідки його праці, тим вищий його культурний рівень [242, с. 613]. Більше того, розбудова в Україні демократичного суспільства потребує переорієнтації правоохоронних органів із силової діяльності на обслуговуючу, на встановлення партнерських стосунків із громадянами. Вирішити ці завдання можуть тільки висококваліфіковані професіонали, які мають не лише відповідні знання, уміння,

навички професійної діяльності, але й таку мотивацію та самосвідомість, котрі відображають ставлення до людини як до найвищої цінності. Тому проблема визначення сутності та механізму формування феномена професіоналізму тих, хто стоїть на варті прав і свобод громадян, має досить складний характер і заслуговує особливої уваги.

Вже давно доведено, що «людський чинник» відігравав і буде відігравати вирішальну роль в ефективній реалізації соціальними інститутами своїх функцій (а правоохоронні інститути не складають у цьому плані винятку). Однак підвищення професіоналізму працівників органів внутрішніх справ неможливе без детального аналізу теоретичного поняття «професіоналізм». Перш за все, для з'ясування терміну «професіоналізм», необхідно розглянути такі поняття, як «професія», «професійна правосвідомість», «професійні здібності», «професійна культура» та «професійна етика».

Так, наприклад, В. С. Венедиктов та М. І. Іншин під професією працівника органів внутрішніх справ розуміють сукупність знань, вмінь і навиків, а також ділових, особистісно-психологічних і моральних його якостей, які дозволяють останньому вміло виконувати службові функції на певних посадах в органах та підрозділах системи МВС України [243, с. 91]. В. Л. Білоліпецький вважає, що «оскільки правоохоронна діяльність – це професія в сфері соціального управління, то з теоретико-модельних позицій їй притаманні ряд особливостей. По-перше, це духовний вид діяльності, тобто такий вид людської праці, де не створюються, не виробляються матеріальні цінності. По-друге, це діяльність, яка відображає суб'єктивно-об'єктивні відносини, де провідну роль відіграє людський фактор. По-третє, являє собою визначену цінність соціального порядку, яка виявляється в тому, що від неї у більшій мірі залежить ефективність і оптимальність соціального розвитку, прогрес у всіх галузях, у всій існуючій соціальній системі. От чому в сфері соціального (державного) управління, до якої відноситься і правоохоронна діяльність, так потрібен високий рівень професіоналізму» [244, с. 60].

Отже, професія, як певний набір навиків і якостей в тому чи іншому виді діяльності, являє собою відносно самостійний, конкретно-історичний, спеціалізований та інституціолізований рід занять, який виник під впливом соціального поділу праці. До важливих ознак професії, як виду діяльності, можна віднести наступні: відносно довготривале, а частіше за все довічне виконання певних функцій; наявність спеціальних знань, освіти, вмінь і навичок, здобутих у ході роботи; отримання оплати за свою працю, доходу, що забезпечує підтримання існування працівника і його сім'ї; створення певного суспільного статусу, способу життя людини, її поведінки як на роботі, так і поза нею, що приводить до ототожнення, ідентифікації людини з її професією.

Професійна правосвідомість працівників органів внутрішніх справ є головним інструментом їх діяльності, має свої особливі умови, середовище, засоби, методи формування. Теоретичне дослідження всього комплексу чинників, закономірностей їхнього взаємозв'язку, зміни і впливу на правосвідомість має найважливіше значення при створенні передумов якісного і необхідного їх функціонування та формування.

Формування фахової правосвідомості працівника органів внутрішніх справ пов'язане із об'єктивними і суб'єктивними чинниками, що мають вплив на його правосвідомість, з одного боку, і про безпосереднє формування правосвідомості з позицій особливостей і тенденцій чуттєвої діяльності, пізнання особистості в єдності з формами розумової діяльності, з іншого. Крім того, процес формування не є тільки процесом складання і становлення, придбання закінченості і зрілості, але, і як соціалізація, припускає розвиток зрілих форм, їхню зміну тощо. Так, до об'єктивного чинника ми відносимо середовище функціонування правосвідомості. Правове виховання – чинник суб'єктивного характеру.

Професійні здібності – це сукупність індивідуально-психологічних властивостей суб'єкта професійної діяльності, що склалися в ході професійної освіти і діяльності на основі існуючих задатків, загальних і соціальних здібностей і включення їх в свою структуру. Професійні здібності визначають успішність професійного навчання і оволодіння складними елементами професійної

діяльності [245, с. 63]. Професійні здібності виражають успішність професійного навчання і оволодіння складними елементами професійної діяльності.

У науковій літературі існує декілька визначень поняття професійної культури правоохоронця. Одні автори визначають її як «сукупність властивостей і якостей (загальнолюдських, класових, професійних тощо), що знаходять зовнішній прояв у правоохоронній діяльності» [246]; інші – прихильники діяльнісного підходу – до професійної культури відносять кваліфіковане, сумлінне і ретельне виконання трудових процесів [247]; треті додають туди ще елементи психологічної та педагогічної культури [248].

Носієм професійної культури є правоохоронець, тому рівень його професіоналізму визначається, по суті, рівнем зрілості професійної культури. Константні елементи феномена професіоналізму (сукупність професійно-особистісних характеристик) лише визначають необхідні і достатні суб'єктивні умови його становлення, тобто створюють певну форму, а варіативні елементи (професійна культура та етика) наповнюють цю форму реальним змістом, характеризують механізм формування і реалізації професіоналізму в правоохоронній діяльності.

Як підкреслювалося у Програмі розвитку партнерських стосунків між міліцією та населенням на 2000–2005 рр., підвищення рівня професійної і культурної підготовки працівників міліції для забезпечення партнерських стосунків з населенням має бути спрямованим на: приведення у відповідність до вимог часу законодавчої бази та відомчих нормативних актів з питань проходження служби в органах внутрішніх справ України; формування у працівників органів внутрішніх справ психології, яка б відповідала вимогам переходу до нової моделі правоохоронної діяльності, заснованої на принципі партнерства і соціальної допомоги; безумовне виконання органами внутрішніх справ вимог та положень, принципів діяльності міліції і Кодексу честі працівника ОВС України; ділове співробітництво міліції з населенням та громадськими інститутами; радикальне вдосконалення системи професійної підготовки та виховання особового складу тощо [249].

Професійна культура – проявляється в першу чергу у розумінні сутності своєї професії, у вмінні застосувати різні методи та форми управління, в здатності передавати свої знання, виконувати роботу свідомо, творчо, не шаблонно. Професійна культура розкривається у вмінні передбачати результати своєї діяльності, в її прогнозуванні, в здатності відтворити і висловлювати загальнонаціональні інтереси, бачити перспективу їх розвитку [244, с. 59]. Отже, ми вважаємо, що професійна культура правоохоронця – це ступінь оволодіння ним знаннями, способами та методами правоохоронної діяльності та використання їх на практиці відповідно до рівня розвитку власної мікрокультури. Наступним елементом професіоналізму є професійна етика. Як свідчать численні соціологічні дослідження, дотримання законності та службової дисципліни визначається не стільки вимогливістю керівників, скільки моральними установками правоохоронців [250]. У багатьох випадках ці установки здійснюють на ефективність службової діяльності більший вплив, ніж професійна компетентність. Тому моральність правоохоронця визначає його готовність до вирішення службових завдань, бажання їх виконувати; формує почуття відповідальності за їх виконання з найбільш результативним ефектом. Саме такий зміст вкладається в поняття професійної етики правоохоронної діяльності.

В силу означених причин до правоохоронця-професіонала пред'являється ряд специфічних моральних вимог. Частково вони містяться в службових нормативних документах, таких як Кодекс честі [251], Присяга [252], а частково складаються у процесі накопичення службового досвіду, традицій; визначаються морально-психологічним кліматом колективу. В узагальненому вигляді моральні вимоги до правоохоронця включають: ставлення до людини як до найвищої цінності, повага та захист прав, свобод і людської гідності у відповідності до міжнародних та вітчизняних правових норм і загальнолюдських принципів моралі; глибоке розуміння соціальної значущості своєї ролі в суспільстві, відповідальності перед державою, бо саме від правоохоронних органів більшою мірою залежать громадська безпека, охорона життя, здоров'я, правова захищеність людей; розумне та гуманне використання прав, які надані законом

правоохоронцеві, у відповідальності з принципами соціальної справедливості, громадянського, службового та морального обов'язку; принциповість, мужність, безкомпромісність, самовідданість у боротьбі зі злочинністю, об'єктивність та неупередженість в прийнятті рішень; бездоганність особистої поведінки на службі та у побуті, чесність, непідкупність, турбота про професійну честь, суспільну репутацію правоохоронця; свідомі дисципліна, ретельність та ініціатива, професійна солідарність, взаємодопомога, підтримка, сміливість і морально-психологічна готовність до дій у складних ситуаціях, здібність до розумного ризику в екстремальних умовах; постійне удосконалення професійної майстерності, знань в галузі службової етики, етикету, такту, підвищення загальної культури, розширення інтелектуального кругозору, творче освоєння необхідного в професійній діяльності вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Підсумувавши ознаки, що містяться у визначеннях – професії, професійної правосвідомості, професійних здібностях, професійної культури та професійної етики – можливим стає визначення наступних ознак професіоналізму працівників органів внутрішніх справ:

1) професіоналізм одна з найважливіших сторін професійної культури працівника органів внутрішніх справ, елемент (міра) його компетентності;

2) професіоналізм визначає ділову надійність, здатність успішно та безпомилково здійснювати конкретну правоохоронну діяльність як у звичайних умовах, так і в екстремальних, нестандартних ситуаціях;

3) на особистому рівні професіоналізм обумовлюється певними досягненнями в процесі службово-трудової діяльності, високим рівнем сформованості професійної і духовної культури у всій її досконалості.

На основі проведених досліджень вважаємо за необхідне виділення наступних шляхів формування професійно-компетентного працівника органів та підрозділів системи МВС України. Це, зокрема; конкурсний відбір як кандидатів для професійної підготовки (навчання), так і кандидатів для заміщення конкретних посад в системі органів внутрішніх справ; періодична атестація працівників органів внутрішніх справ; створення банку кваліфікаційних оцінок

претендентів на зайняття більш високої посади в органах та підрозділах системи МВС України; створення системи позитивної мотивації для високопрофесійного і добросовісного проходження державної служби в органах внутрішніх справ; регулярне проведення досліджень з оцінки професійного рівня і характеру мотивації працівників органів внутрішніх справ; широке використання зарубіжного досвіду щодо професійної підготовки правоохоронців.

Швидке зростання професійної майстерності забезпечується не тільки наявністю професійних здібностей, але й професійною усталеністю діяльності ОВС, що виступає однією з важливих її характеристик.

Саме професійна усталеність дозволяє курсантам і недавнім випускникам навчальних закладів МВС швидко адаптуватися в умовах практичної служби, приймати оптимальні рішення в складних ситуаціях, зберігати витримку і самовладання. Однак до теперішнього часу проблема впливу професійної усталеності працівника ОВС на досягнення ним певного рівня професійної майстерності не вивчена, також не вивчений вплив такого роду усталеності на розвиток спеціальних здібностей майбутніх співробітників ОВС, а саме ці здібності сприяють більш успішному оволодінню таємницями фахової підготовки та спеціальними знаннями, що, своєю чергою, впливає на ріст професійної майстерності.

Під професійною усталеністю співробітника органів внутрішніх справ ми розуміємо синтез властивостей і якостей його особистості, що дає можливість упевнено, самостійно, без емоційного напруження виконувати свою професійну діяльність у різних, часом непередбачуваних умовах упродовж всієї професійної діяльності з мінімальними помилками. Професійна усталеність у міліцейській діяльності, насамперед, передбачає здатність працівника ОВС не відхилитися від своїх особистісних установок, поглядів і переконань під час різноманітних впливів у процесі цієї діяльності. Справжній міліціонер, майстер своєї справи, насамперед має бути людиною ідейно переконаною у верховенстві і справедливості закону. Така переконаність створює засади для формування ідейної спрямованості особистості міліціонера, яка й визначає його моральну

усталеність як особистості. Крім ідейної спрямованості, цю усталеність визначають наступні якості особистості правоохоронця: доброзичливість, тактовність, чуйність, товарицькість, справедливість, наполегливість, цілеспрямованість тощо.

Співробітник ОВС, як учитель чи священник, діяльність яких завжди здійснюється на очах у всієї громадськості, несе подвійну відповідальність за свої особисті якості, за свій характер, оскільки, крім умови успішності правоохоронної діяльності, його характер, особисті якості є зразком, еталоном для оточуючих громадян [253]. Тому зовсім недопустимі для співробітника ОВС аморальні якості, негативні риси характеру, тобто елементи моральної неусталеності. Отже, моральна усталеність є необхідним компонентом професійної усталеності працівника ОВС.

Для збереження професійної усталеності працівника ОВС необхідна також і висока фізична працездатність, яка неможлива без достатньо ґрунтовної фізичної підготовки. У даному випадку фізична усталеність виступає важливим компонентом професійної усталеності співробітника органів внутрішніх справ. На жаль, не кожний міліціонер усвідомлює необхідність фізичного вдосконалення, набуття навичок фізичної культури, зокрема, рукопашного бою, для успішного оволодіння міліцейською професією, адже без фізичної усталеності, яка проявляється в силі, витривалості, швидкості, усталеності перебігу психофізичних процесів, в пониженні порогів утомлюваності, неможливо швидко стати правоохоронцем-майстром.

Основна складність адаптації до служби в практичних органах внутрішніх справ недавніх випускників закладів освіти системи МВС (а також і курсантів-стажистів) полягає в тому, що в процесі службової діяльності їм доводиться розв'язувати безліч ситуаційних, психологічних, педагогічних завдань, які вимагають врахування вікових, індивідуальних, статевих, професійних, кримінально-досвідних відмінностей оточуючих громадян, вміння правильно оцінювати їхні вчинки та почуття. Усе це пов'язане з емоційною напруженістю. Підвищення емоційної напруженості негативно відображається на результатах

діяльності та проявляється в роздратуванні, підвищеній втомлюваності, занепокоєнні, пригніченому настрої. З'являються почуття невпевненості, страху, послаблення уваги, підвищена ранимість і зворушливість тощо.

Причинами такої емоційної напруженості можуть бути: надмірна емоційна збудливість, неврівноваженість; недостатній рівень розвитку професійних здібностей, знань, навичок та умінь, які необхідні для успішної службової діяльності; недостатній рівень розвитку професійної усталеності в міліцейській діяльності. Необхідно навчити курсантів керувати своїм емоційним станом – формувати здатність контролювати причини емоцій, набувати вмінь передбачати ситуацію, що викликає ті чи інші емоції.

Деякі автори [254] розуміють емоційну усталеність як здатність індивіда керувати своїм емоційним станом для збереження високої працездатності та ефективності діяльності. Але в цій інтерпретації емоційна усталеність виступає як психологічний компонент збереження ефективності діяльності. Ми поділяємо точку зору К. В. Осетрова [255], який стверджує, що з самого визначення усталеності ефективності діяльності, яка протікає в напруженому ритмі, випливає, що залежить вона від інтегративної особистісної здібності, до котрої в якості компонентів належать емоційні, вольові, інтелектуальні та мотиваційні процеси. Отже, йдеться не про емоційну, а про психологічну усталеність як про більш широке поняття. І емоційна усталеність, й усталеність психологічна є важливими компонентами професійної усталеності працівника ОВС.

Професійна усталеність у службовій діяльності визначає успішність діяльності працівника ОВС, викликає впевненість у своїх силах. Ця усталеність – не природжений задаток. Вона залежить від уміння свідомо керувати діяльністю, створювати оптимальний режим роботи, регулювати свої емоційні стани.

На наш погляд, поняття професійної усталеності в діяльності працівника ОВС включає як емоційну усталеність, так і психологічну. Ці поняття взаємопов'язані між собою, але поняття професійної усталеності ширше і не співпадає навіть з поняттям психологічної усталеності. Так для професійної усталеності працівника ОВС необхідні спеціальні знання, вміння та навички у

межах обраного фаху, котрі не є компонентами психологічної усталеності, але необхідні висококваліфікованому професіоналу. Професійна усталеність працівника ОВС формується як синтез властивостей та якостей особистості. І рівень її може бути змінений за допомогою свідомої, цілеспрямованої роботи, яка враховує індивідуальні особливості особистості і проводиться в професійній діяльності або в діяльності, що максимально моделює таку.

Отже, професійна усталеність працівника ОВС, на нашу думку, охоплює такі компоненти: моральну, фізичну та психологічну усталеність. Для професії співробітника ОВС важливими є всі компоненти усталеності, тому що вони сприяють становленню особистості як професіонала.

2.4. Виховання почуття відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ: філософсько-методологічні принципи та їх практична реалізація

Розкриваючи питання виховання почуття відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ, насамперед необхідно ще раз звернути увагу на те, що нині вимоги суспільства до діяльності правоохоронних органів значною мірою пов'язані з перебудовою психології осіб, а також з підвищенням престижу служби в ОВС та рівнем майстерності особового складу, що покликаний запобігати злочинам, припиняти їх та розслідувати, забезпечувати законність, громадський порядок. Під час виконання службових обов'язків співробітники ОВС мають бути уважними, витриманими та неупередженими у своїх діях. Але ці важливі якості лише тоді набувають реального змісту, коли поєднуються з моральною зрілістю та належною культурою поведінки, що є запорукою підвищення рівня відповідальності. Тому не викликає сумніву необхідність виваженого підходу до науково обґрунтованого відбору фахового посадового призначення та професійно-психологічної підготовки працівників органів внутрішніх справ.

Вирішення службових завдань працівниками ОВС в більшості випадків пов'язане з людським фактором, тобто з потребами, прагненнями, бажаннями,

відчуттями, індивідуальними особливостями громадян – усім, що перебуває у сфері взаємовідносин «людина - людина». Багато в чому психологічна специфіка пов'язана також з дією таких екстремальних чинників, як небезпека і надзвичайний динамізм розвитку подій; дефіцит часу та інформації; невизначеність можливих варіантів зміни обстановки; необхідність у безперервному аналізі потоку неструктурованої або мало структурованої інформації; необхідність негайного вирішення завдань, що вимагають нестандартного, творчого підходу; і, що найголовніше, висока відповідальність за наслідки прийнятих рішень.

Діяльність працівників ОВС нерідко відбувається в напружених, конфліктних ситуаціях, за небезпечних для життя обставин, зокрема й пов'язаних із застосуванням зброї. Навіть спілкування з уболівальниками на футбольному матчі або під час взаємодії з політичними демонстрантами наповнені психічною напругою і містять конфліктогенний потенціал, який може перерости в найгостріше протистояння. В останнє десятиліття спостерігається тенденція до зростання кількості таких ситуацій [256, с. 131].

Особливо складними є надзвичайні обставини, викликані явищами і чинниками соціального, природного або техногенного характеру, що нерідко порушують нормальне життя населення, загострюють суспільну небезпеку і громадський порядок на конкретній території. Не слід також забувати, що на ОВС покладаються повноваження силового врегулювання найбільш небезпечних антисоціальних проявів порушення громадського порядку шляхом застосування різних засобів примусу, зокрема й фізичної сили, спеціальних технічних засобів, зброї, бойової і спеціальної техніки [257].

Такі конфліктогенні ситуації активного протистояння антисуспільним проявам здійснюють на усіх, зокрема й на працівників ОВС, значний психологічний вплив. Вони створюють великі труднощі у вирішенні професійних завдань, позначаються на успішності дій, вимагають від персоналу психологічної стійкості, особливої підготовки, особливого уміння діяти за таких умов [256, с. 131].

Водночас, слід звернути увагу на те, що поняття «відповідальність співробітників ОВС» та «соціальна відповідальність ОВС» тісно пов'язані з поняттям «професійна діяльність співробітників ОВС». Розглядаючи професійну діяльність як різновид трудової діяльності, що передбачає наявність в особи відповідної професійної підготовки, тобто знань, умінь та навичок, які є джерелом її існування та взаємодії у будь-якому суспільстві, слід зазначити, що рівень такої діяльності значною мірою залежить від здатності особи «нести відповідальність» за її результати. Мабуть, ні в кого не викликає сумніву той факт, що представник тієї чи іншої професії саме своїми професійними знаннями, уміннями та навичками гарантує обсяг і якість виконаних ним робіт чи наданих послуг. Тому і в будь-якому суспільстві та й державі існують певні рівні (розряди, класи, ранги, звання) оцінювання професійної майстерності, а також заходи і засоби заохочення щодо її підвищення або покарання за невідповідність встановленим критеріям. Саме з цією метою багато професій засновують свої асоціації або об'єднання чи спілки: мають статuti, положення, сертифікати, ліцензії, торговельні знаки, логотипи, емблеми, власні назви тощо, що стосується й органів внутрішніх справ [258].

З огляду на викладене вище можемо констатувати, що складовою соціальної відповідальності в діяльності ОВС є професійна відповідальність співробітника ОВС, що може бути визначеною як здатність звітувати перед собою та іншою особою, суспільством, державою загалом за результати своєї професійної діяльності та одержувати на підставі такої звітності від себе та від інших позитивні чи негативні оцінки (санкції) своєї професійної діяльності.

Для виховання почуття відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ важливе значення мають методи правового виховання, які є не менш важливими, ніж його форми та засоби. Відомий англійський філософ-матеріаліст XVII ст. Ф. Бекон не без підставно порівнював метод з ліхтарем, що освічує дорогу в темноті. Йому належить досить слушний вислів: «Навіть кульгавий, який йде дорогою, випереджає того, хто біжить без дороги» [259, с. 149]. Доцільно буде навести й іншу думку щодо значення методу для успішної діяльності

людини. Вона належить відомому російському вченому ХХ ст. І. Павлову, який стверджував, що «при хорошому методі і не дуже талановита людина може зробити багато. А при поганому методі і геніальна людина працюватиме даремно і не одержить цінних, точних даних» [260, с. 26]

Наведене свідчить, що при вихованні почуття відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ необхідно звертати увагу на вибір правильного методу, зокрема правового виховання співробітників ОВС. Адже через помилку при виборі методу правова пропаганда, наприклад, може виявитися неефективною, якщо не мати негативного ефекту.

Під методом правового виховання, необхідно розуміти сукупність прийомів і способів, за допомогою яких суб'єкт правового виховання впливає на об'єкт, спонукаючи його розвивати і удосконалювати свою правосвідомість і правомірну правову практику.

Багатотисячолітня практика виховання людей в суспільстві і наука про методи його виховання – методологія – виробили і випробували багато прийомів і способи дії на свідомість і поведінку людини для його нормального активного життя в людському суспільстві. Багато з цих методів широко використовується і в правовому вихованні та вихованні почуття відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ як одному з важливих видів виховання людини в правоорганізованому суспільстві. У цьому процесі використовуються, насамперед, методи правового переконання, правового заохочення, позитивного правового прикладу, правового навіювання, правового примусу тощо.

При плануванні процесу виховання почуття відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ та правовиховання важливо знати і враховувати, наскільки підібрані методи сумісні з тими або іншими формами і засобами правового виховання. Так, правова пропаганда не приймає метод примусу, він не може бути основним у правовому навчанні, в організованій і контрольованій правовій практиці. Абсолютно справедлива, на наш погляд, оцінка ролі методу примусу в процесі правового виховання, подана В. Зеніним. З одного боку, він заперечує думки про те, що «основним методом правового виховання є також

метод примусу» (поряд з методом переконання) [261, с. 225]. З іншого ж боку, він критично оцінює і другу крайню точку зору, запропоновану М. Галімовим та О. Мураметсом, які пишуть, «що поняття примус не може бути включене в загальне наукове поняття виховання» [262, с. 87].

Не може бути основним методом правового виховання і метод навіювання, адже навіювання є психічна дія вихователя на виховуваних, заснована на силі емоційної дії на їх чуттєво-емоційну сферу.

Сучасна вітчизняна наука за основний метод правового виховання визнає переконання. Висловлювалася навіть думка про тотожність переконання і виховання, яке справедливо було піддано аргументованій критиці і не знайшло підтримки [261, с. 224].

Поняття «переконання» широко застосовується у різних сферах науки, і його визначення носить неоднозначний характер. У контексті нашого дослідження необхідно зазначити, що при вихованні почуття відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ переконання - це логічно аргументована дія в певних правових формах і за допомогою відповідних правових засобів на раціональну сферу свідомості виховуваних (у нашому випадку співробітників ОВС) з метою створення, посилення або зміни позитивних правових наукових поглядів, думок, оцінок, установок в їх свідомості і формування тим самим їх правомірної поведінки.

Правове переконання буде максимально дієвим, якщо той хто переконує сам глибоко вірить в істинність того, в чому переконує виховуваних, не допускає брехні, при виборі форм і засобів правової дії максимально враховує ступінь розвитку правосвідомості виховуваних, їх здатність адекватно сприймати одержану правову інформацію; його переконлива дія повинна бути оптимально емоційною, здатною заряджати емоційно-чуттєву сферу виховуваних, спонукати їх до правомірних вчинків.

Як свідчать фахівці, ключовий момент у процесі впливу переконання – залучення уваги об'єкта виховання. У науці сформовано чотири основні принципи організації і здійснення впливу переконання: 1) принцип повторення;

2) принцип досягнення первинності впливу; 3) принцип забезпечення довіри до джерела інформації; 4) принцип активізації динаміки протікання психічних процесів відносяться безпосередньо до сприйняття об'єктом змісту психологічного впливу [263, с. 310].

Характеризуючи переконання як основний метод правового виховання, ми повинні враховувати такі досить суттєві моменти. Багато зарубіжних вчених вже давно встановили, що «чистого переконання» в природі не існує. Якщо навіювання, на їх думку, може існувати «в чистому вигляді», то переконання без елементів навіювання – ні. Ними розроблена модель паралельного процесу переконання і навіювання. Згідно цієї моделі переконання і навіювання завжди йдуть паралельно – звідси і назва самої моделі. Але у виховному паралельному процесі вони (переконання і навіювання) займають різне положення. Центральну роль виконує переконання, а навіювання знаходиться на периферії. Їх можна також характеризувати як прямий і опосередкований процеси. Причому, як відзначають Н. І. Семечкін, Р. Петті і Д. Качоппо в своїх дослідженнях, не обмежилися тільки диференціацією, розділенням двох принципів дії, що йдуть паралельно. Ними ж створена модель, що дозволяє, на думку авторів, уточнити, який з двох принципів – переконання або навіювання – матиме переважну дію (у кожному конкретному випадку дії агента впливу) на індивіда [264, с. 453].

Так, для того, щоб людина (зокрема, співробітник ОВС) сприйняла переконливу інформацію (у нашому випадку – правову) системно, логічно обдуманий, аналізуючи докази, приймаючи або відкидаючи їх, погоджуючись або не погоджуючись з аргументами «агента впливу», вона повинна відчувати потребу в такій правовій інформації і бути здатною сприйняти її в такій формі. У цьому випадку правове виховання відбуватиметься за схемою центрального процесу, згідно вищевказаної моделі паралельного процесу «переконання і навіювання».

Якщо ж у людини немає часу, здатності або потреби обдумувати правову інформацію, вона обмежиться тими правовими емоціями, котрі викличуть у неї джерело правової інформації, тему повідомлення, а може і просто форму його

подачі. Її можуть зацікавити лише зовнішні атрибути – хто говорить, як говорить тощо. Подібне емоційне сприйняття правової інформації, периферійний процес, засвоєння правової інформації через навіювання, може висунутись на перше місце для такого роду осіб, які виховуються. Однак, це відбувається досить рідко. Як правило, переконання і навіювання йдуть разом, переконання супроводжується навіюванням [264, с. 453-455]. При цьому, якщо переконання переважно апелює до розуму, аналітичного мислення того, хто виховується, то навіювання апелює, насамперед, до його емоціоно-чуттєвої сфери. Процес правового виховання, якщо вихователь розумно поєднує прийоми і способи обох виховних методів – і переконання, і навіювання, - матиме чудовий результат.

Підсумовуючи викладене вище стосовно філософсько-методологічних принципів та їх практичної реалізації щодо виховання почуття відповідальності у діяльності органів внутрішніх справ можемо зазначити, що у «чистому» вигляді його не існує і в принципі існувати не може. Сучасному науково організованому правовому виховному процесу необхідний не окремий метод, а цілий комплекс методів, тобто методологія. Але при цьому, в методології (комплексі методів) сучасного науково організованого процесу правового виховання провідне (центральне) місце завжди повинен займати метод переконання в постійній взаємодії з методом навіювання, а іноді і з методом примусу.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи проведений у розділі аналіз специфіки реалізації соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ можемо зробити декілька висновків.

1. Адміністративна відповідальність – це різновид юридичної відповідальності осіб рядового й начальницького складу, встановлюваної державою шляхом видання правових норм, що визначають підстави і умови відповідальності, заходи, які можуть застосовуватись до порушників, порядок розгляду справ про правопорушення та виконання означених заходів.

Адміністративна відповідальність особового складу органів внутрішніх справ має ознаки, притаманні й іншим видам юридичної відповідальності осіб рядового та начальницького складу: кримінальній, дисциплінарній, матеріальній. Це виявляється в примусовому характері заходів впливу на правопорушників, негативній оцінці їх службово-трудової поведінки, а також в загальній меті, яку переслідують усі різновиди юридичної відповідальності.

Особливості адміністративної відповідальності працівників органів внутрішніх справ відображено у ст. 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення, відповідно до якої в більшості випадків вони несуть відповідальність за адміністративні проступки за Дисциплінарним статутом, тобто дисциплінарну відповідальність. І лише в окремих випадках їх може бути притягнуто до адміністративної відповідальності на загальних засадах.

2. Важливе значення у запобіганні порушень законодавства у діяльності ОВС відіграє кримінальна відповідальність, адже злочинність працівників правоохоронних органів не тільки збільшує загальну кількість злочинів, вчинених у країні, а й детермінує скоєння злочинів іншими громадянами (у тому числі й потерпілими від злочинних посягань). Громадяни при порушенні своїх прав не бажають звертатися у правоохоронні органи, тому що вважають: ті нічого не робитимуть за їх заявою або у їх справі, оскільки так чи інакше самі причетні до зловживань. Тому вони намагаються вирішувати свої проблеми самостійно і роблять це, як правило, з порушенням закону, в тому числі й кримінального. Зазначена обставина, у свою чергу, сприяє появі у країні, так званої, «тіньової юстиції».

3. Дисциплінарна відповідальність осіб рядового та начальницького складу настає у випадку порушення ними правил службово-трудової поведінки, встановлених як загальними, так і спеціальними нормативно-правовими актами у сфері функціонування органів, служб та підрозділів внутрішніх справ, діяльності їх працівників щодо виконання своїх правоохоронно-правозабезпечувальних посадових обов'язків. Дисциплінарна відповідальність настає за дисциплінарний проступок, тобто за порушення трудової, воїнської, службової дисципліни. Їх

відмінна особливість полягає в тому, що особа, до якої застосовується дисциплінарна відповідальність, підпорядкована по службі, роботі органу, застосуванню той або іншій захід стягнення.

Юридична категорія «дисциплінарна відповідальність» охоплює два неподільні поняття «дисципліна» та «відповідальність». Основними, суттєвими ознаками дисципліни слід вважати наступне: а) вона має об'єктивний характер – виникає з необхідності упорядковувати сумісну діяльність учасників суспільних відносин; б) виявляється як у системі встановлених правових приписів, так і у фактичному їх виконанні учасниками суспільних відносин; в) відбиває встановлений нормами права порядок взаємовідносин учасників правовідносин у будь-якому інституційно-організаційному утворенні.

4. Як складна категорія, «дисципліна» в процесі дослідження передбачає інтеграцію та диференціація охоплюваних нею елементів. Одним з невід'ємних таких елементів є службова дисципліна в діяльності органів внутрішніх справ України. Юридична природа даного різновиду дисципліни багато в чому обумовлюється низкою своєрідних для органів внутрішніх справ особливостей. Характер, специфіка цих особливостей зумовлені, перш за все, правовим статусом працівників органів внутрішніх справ та соціальною сутністю функціонування цих органів не тільки як найбільш важливої складової національної правоохоронної системи, але й невід'ємного структурного елементу механізму державного апарату.

5. Матеріальна відповідальність осіб рядового та начальницького складу за шкоду заподіяну органу, службі чи підрозділу внутрішніх справ являє собою встановлений загальними і спеціальними правовими приписами наслідок за невиконання обов'язку зберігати і дбайливо ставитись до майна останніх. Таким наслідком є винний на підставі правопорушення обов'язок працівника відшкодувати повністю або частково заподіяну майнову шкоду. Даному обов'язку особи рядового чи начальницького складу відповідає право спеціально уповноважених посадових осіб стягнути з працівника певну грошову шкоду, тобто притягнути його до матеріальної відповідальності.

6. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що при формуванні відповідальності в діяльності ОВС важливе значення відіграють поняття справедливості та законності. Реалізація справедливості відбувається шляхом формування відповідних соціальних норм, що регулюють певні сфери життя суспільства, соціально-економічну, політичну, правову тощо. В соціально-економічному аспекті вимоги принципу соціальної справедливості знаходять втілення в оцінці економічних фактів (справедливі економічні відносини, справедлива заробітна плата тощо), в поділі суспільного багатства. З точки зору політики, справедливими або несправедливими оцінюються дії державних органів, посадових осіб, політичних партій чи угруповань, певних державних діячів.

У праві принцип справедливості повинен бути найважливішим критерієм правової норми, пронизувати правове регулювання на всіх етапах його реалізації, бути підставою законності та правопорядку

7. Основною умовою ефективності роботи щодо зміцнення законності є участь у ній всіх працівників, розуміння її значення і своєї власної відповідальності за її стан. Отже, з вищенаведеного варто сформулювати такі положення: 1) стан законності нерозривно пов'язаний з якістю і ефективністю службової діяльності, вони мають взаємний нормативний вплив; 2) будь-які заходи щодо зміцнення законності позитивно впливають на організацію роботи, і навпаки, будь-яке поліпшення організації роботи побічно впливає на зміцнення законності.

Основні причини порушення законності у діяльності ОВС, на нашу думку, полягають у: недобросовісному ставленні працівників до виконання службових обов'язків; слабкій роботі комісій з дотримання законності; побіжному вивченні матеріалів посадовими особами (керівним складом); некомпетентності працівників, які здійснюють затримання громадян; незнанні нормативних документів, які регламентують ті чи інші дії працівників міліції, недобросовісному ставленню оперативних чергових частин до виконання вимог прийому та реєстрації заяв та повідомленню громадян про протиправні дії.

8. Проведений аналіз свідчить, що нині вимоги суспільства до діяльності правоохоронних органів значною мірою пов'язані з перебудовою психології осіб, а також з підвищенням престижу служби в ОВС та рівнем майстерності особового складу, що покликаний запобігати злочинам, припиняти їх та розслідувати, забезпечувати законність, громадський порядок. Під час виконання службових обов'язків співробітники ОВС мають бути уважними, витриманими та неупередженими у своїх діях. Але ці важливі якості лише тоді набувають реального змісту, коли поєднуються з моральною зрілістю та належною культурою поведінки, що є запорукою підвищення рівня відповідальності. Тому не викликає сумніву необхідність виваженого підходу до науково обґрунтованого відбору фахового посадового призначення та професійно-психологічної підготовки працівників органів внутрішніх справ.

9. Складовою соціальної відповідальності в діяльності ОВС є професійна відповідальність співробітника ОВС, що може бути визначеною як здатність звітувати перед собою та іншою особою, суспільством, державою загалом за результати своєї професійної діяльності та одержувати на підставі такої звітності від себе та від інших позитивні чи негативні оцінки (санкції) своєї професійної діяльності.

10. Професія правоохоронця передбачає ситуації, що спричиняють боротьбу мотивів та виникнення необхідності здійснення морального вибору. Основою формування мотиваційної сфери особистості є система її ціннісних орієнтацій. Виділяють внутрішні і зовнішні мотиви трудової діяльності. Найважливішими є внутрішні мотиви, оскільки спонукаючою силою в даному випадку виступає не зовнішня винагорода, а значущі для людини фактори, що відображаються в її ціннісних орієнтаціях і детермінують поведінку незалежно від ситуації. При здійсненні морального вибору співробітник ОВС керується ціннісними орієнтаціями, тому вони повинні відповідати нормам етики, моралі та не суперечити вимогам закону.

З огляду на те, що, більшою чи меншою мірою, всі піддаються впливу колективу, в якому працюють, та умовам праці, у яких доводиться здійснювати

свою діяльність, повністю запобігти впливу негативних факторів, що панують в цьому колективі, та чинників, що зумовлені специфікою самої професії, практично неможливо. Однак у співробітника ОВС необхідно формувати стійкі ціннісні орієнтації, адекватну самооцінку та мотивацію, які б допомогли їм адаптуватися у складних умовах та хоча б частково запобігали професійній деформації, а відповідно втрати почуття відповідальності.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження визначається сучасною постановкою проблеми, виявленням і дослідженням нових ідей та тенденцій стосовно філософсько-правового аналізу соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ. У роботі враховані положення національного законодавства, піддано всесторонньому аналізу теоретичний та практичний матеріал, що стосується тематики дослідження. Це сприяло обґрунтуванню та вирішенню кола проблем, які мають важливе наукове і прикладне значення. У результаті автором сформульовано ряд висновків, пропозицій та рекомендацій, що полягають у наступному.

1. Проблема відповідальності в суспільстві, не дивлячись на численні зусилля представників майже всіх наук, спрямовані на вивчення цього феномена, – від різних філософських течій до галузевих правових наук, продовжує привертати увагу дослідників, котрі чітко усвідомлюють соціальне неблагополуччя в усіх сферах суспільних відносинах, у яких відповідальність використовується як соціальний регулятор.

Перші з відомих спроб осмислити проблему відповідальності були зроблені ще в часи античності. У наш час при дослідженнях суті відповідальності склалась майже парадоксальна ситуація, коли філософи, які займаються в основному загальнометодологічними проблемами соціальної відповідальності, не беруть до уваги специфічні закономірності цього феномена у його конкретних проявах, а фахівці інших наук, зосереджуючись на вивченні специфіки відповідальності в конкретних суспільних відносинах, відсувають на другий план загальнометодологічний, теоретичний погляд на відповідальність. Як результат, у науці немає цілісної концепції соціальної відповідальності.

2. Відповідальність як багатомірний, поліструктурний соціальний феномен і обов'язковий атрибут суспільних відносин, його регулятор на всіх стадіях існування суспільства вивчається різними галузями наук, головним чином, в рамках предмета кожної з них. Відповідальність виникає незалежно від того,

наскільки людина її усвідомлює. Однак, у разі неусвідомлення власної відповідальності вона набуває характеру зовнішнього примусу, що обмежує волю та свободу індивіда. І лише у випадку усвідомлення – набуває характеру соціальної відповідальності. При цьому соціальна відповідальність передбачає, що людина має можливість обрати з безлічі можливих варіантів власної поведінки найбільш сприятливий як для себе, так і для суспільства.

3. Проведений аналіз дозволяє сформулювати загальне визначення соціальної відповідальності у системі відносин «держава – людина» таким чином: соціальна відповідальність держави (органів державної влади, зокрема й ОВС) і людини як форма регуляції суспільної поведінки носить дихотомічний характер і означає сумлінне, відповідальне ставлення цих суб'єктів до своєї діяльності (поведінки), а у випадку порушення ними прав та законних інтересів іншої сторони, невиконання своїх обов'язків та своєї соціальної ролі стосовно іншої сторони – отриманням цим суб'єктом певних негативних наслідків.

4. Категорія «відповідальність» у соціогуманітарній науці обґрунтовується як у взаємозв'язку із поняттям «особистість», так і в залежності з когнітивними станами людини, її поведінкою, обов'язком перед іншими тощо. В різних наукових галузях мислителі розуміли відповідальність як свободу вибору, волі та засобів існування, як спосіб реалізації життєвої позиції чи самореалізацію особистістю своєї сутності.

5. Концепт «соціальна відповідальність» дещо обмежується сферою взаємовідносин особи та суспільства, а відтак залишає поза увагою такі важливі аспекти, як відповідальність особи за власне життя або ж відповідальність держави за гармонійний розвиток особистості. Соціальна відповідальність виникає разом із соціумом і в теоретичному плані означає органічну єдність людини з суспільством та природою, соціальним регулятором поведінки людини (переважно, в історичному часі) та держави й органів державної влади (переважно, в сучасний період). Людина у прагненні реалізувати власні інтереси практично завжди тією чи іншою мірою несе відповідальність за свої дії, оскільки вони завжди торкаються інтересів інших людей.

6. У змістовному плані відповідальність як результат, з одного боку, об'єктивних соціальних умов, а з іншого – суб'єктивних дій людини містить у собі відповідну дихотомічність об'єктивних та суб'єктивних сторін. Зокрема, є об'єктивним статус та положення людини в суспільстві, яке власне й окреслює межі її відповідальності. До об'єктивної сторони відповідальності слід віднести й існуючу в суспільстві сукупність відносин та морально-правових вимог до кожного громадянина. Суб'єктивною стороною постають такі соціальні якості людини, як емоційність, совість та раціональне усвідомлення характеру суспільних вимог і співставлення з ними власних вчинків і дій та їх наслідків, нарешті, воля та цілеспрямованість людини уможливорює практичну реалізацію нею суспільних вимог, самооцінку її діяльності на відповідність інтересам суспільства.

7. Водночас, відповідно до видів соціальних норм, яких додержується або які порушує людина, виділяють різні форми соціальної відповідальності: юридичну, моральну, політичну, партійну, професійну, екологічну тощо. Соціальна відповідальність та юридична відповідальність співвідносяться між собою як загальне та конкретне. Особливістю юридичної відповідальності у порівнянні з іншими видами соціальної відповідальності є те, що вона будується на нормативних вимогах, які забезпечуються у необхідних випадках державним примусом.

8. Визначаючи таким чином поняття юридичної відповідальності працівників ОВС, слід зазначити, що особливий правовий стан – це оціночна категорія, яку зобов'язаний вирішувати, розв'язувати правозастосовчий орган на підставі критеріїв, передбачених правовими нормами. Звичайно, оціночне поняття у праві не кращий показник правового регулювання відповідальності. Однак, сьогодні навряд чи можна без нього обійтись, бо практично неможливо виробити правило чи рішення, придатне на усі випадки життя.

9. Загальними рисами функцій юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ є їх цілеспрямований характер та обумовленість закономірностями сучасного етапу розвитку та вдосконалення діяльності органів

внутрішніх справ. Необхідність чітко визначити роль та напрями правового впливу юридичної відповідальності на службово-трудові відносини в органах внутрішніх справ вимагає сьогодні не лише чіткого визначення понятійного апарату даного правового явища, але й дослідження взаємозв'язків між його елементами та їх змісту, що зумовлює необхідність проведення подальших досліджень у цій сфері.

10.3 огляду на принципові характеристики соціально відповідальної держави слід зазначити, що остання є складною системою державного управління. Визначальним її елементом є соціальна підсистема як сукупність інституційних, процесуальних, суб'єктних, об'єктних та інших складових, що носять яскраво виражений соціальний характер.

Соціальна відповідальність у дискурсі розбудови соціальної держави виступає як системоутворюючий принцип, адже історія становлення соціальної держави свідчить про зростання ролі соціальної відповідальності держави та органів державної влади. Всі принципи соціальної держави реалізуються лише опосередковано через принцип соціальної відповідальності.

Отже, реальне втілення принципів соціально відповідальної влади в практично-політичній діяльності органів державної влади має забезпечити соціальний ефект державного управління, який визначається як результат діяльності органів державного управління як суб'єктів ринкових відносин, що спрямований на благо суспільства загалом або окремих груп населення і проявляється при вирішенні загальносоціальних проблем і забезпечення якості життя людей.

З А Т В Е Р Д Ж У Ю
 Ректор
 Львівського державного
 університету внутрішніх справ
 кандидат юридичних наук,
 доцент
 полковник міліції

О.К. Марін О.К. Марін

АКТ

м. Львів

11.03 2011

№ 18

Про впровадження
 результатів дисертаційного дослідження
 Гарасимів Олена Іванівна
 «Філософсько-правовий аспект соціальної
 відповідальності в діяльності органів внутрішніх
 справ» у навчальний процес

ПІДСТАВА: наказ ректора Львівського державного університету
 внутрішніх справ № 290 від 27.10.2009 р.

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
 позитивного досвіду роботи у складі:

голови: першого проректора з навчальної і методичної роботи
 доктора юридичних наук, професора Грищука В.К.;

секретаря: полковника міліції, начальника відділу організації наукової
 роботи, кандидата юридичних наук Балинської О.М.;

членів комісії: підполковника міліції, начальника навчально-методичного
 центру Строцького Р.С.

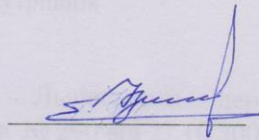
у присутності: заступника начальника кафедри теорії та історії держави і
 права, кандидата юридичних наук, підполковника міліції
 Ситара І.М.;

здобувача кафедри теорії та історії держави і права
 Гарасимів О.І.

Комісія відповідно до наказу по університету № 290 від 27.10.2009 р. розглянула й узагальнила матеріали дисертаційного дослідження здобувача кафедри теорії та історії держави і права Гарасимів Олени Іванівни «Філософсько-правовий аспект соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані на розгляд матеріали заслуговують на схвалення та запровадження для використання у навчальному процесі, зокрема при викладанні дисциплін «Філософія права» та «Проблеми філософії права», «Теорії держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Соціології права», а також для здійснення подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики.

Голова комісії

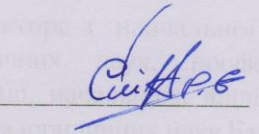
В. К. Гришук

секретар комісії

О. М. Балинська

члени комісії:

Р. С. Строцький

ЗАТВЕРДЖУЮ
Начальник УБЗПТЛ ГУМВС
України у Львівській області
кандидат юридичних наук, доцент
майор міліції

“ 11 ” листопада 2010 року **Ю.М. Занік**

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

“ 11 ” листопада 2010 року

м. Львів

№ 37/1187

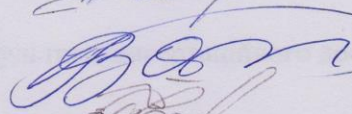
Комісія у складі: начальника сектору боротьби зі злочинами у сфері суспільної моралі УБЗПТЛ ГУМВС України у Львівській області майора міліції Чілімова О.Є., начальника сектору боротьби зі злочинами у сфері працевлаштування за кордоном УБЗПТЛ ГУМВС України у Львівській області майора міліції Воротила Ю. М., старшого оперуповноваженого відділу боротьби з незаконної міграції УБЗПТЛ ГУМВС України у Львівській області капітана міліції Залужного І.З., склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження на тему “Філософсько-правовий аспект соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ” здобувача кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ Гарасимів Олени Іванівни, відображені у підрозділі 1.5 “Філософсько-правова характеристика юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України” та розділі 2 “Філософсько-правовий аналіз специфіки реалізації соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ” використовувалися при проведенні занять зі службової підготовки особового складу УБЗПТЛ ГУМВС України у Львівській області стосовно забезпечення законності в діяльності ОВС та підвищення відповідальності за прийняті рішення у правоохоронній сфері, що відповідає пріоритетним напрямам діяльності органів внутрішніх справ, визначених наказом МВС України від 20.03.2005 № 197 «Про створення підрозділів боротьби зі злочинами, пов’язаними з торгівлею людьми»,

наказом МВС України від 29.08.2005 № 725 «Про реорганізацію підрозділів боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми», наказом МВС України від 20.10.2005 № 931 «Про затвердження Положення про департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, МВС України та примірного Положення про управління (відділ) боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, головних управлінь МВС України в Автономній республіці Крим, м. Києві та Київській області, УМВС України в областях та місті Севастополі», наказом МВС України від 16.10.2006 року № 1015 «Про внесення змін та доповнень до наказу МВС України від 20.10.2005 № 931».

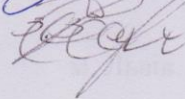
Члени комісії

О.С. Чілімов

Ю.М. Воротило

І.З. Залужний

14 листопада 2010 року

Комісія у складі начальника сектору боротьби зі злочинами у сфері суспільної жорсткості УБЗПІЛ ГУМВС України у Львівській області майора міліції Чілімова О.С., начальника сектору боротьби зі злочинами у сфері організованого злочинства за кордоном УБЗПІЛ ГУМВС України у Львівській області майора міліції Воротило Ю. М., старшого оперувно-розшукового відділу боротьби з незаконною міграцією УБЗПІЛ ГУМВС України у Львівській області капітана міліції Залужного І.З. склали даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження на тему "Філософсько-правовий аспекти соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ" зобуваючи кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ Гарасимів Олена Іванівна, зображені у підрозділі 1.5 "Філософсько-правовий аналіз характеристик юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України" та розділі 2 "Філософсько-правовий аналіз соціальної реалізації соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ" використувувалися при проведенні занять зі службової підготовки особового складу УБЗПІЛ ГУМВС України у Львівській області стосовно забезпечення законності в діяльності ОВС та підвищення відповідальності за прийняті рішення у правоохоронній сфері, що відповідає пріоритетним напрямкам діяльності органів внутрішніх справ, визначених наказом МВС України від 20.03.2005 № 197 «Про створення підрозділів боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гладких В. Соціальні права громадян України : Конституційно-правовий аспект : монографія / В. Гладких. – Х. : Факт, 2005. – С. 4.
2. Конституція України : Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. – К. : Велес, 2008. – 48 с.
3. Ленк Й. Размышления о современной технике / Й. Ленк. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 272 с.
4. Канке В. Этика ответственности. Теория морали будущего / В. Канке. – М. : Логос, 2003. – 352 с.
5. Плахотный А. Проблема социальной ответственности / А. Плахотный. – Х. : Изд-во при Харьк. ун-те ИО «Высш. школа» 1981. – 256 с.
6. Див. детальніше : Проблемы общей теории права и государства : [учебник для вузов] / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Изд. гр. «НОРМА-ИНФРА», 2002. – С. 259, 644–645.
7. Платон. Государство / Сочинения; [в 3 т]. – М. : Мысль, 1991. – Т. 1. – С. 447–453.
8. Платон. Закони // Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юрид. вузів і ф-тів.; [2-е вид., доп. і змін.] / уклад., заг. ред. Г. Демиденка. – Х. : Легас, 2002. – 48 с.
9. Игнатовский В. И. Гражданский долг и нравственная ответственность личности / В. И. Игнатовский. – Л. : Знание, 1975. – 140 с.
10. Фома Аквинский : Сочинения [текст] / Фома Аквинский ; [сост., пер., сопр. А. В. Апполонов]. – М. : УРСС, 2002. – С. 137–141.
11. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – 36 с.
12. Гольбах П. Священная зараза или естественная история суеверия : политология : хрестоматія / Поль Гольбах ; сост. проф. М. Василик. – М. : Гардарики, 2000. – 369 с.

13. Кант И. Основы метафизики нравственности / Иммануил Кант ; сочинения [в 6 т]. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – 378 с.
14. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант . – М., 2001. – С. 335.
15. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер ; избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – 697 с.
16. Цит. за : Карпухин С. Социальная ответственность как философская проблема : монография / С. Карпухин. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2002. – 336 с.
17. Мілль Д. Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда / Д. Мілль // Лібералізм: Антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – 89 с.
18. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас ; [пер. з нім]. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
19. Левінас Е. Філософія, справедливість і любов / Е. Левінас // Дух і літера. – К., 1997. – № 1–2. – С. 309–328.
20. Цит. за : Агапонов А. К. Власть и ответственность / А. К. Агапонов. – Ростов на Дону : Изд-во РГУ, 2002. – 214 с.
21. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – М., 1994. – С. 8–11.
22. Хорни К. Наши внутренние конфликты / Карен Хорни. – Москва : Апрель–Пресс : ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. – 555 с.
23. Рікер П. Право і справедливість / Поль Рікер ; [пер. із фр.]. – К. : Дух і літера, 2002 – 42 с.
24. Основы демократії : навч. посіб. / за заг. ред. А. Колодій ; Укр.-канад. проект «Демократична освіта». – К. : Вид-во «АйБі», 2002. – 40 с.
25. Сушинський О. Інститут відповідальності у здійсненні контрольної влади / О. Сушинський // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України : Наук. журн. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – № 3. – С. 81–83.
26. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук ; [30-е изд., доп.]. – М. : Изд-во ОМЕГА-Л, 2005. – 549 с.

- 27.Короткий Оксфордський політичний словник / [пер. з англ.] ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 103 с.
- 28.Большой энциклопедический словарь : философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / гл. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. – Мн. : МФЦП, 2002. – 469 с.
- 29.Філософія політики : короткий енцикл. словник / авт.-упоряд. : В.П. Андрущенко та ін. – К. : Знання України, 2002. – 430 с.
- 30.Бульба В. Антропологічне тлумачення природи соціального як основи соціальної держави / В. Бульба // Актуальні проблеми державного управління : Зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарРІ УАДУ «Магістр», 2003. – № 1 (15). – 111 с.
- 31.Сіленко А. Соціальна держава : територія перемін : монографія / Анатолій Сіленко. – Одеса : Вид. центр УДАС ім. О. С. Попова, 2000. – 23 с.
- 32.Цахсер Х. Цели социального государства / Х. Цахсер. – М. : РАН ИНИОН, 1996. – С. 26–27.
- 33.Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность : Московские лекции / Юрген Хабермас. – М. : АО «КАМИ», Изд. центр «Akademia», 1995. – С. 44–45.
- 34.Бульба В. Генезис ідеї соціальної відповідальності у світовій політичній думці / В. Бульба // Актуальні проблеми державного управління : Зб. наук. праць. – Х. : Вид-во ХарРІ УАДУ «Магістр», 2005. – № 2 (24). – Ч. I – 28 с.
- 35.Мальцев Г. Конституция СССР и вопросы социальной ответственности / Г. Мальцев // Конституция общенародного государства : вопросы теории / под общ. ред. Л. Ф. Ильичева, Д. А. Керимова. – М. : Юрид. лит., 1979. – 23 с.
- 36.Рабінович П. Соціальна держава / П. Рабінович ; Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – 30 с.
- 37.Браун С. Совершенствование души / С. Браун ; [пер. с англ.]. – К. : София, 2004. – 352 с.

38. Баранова С. В. Соціально-психологічна характеристика відповідальності особистості / [В. В. Третяченко, С. В. Баранова, Ю. О. Бохонкова, Л. В. Вереїна та ін.] ; психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу : монографія / за заг. ред. Третяченко В. В. – Луганськ : Світлиця, 2006. – С. 49-96.
39. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
40. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М. : Педагогика, 1973. – С. 255-385.
41. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 196 с.
42. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология / Ж. Пиаже. – М. : Наука, 1969. – 640 с.
43. Завадская Ж. Е. Воспитание ответственности у старшеклассников / Ж. Е. Завадская, Л. В. Шевченко. – Минск, 1981. – 152 с.
44. Климова К. А. О формировании ответственности у детей 6-7 лет / К. А. Климова // Формирование коллективных взаимоотношений у детей старшего дошкольного возраста. – М. : Наука, 1968. – С. 328-353.
45. Сидорова Т. Н. Особенности социальной ответственности у старшеклассников / Т. Н. Сидорова // Вопросы психологии. – 1987. – № 5. – С. 56-62.
46. Савчин М. В. Вивчення відповідальності особистості методом аналізу цілісних життєвих ситуацій / М. В. Савчин // Зб. наукових праць : філософія, психологія, соціологія. – Івано-Франківськ : Плай Прикарпатського ун-ту. – 1998. – Вип. 3. – С. 67-75. ; Савчин М. В. Відповідальність та ініціатива у політиці / М. В. Савчин // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : матеріали Всеукр. наук. конф. – К., 1995. – С. 238-241. ; Савчин М. В. Відповідальність як соціально-психологічна якість людини :

- принципова схема функціонування / М. В. Савчин // Гуманізм. Людина. Свобода : Тези доповідей людинознавчих філософських читань. – Дрогобич, 1991. – С. 196–198. ; Савчин М. В. В. О. Сухомлинський про психологію відповідальності дитини / М. В. Савчин // В.О. Сухомлинський і сучасність : Наук.-метод. зб. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 96–100. ; Савчин М. В. Конфлікти відповідальності в управлінській діяльності / М. В. Савчин // Нові підходи до організації і проведення лікування, реабілітації та рекреації в умовах курорту : матеріали науково-практ. конф. – Трускавець, 1995. – С. 224–225. ; Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки / М. В. Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.
47. Відповідальність військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу ОВС за скоєння адміністративних проступків та порядок її реалізації : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 [Електронний ресурс] / С. О. Шапаренко ; Нац. аграр. ун-т. – К., 2008. – 22 с.
48. Правове регулювання дисциплінарної відповідальності працівників органів внутрішніх справ : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 [Електронний ресурс] / К. В. Коваленко ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2009. – 18 с.
49. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави : автореф. дис... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 [Електронний ресурс] / І. Г. Савченко ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х., 2007. – 18 с.
50. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.07 [Електронний ресурс] / В. І. Тернопільська ; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2003. – 20 с.
51. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання / І. Д. Бех // Початкова школа. – 1994. – № 9–10. – С. 4-8.
52. Гаевая Т.Г. Моральная ответственность как качество личности : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.05 / Т.Г. Гаевая. – М., 1984. – 18 с.

53. Коршунова Л. Е. Формирование ответственного отношения личности к труду в производственном коллективе / Л. Е. Коршунова // Роль трудовых коллективов в коммунистическом воспитании трудящихся. – Л., 1975. – Ч. 2. – С. 154–165.
54. Растигеев П. П. Социально-психологические основы ответственности : автореф. дисс. ... канд. филос. наук / П. П. Растигеев. – Л., 1971. – 13 с.
55. Див. : Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М., 1996. – С. 364.
56. Агеева Е. А. Юридическая ответственность в государственном управлении. (Социально-правовой аспект) / Е. А. Агеева. – Л., 1990. – 157 с.
57. Алексеев С.С. Общая теория права / Сергей Сергеевич Алексеев ; [в 2 т]. - Т. 1. – М., 1981. – С. 71.
58. Очерки методологии познания социальных явлений / под. ред. Д. М. Угриновича, О. В. Лармина, А. К. Уледова. – М., 1970. – 142 с.
59. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования / Георгий Петрович Щедровицкий. – М., 1964. – 48 с.
60. Див. наприклад: Попов Г. Х. Проблемы теории управления / Гавриил Харитонович Попов. – М., 1970. – С. 5–6.
61. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Яков Гишинский ; [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 528 с.
62. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
63. Див. наприклад: Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права : навчально-методичний посібник / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – Львів, 2008. – 320 с.; Загальна теорія держави і права : навч. посібник / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – С. 25; Сливка С. С. Вступ до методології філософії права : методичні вказівки для самостійної роботи

- для студентів магістратури / Степан Степанович Сливка. – Львів, 2008. – 24 с.
- 64.Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М.; [5-те вид., стер.]. – К. : Знання, 2006. – 307 с.
- 65.Див.: Маркарян Э. С. Глобальное моделирование, интеграция наук и системный подход / Э. С. Маркарян // Системные исследования : методологические проблемы. Ежегодник. 1980 – М., 1981 – С. 135–154.
- 66.Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / Альфред Норт Уайтхед ; [пер. с англ. общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 321.
- 67.Поппер К. Открытое общество и его враги / Карл Поппер. – М., 1992. – Т. 2. – С. 255–256.
- 68.Бирюков С. Модели систем управления регионами и специфика положения институтов региональной власти / С. Бирюков // Вестник Моск. ун-та. – Сер. № 18. Социология и политология. – 2005. – № 3. – 61 с.
- 69.Кузьмин С. Социальные системы: опыт структурного анализа / С. Кузьмин. – М.: Наука, 1996. – 56 с.
- 70.Хачатурян Х. Державне управління в контексті соціальної модернізації українського суспільства / Х. Хачатурян // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Наук. журн. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – № 2. – 77 с.
- 71.Мальцев Г. Конституция СССР и вопросы социальной ответственности // Конституция общенародного государства : Вопросы теории / Г. Мальцев ; под общ. ред. Л. Ф. Ильичева, Д. А Керимова. – М. : Юрид, лит. 1979. – 143 с.
- 72.Наyek F. Constitution of Liberty / F. Nayek. – Chicago, 1960. – 83 p.
- 73.Сперанский В. Социальная ответственность личности : сущность и особенности формирования / В. Сперанский. – М. : Изд-во Моск. у-та, 1987. – 144 с.

- 74.Ореховский А. Социальное регулирование и ответственность / А. Ореховский. – Новосибирск : СибГУТИ, 1999. – 320 с.
- 75.Йонас Г. Принцип відповідальності: У пошуках етики для технологічної цивілізації / Йонас Г. [пер. з нім.]. – К. : Лібра, 2001. – 156 с.
- 76.Нижник Н. Відповідальність – інструмент управління / Н. Нижник, Н. Плахотнюк // Віче. – 2001. – № 5. – 65 с.
- 77.Шайгородський Ю. Взаємодія політики і міфу : історико-політологічна база дослідження / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2007. – Вип. 10. – С. 24–86.
- 78.Соколов А. Правовое государство : от идеи до ее материализации / А. Соколов. – Калининград ФГУИПП «Янтарный сказ», 2002. – 180 с.
- 79.Плахотнюк Н. Конституційна відповідальність органів державної влади в Україні як елемент громадянського суспільства / Н. Плахотнюк // Економіко-правові проблеми становлення з України громадянського суспільства : Зб. наук.-метод. праць. – Херсон, 2002. – 65 с.
- 80.Мельниченко В. Політична відповідальність в державному управлінні: значення, сутність, особливості, забезпечення / В. Мельниченко // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України. Наук. журн. – К. : Вид-во УАДУ, 2003. – № 1. – 320 с.
- 81.Доннелі Дж. Права людини, демократія та розвиток / Джек Доннелі // Лібералізм: Антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – 917 с.
- 82.Гегель Г.В.Ф. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; [пер. с нем.]; АН СССР. Ин-т философии; ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсисянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянца. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
- 83.Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2001 – 181 с.
- 84.Цит. за : Ольшанский Д. В. Политико-психологический словарь / Д. В. Ольшанский. – М., Академический проект, 2002. – 176 с.

85. Психология масс. Хрестоматия / редактор-составитель Д. Я. Райгородский. – Самара : издательский Дом «БАХРАХ-М», 2006. – 172 с.
86. Фрейд, З. Массовая психология [Электрон. текстовые данные] / З. Фрейд : Электронная библиотека Института философии РАН. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [<http://filosof.historic.ru/enc>].
87. Политика. Толковый словарь : русско-английский. – М. : «Инфра-М»; Изд-во «Весь Мир», 2001. – С. 260–261.
88. Maslow, A. Motivation and personality / A. Maslow, rev. ed. New York : Harper and Row. – 1970. – 130 p.
89. Радченко О. В. Влада і вибори : інституційна взаємодія в демократичному суспільстві : монографія / О. В. Радченко. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2006. – 113 с.
90. Иваненков С. Проблема социализации человека в работах классиков буржуазной и современной западной философии / С. Иваненков // Credo. – 1997. – № 5. – 32 с.
91. Елисеев О. Практикум по психологии личности / О. Елисеев ; [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2002. – 127 с.
92. Хачатурян Х. Державне управління в контексті соціальної модернізації українського суспільства / Х. Хачатурян // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. Наук. журн. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – № 2. – 77 с.
93. Саймон Г. Менеджмент в организациях / [Саймон Г., Смитбург Д., Томпсон В. и др.] ; [сокр. пер. с англ.]. – М. : Экономика, 1995. – 234 с.
94. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации / С. Хантингтон // Международная экономика и международные отношения. – 1995. – № 6. – 93 с.
95. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО Изд-во АСТ, 2003. – 324 с.

96. Карпухин С. Социальная ответственность как философская проблема : монографія / С. Карпухин. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2002. – 240 с.
97. Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України : [навч. посіб.] / [В. В. Говоруха, В. Г. Бульба, Ю. П. Сурмін та ін.] ; за заг. ред. акад. НАН України, д.т.н., проф. В. П. Горбуліна. – К. : ДП «НВЦ «Євроатлантикінфом», 2006. – 171 с.
98. Прохоров В. С. Преступление и ответственность / В. С. Прохоров. – Л., 1984. – 162 с.
99. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1973. – С. 260–261.
100. Цит. за : Богатырева Е.А. Этическая онтология и философия языка / Е.А. Богатырева, М.М. Бахтин // Вопр. философии. – 1993. – №1. – С. 55–56.
101. Сумерки богов / сб. переводов : [Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм и др.]. – М., 1990. – С. 323–327.
102. Современный экзистенциализм. Критические очерки. – М., 1966. – С. 303–305.
103. Цит. за: Гаджиев К. С. Размышления о свободе / К. С. Гаджиев // Вопр. философии. – 1993. – № 2. – 38–43.
104. Шелер М. Положение человека в космосе / М. Шелер // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С. 94.
105. Камю А. Бунтующий человек / А. Камю ; [пер. с фр.]. – М., 1990. – С. 92.
106. Агацци Э. Ответственность – подлинное основание для управления свободной наукой / Э. Агацци // Вопросы философии. – 1992. – №1. – С. 36.
107. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант // Сочинения. – 1970. – Т. 6. – С. 12–270.
108. Маковецький А. М. Людина в структурі соціологічного знання / А. М. Маковецький // Людина в сфері гуманітарного пізнання. – К., 1998. – С. 25.

109. Долгов С. Они хотят трудиться только за границей / С. Долгов // Труд. – 23.01.2004.
110. Бондарев А. С. Юридическая ответственность и безответственность – стороны правовой культуры и антикультуры субъектов права / Александр Семенович Бондарев. СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 187 с.
111. Клодин В. М. Правовые основы службы в советской милиции / В. М. Клодин. – М., 1983. – С. 76.
112. Трудове право України : курс лекцій / за ред. П. Д. Пилипенко. – Львів, 1996. – С. 120.
113. Адміністративна діяльність : навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / М.В. Ковалів, З.Р. Кісіль, Д.П. Калянов [та ін.]. – К. : Правова єдність, 2009. – 432 с.
114. Венедиктов В. С. Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве / В. С. Венедиктов. – Харьков, 1996. – С. 9 – 96.
115. Словарь русского литературного языка. – М., 1958. – Т. 8. – С. 79.
116. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1984. – С. 322–412.
117. Теория государства и права : [учебн. для юрид. ВУЗов и фак-тов] / под ред. В. И. Корельского и В. Д. Перевалова. – М., 1998. – С. 418.
118. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій : [навч. посібн. для юрид. фак-тів вузів] / В. О. Котюк. – К., 1996. – С. 121.
119. Скакун О. Ф. Теория права и государства / О. Ф. Скакун, Н. К. Подберезкий. – Харьков, 1997. – С. 195–200.
120. Самощенко И. С. Предпосылки правовой ответственности / И.С. Самощенко, М. Х. Фарушин // Правоведение. – 1970. – № 5. – С. 27–32.
121. Гроссман Х. Свобода и ответственность / Х. Гроссман // Философия проблемы общественного развития. – М., 1974. – С. 129–130.

122. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность / Елена Андреевна Лукашева. – М., 1986. – С. 107.
123. Сыроватская Л. А. Ответственность за нарушения трудового законодательства / Л. А. Сыроватская. – М., 1990. – С. 28.
124. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность / С. Н. Братусь. – М., 1976. – С. 85.
125. Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М., 1963. – С. 76.
126. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / О. Э. Лейст. – М., 1981. – С. 170.
127. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в социалистическом обществе / Н. Г. Александров. – М., 1955. – С. 91.
128. Алексеев С.С. Проблемы теории права / Сергей Сергеевич Алексеев. – Свердловск, 1972. – Т. 1. – С. 268.
129. Смирнов В. Н. Внутренний трудовой распорядок на предприятии / В. Н. Смирнов. – Л., 1980 – С. 123.
130. Про міліцію : закон України від 20 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
131. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР, 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.
132. Положение о материальной ответственности военнослужащих за вред, причиненный государству : утв. Постановлением Верховного Совета Украины от 23 июня 1995 года // Голос Украины. – 1995. – 27 июля.
133. Философия. Часть II. Основные проблемы философии / под ред. В. И. Кириллова. – М. : Юрист, 1997. – 320 с.
134. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // Человек в мире слова. – М., 1995. – С. 22–67.
135. Мамардашвили М. К. Картезианские размышления / Мераб Константинович Мамардашвили. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1993. – С. 32.

136. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія / С. Д. Гусарев. – К. : ВІРА-Р, 1999. – С. 320.
137. Пилипенко Н. Психологічні особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи / Н. Пилипенко // Соціальна психологія. – 2005. – № 3. – С. 78.
138. Пилипенко Н. М. Вплив кризи професійного становлення на саморозвиток особистості / Н. М. Пилипенко // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 2(47). – С. 119.
139. Андросюк В. Г. Юридична психологія / В. Г. Андросюк, Я. Ю. Казміренко. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. - С. 65.
140. Красников Е. А. Этика и психология профессиональной деятельности / Е. А. Красников. – М. : Форум, 2004. – С. 39.
141. Амосов Н. М. Природа человека / Н. М. Амосов. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 129.
142. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 2001. – С. 600.
143. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. – М. : Юрайт, 1998. – С. 359.
144. Государственное управление : основы теории и организации : учебник / под ред. В. А. Козбаненко. – М. : Статут, 2000. – С. 641.
145. Административное право / под ред. А. П. Коренева. – М. : МВШМ МВД СССР, 1986. – С. 166.
146. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник / Валерій Константинович Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – С. 289.
147. Битяк Ю. П. Административное право Украины (Общая часть) : учебное пособие / Ю. П. Битяк, В. В. Зуй. – Х. : Одиссей, 1999. – С. 121.
148. Адміністративне право України : [підручник для юрид. вузів і ф-тов] / за ред. Ю. П. Битяка. – Х. : Право, 2000. – С. 158.
149. Овсянко Д. М. Административное право : учебное пособие / Д. М. Овсянко. – М. : Юрист, 1999. – С. 129.

150. Бахрах Д. Н. Административное право: [учеб. для вузов] / Демьян Николаевич Бахрах. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 301 с.
151. Коваль Л. В. Адміністративне право : [курс лекцій для студентів юрид. вузів та ф-тов] / Л. В. Коваль. – К. : Вентурі, 1996. – С. 128.
152. Кодекс Украины об административных правонарушениях: научно-практ. комментарий / под общей ред. А.С. Васильева; [изд. 3-е]. – Х., 2002. – 452 с.
153. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : закон України від 22.02.2006 р. [Електронний ресурс] : CD-версія «Инфодиск», 2008. – № 12. – декаб.
154. Комзюк А. Т. Застосування заходів дисциплінарного впливу до працівників органів внутрішніх справ, які вчинили адміністративні проступки / А. Т. Комзюк // Вісник Ун-ту внутр. справ. – 1999. – № 8. – С. 102–103.
155. Алтухов С. А. Преступления сотрудников милиции (понятие, виды и особенности профилактики) / С. А. Алтухов. – С–Пб., 2001. – 271 с.
156. Преступность XX века : мировые, региональные, российские тенденции / Лунеев В. В. [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М., 2005. – 912 с.
157. Мартиненко О. Державна превенція злочинності у системі органів внутрішніх справ / О. Мартиненко // Право України, 2005. – № 6. – С. 58–60.
158. Ігнатов О. М. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів серед працівників міліції / О. М. Ігнатов // Право України, 2005. – № 6. – С. 71–74.
159. Ігнатов О. Деякі фактори латентної злочинності працівників міліції: шляхи їх усунення / О. Ігнатов // Право України. – 2005. – № 11. – С. 52–55.
160. Ануфрієв М. І. Соціологічно-правові аспекти зміцнення службової дисципліни в органах внутрішніх справ України : [навч.-метод. посіб.] / [М. І. Ануфрієв, В. С. Венедиктов, О. В. Негодченко, О. В. Соболев, В. К. Шкарупа та ін]. – Дніпропетровськ, 2000. – 164 с.

161. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. док. юрид. наук, засл. деятель науки РФ, проф. Б. В. Волженкин ; [пер с англ. И. В. Мироновой] ; [2-е изд.]. – С-Пб., 2001. – 510 с.
162. Уголовный кодекс Республики Беларусь / предислов. проф. Б. В. Волженкина ; обзорная статья А. В. Баркова. – С-Пб., 2001. – 474 с.
163. Уголовный кодекс Республики Таджикистан / предисл. А. В. Федорова. – С-Пб., 2001. – 410 с. ; Уголовный кодекс Республики Казахстан / предисл. министра юстиции Республики Казахстан, док. юрид. наук, проф. И. И. Рогова. – С-Пб., 2001. – 466 с.
164. Пилипенко О. А. Загальна характеристика злочинів у сфері службової діяльності та злочинів проти правосуддя, що вчиняються працівниками ОВС на стадії досудового розслідування / О. А. Пилипенко // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ України. – 2002. – № 1 (7). – С. 160–168.
165. Науковий коментар Кримінального кодексу України / М. Й. Коржанський – К. : Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – 656 с.
166. Уголовный кодекс Украины: комментарий / под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова ; [изд. 2-е]. – Х. : ООО «Одиссей», 2002. – 960 с.
167. Уголовный кодекс Украины : научно-практический комментарий / отв. ред. С. С. Яценко ; [3-е изд.]. – К. : А.С.К., 2003. – 1088 с.
168. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. – К. : Форум, 2001. – 942 с.
169. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 1196 с.
170. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка ; [3-тє вид., переробл. та доповн.]. – К. : Атіка, 2003. – 1056 с.

171. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за ред. М. І. Бажанова, В. Я. Тація, В. В. Сташиса. – К. : Юрінком інтер ; Х. : Право, 2002. – 496 с.
172. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : закон України від 23.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
173. Мельник М. І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність : навч. посібник / М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка. – 2001. – 512 с.
174. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацій. – Харьков : Вища школа, 1988. – 196 с.
175. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений / В. К. Глистин. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1979. – 127 с.
176. Кругликов Л.Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л.Л. Кругликов, А.В. Васильевский. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 300 с.
177. Детальніше див. : Коваленко В. Працівник правоохоронного органу як суб'єкт злочину, передбаченого ч. 3 ст. 364 КК України / В. Коваленко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції. – Львів, 2003. – С. 406–408.
178. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. – М. : Юрайт, 1998. – С. 360.
179. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.
180. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст.490.
181. Пашерстник А. Е. Укрепление социалистической дисциплины труда – одна из важнейших задач советского права / А. Е. Пашерстник // Советское государство и право. – 1952. – № 10. – С. 45.
182. Пашерстник А. Е. Соблюдение социалистической дисциплины – долг советского гражданина / А. Е. Пашерстник. – М. : Юрид. лит., 1953. – С. 56.

183. Бакакин А. О. О трудовой дисциплине в социалистическом обществе / А. О. Бакакин. – Иваново, 1955. – С. 14.
184. Неидзе Е. Г. Сущность и методы регулирования дисциплины труда в СССР / Е. Г. Неидзе. – Тбилиси, 1964. – С. 4.
185. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс ; [в 30 т.] ; [2 изд.]. – М. : Госполитиздат, 1963. – Т. 25. – С. 422.
186. Гавриленко Д. А. Государственная дисциплина : сущность, функции, значение / Д. А. Гавриленко ; под ред. А. П. Шергина. – М. : Наука и техника, 1988. – С. 12-13.
187. Толкунова В. Н. Трудовое право России : учебное пособие / В. Н. Толкунова, К. Н. Гусов. – М. : Юрист, 1996. – С. 282.
188. Чхиквадзе В. М. Государство, демократия, законность / В. М. Чхиквадзе. – М. : Прогресс, 1967. – С. 387–388.
189. Строгович М. С. Основные вопросы советской социалистической законности / М. С. Строгович. – М. : Юрид. лит., 1966. – С. 20.
190. Корельский В. М. Демократия и дисциплина в развитом социалистическом обществе / В. М. Корельский. – М. : Юрид. лит., 1977. – С. 78.
191. Цветков В. В. Дисциплина и ответственность в аппарате государственного управления / В. В. Цветков, А. И. Щербак. – К., 1985. – С. 98.
192. Манохин В. М. Государственная дисциплина в народном хозяйстве / В. М. Манохин. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 11.
193. Лунев А. Е. Теоретические проблемы государственного управления / А. Е. Лунев. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 229.
194. Правоохранительные органы в СССР / под ред. К. Ф. Гуценко. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – С. 125.
195. Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України : теорія, досвід, шляхи удосконалення / О. М. Бандурка. – Х. : «Основа», 1996. – С. 83.

196. Переводчиков О.В. Цели, задачи и функции органов внутренних дел / О. В. Переводчиков, В. Ф. Сухарев. – М. : Академия МВС СССР, 1989. – С. 4.
197. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України : підручник / Олександр Маркович Бандурка. – Х. : Університет внутрішніх справ, 1998. – С. 63.
198. Щербина В. И. Дисциплинарная ответственность государственных служащих органов внутренних дел : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук / В. И. Щербина. – Х., 1998. – С. 16.
199. Про державну таємницю: закон України від 21 січня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 16. – Ст. 93.
200. Про оперативно-розшукову діяльність: закон України від 18 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №22. – Ст. 303.
201. Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 1991 року // Збірник нормативних актів України з питань правопорядку. – К., 1993.
202. Чанышева Г. И. Трудовое право Украины / Г. И. Чанышева, Н. Б. Болотина. – Х. : Одиссей, 1999. – С. 316–319.
203. Ноздрачев А. Ф. Государственная служба / А. Ф. Ноздрачев. – М. : Статут, 1999. – С. 514.
204. Государственное управление : основы теории и организации : учебник / под ред. В. А. Козбаненко. – М. : Статут, 2000. – С. 624.
205. Ставиский П. Р. Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве / П. Р. Ставиский. – Киев ; Одесса : Высшая школа, 1982. – С. 77–78.
206. Прокопенко В. І. Трудове право України : підручник / В. І. Прокопенко. – Х. : Консум, 1998. – С. 422.
207. Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками: постанова

- Пленума Верховного Суду України від 29 грудня 1992 року № 14 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1995. – № 1.
208. Малов В. Г. Материальная ответственность лиц рядового и начальствующего состава органов внутренних дел : [учебное пособие] / В. Г. Малов. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 6–7.
209. Нам К. В. Убытки и неустойки / К. В. Нам // Актуальные вопросы гражданского права. – М. : Юрист, 1998. – С. 348.
210. Белинский Е. С. Материальная ответственность рабочих и служащих / Е. С. Белинский. – Киев ; Донецк : Высшая школа, 1984. – С. 74.
211. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник для студентів юридичних вузів] / за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 138.
212. Егоров Н. Д. Причинная связь как условие юридической ответственности / Н. Д. Егоров // Советское государство и право. – 1981. – № 9. – С. 127.
213. Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі : затверджене 23 травня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25.
214. Уголовное право Украины : Общая часть / под ред. М. И. Бажанова, Ю. В. Баумана, О. В. Борисова. – Х. : Право, 1998. – С. 130.
215. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / відп. ред. В. Ф. Бойко, Я. Ю. Кондратьєв, С. С. Яценко. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – С. 39.
216. Современный словарь по социологии / под ред. Д. М. Гвишиани – М. : Наука, 1989. – С. 159.
217. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцев ; [2-е изд. испр.]. – М. : Инфра-М, 1998. – 479 с.
218. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова ; [6-е изд., перераб. и доп.]. – М., 1991. – С. 211.

219. Степаненко В. Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті / В. Степаненко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 5–20.
220. Соціологія : Короткий енциклопедичний словник / Соціологічна асоціація України ; [уклад. Волович В. Г. та ін.]. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1998. – С. 108.
221. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / Василь Семенович Лісовий. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 350 с.: портр.
222. Фролов В. В. Теоретико-правовые аспекты обеспечения законности в России : монография / Владислав Владимирович Фролов ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Санкт-Петерб. фил. «Рос. нового ун-та». – СПб. : ООО «Типография «Береста», 2008. – 96 с.
223. Роулз Дж. Політичний лібералізм / Дж. Роулз // Сучасна політична філософія : антологія ; [пер. з англ.] ; упоряд. Я. Кіш. – К. : Основи, 1998. – С. 192–238.
224. Заєць Н. В. Міліція на порозі тисячоліть : примус чи переконання? / Н. В. Заєць // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 1. – С. 290–296.
225. Самохвалов В. Законність та справедливість : проблеми співвідношення / В. Самохвалов ; [у кн. Міжнародна поліцейська енциклопедія ; у 10 т.] ; відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре». – 2003. – Т.1. – С. 220–223.
226. Ревель Ж.-Ф. Друга молодість демократії : Майбутнє демократичного імпульсу / Жан-Франсуа Ревель ; [пер. з англ. Н. Комарова]. – К., 2001. – С. 250.
227. Дворкін Р. Свобода, рівність, спільнота / Р. Дворкін // Сучасна політична філософія : антологія ; [пер. з англ.] ; упоряд. Я. Кіш. – К. : Основи, 1998. – С. 313–343.

228. Бондар Ю. Законність у діяльності органів внутрішніх справ / Ю. Бондар ; [у кн. : Міжнародна поліцейська енциклопедія ; у 10 т.] ; відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре». – 2003. – Т. 1. – С. 224.
229. Бахрах Д. Н. Вопросы законности в государственном управлении / Демьян Николаевич Бахрах // Правоведение. – 1992. – № 3. – С. 3–12.
230. Ортинський В. Л. Управління в органах виконавчої влади України : навч. посібник / В. Л. Ортинський, З. Р. Кісіль, М. В. Ковалів. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 296 с.
231. Сливка С. С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект) / Степан Степанович Сливка. – Львів : Світ, 2000. – 336 с.
232. Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / редкол. : Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – Т. 1. – С. 553–555.
233. Про боротьбу з корупцією : закон України від 05.10.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 34. – Ст. 266.
234. Про заходи щодо дальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян : указ Президента України від 18 лютого 2002 року // Офіційний вісник України. – 2002. – № 8. – Ст. 331.
235. Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» : указ Президента України від 11.09.2006 р. № 742 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 37. – Ст. 2540.
236. Адміністративна діяльність міліції : підручник / за заг. ред. акад. АпрНУ, проф. О. М. Бандурки. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 448 с.
237. Адміністративна діяльність : навчальний посібник // за заг. ред. О. І. Остапенка. – Львів : ЛІВС, 2002. – 252 с.
238. Ворушило В. П. Здійснення контролю за діяльністю міліції як основний засіб забезпечення законності / В. П. Ворушило // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2003. – № 1. – С. 124–136.

239. Ануфрієв М. Процесам реформування в органах внутрішніх справ ніщо не може завадити / М. Ануфрієв // Міліція України. – 2001. – № 5. – С. 6.
240. Адміністративна діяльність : посібник // за заг. ред. д.ю.н. професора О. І. Остапенка ; [2-е вид.]. – Львів : ЛьвДУВС, 2006. – 295 с.
241. Рабінович П. Гарантії законності / П. Рабінович ; [у кн. : Міжнародна поліцейська енциклопедія ; у 10 т] ; відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре». – 2003. – Т. 1. – С. 217.
242. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ : підручник / В. М. Плішкін; за ред. Ю. Ф. Кравченка – К., 1999. – С. 505-613.
243. Венедиктов В. С. Статус працівників органів внутрішніх справ України як державних службовців : [наук-практ. посібник] / В. С. Венедиктов, М. І. Іншин ; МВС України, Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – С. 91.
244. Белолипецкий В. Л. Профессионализм и профессиональная культура в системе государственной службы / В. Л. Белолипецкий // Политико-административная элита и государственная служба в системе властных отношений. – Ростов-н/Д, 1996. – Вып. 2. – С. 59-60.
245. Голосніченко І. П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття) : посібник / Іван Пантелійович Голосніченко. – Ірпінь, 1998. – С. 63.
246. Бакуменко В. П. Особенности отражения деятельности сотрудников органов внутренних дел и профессиональной этике / В. П. Бакуменко, С. А. Бублик // Милицейская этика и проблемы нравственного воспитания сотрудников органов внутренних дел. – К., 1991 ; Бандурка О. М. Професійна етика працівників органів внутрішніх справ : [підруч. для вищ. закл. освіти МВС України] / Олександр Маркович Бандурка. – Х., 2001 ; Сливка С. С. Дисципліна та професійна правомірна поведінка працівників органів внутрішніх справ / Степан Степанович Сливка. – Львів : Вільна Україна, 1991. – 41 с.

247. Корнеева Л. Н. Профессиональная психология личности / Любовь Николаевна Корнеева // Психологическое обеспечение профессиональной деятельности. – СПб., 1991 ; Медведєв В. С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти) : монографія / Володимир Степанович Медведєв ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1996. – 190 с.
248. Вопросы профессиоведения / [В. Е. Гаврилов, Г. Т. Гвоздецкая, М. И. Иванюк и др.]. – М. : Высш. шк., 1982. – 63 с.
249. Про затвердження Програми розвитку партнерських відносин між міліцією і населенням на 2000–2005 роки : Рішення колегії МВС України від 16 грудня 1999 року № 8/КМ. – К. : МВС України, 1999.
250. Бандурка О. М. Партнерські взаємовідносини між населенням і міліцією : підручник / О. М. Бандурка, В. О. Соболев, В. І. Московець ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 346 с. ; Міліція і населення – партнери / Соболев В. О., Попова Г. В., Болотова В. О., Московець В. І. ; за заг. ред. проф. Ярмиша О. Н. – Х., 2000. ; Сливка С. С. Професійна культура працівника міліції / Степан Степанович Сливка. – Львів : Вільна Україна, 1995. – 95 с.
251. Кодекс честі працівника органів внутрішніх справ : наказ Міністерства внутрішніх справ від 11 січня 1996 р. № 18. – К. : МВС України, 1996.
252. Про затвердження Інструкції про порядок принесення Присяги працівниками органів внутрішніх справ України і державними службовцями : наказ МВС України від 30 червня 2000 р. № 413. – К. : МВС України, 2000.
253. Сливка С. С. Професійна етика працівника міліції / Степан Степанович Сливка. – Львів : Вільна Україна, 1995. – 127 с.
254. Марищук В. Л. К вопросу об эмоциональной устойчивости курсантов-лётчиков и возможности её совершенствования с применением средств физической подготовки : дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.01 / Владимир Лаврентьевич Марищук. – Л., 1964. – 154 с.

255. Осетров К. В. Структура психологической устойчивости оператора : дис. ... канд. психолог. Наук : 19.00.05 / Константин Владимирович Осетров. – М., 1987. – 193 с.
256. Каверін О. Психологічна підготовка працівників міліції / О. Каверін // Соціальна психологія. – 2007. – № 3. – С. 130–137.
257. Олефір В. І. Охорона громадського порядку в сучасних умовах : [навчально-методичний посібник] / В. І. Олефір, В. В. Черній, М. В. Лошицький. – К. : НАВСУ, 2003. – 123 с.
258. Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України. – К., 2001. – С. 5.
259. Бэкон Ф. Новый органон / Френсис Бэкон. – Л., 1935. – С. 149
260. Павлов И. П. Полное собрание сочинений / Иван Петрович Павлов [в 6 т.] : [изд. 2-е]. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 5. – С. 26.
261. Зенин В. П. Формы, методы и система правового воспитания / В. П. Зенин // Правовое воспитание и социальная активность населения. – Киев, 1979. – С. 225.
262. Галимов М. М. Правовое воспитание и роль трудящихся в его осуществлении / М. М. Галимов, О. Ф. Мураметс. – Казань, 1979. – С. 87.
263. Крысько В.Г. Социальная психология : словарь-справочник / В. Г. Крысько. – Минск, 2004. – С. 310.
264. Семечкин Н. И. Социальная психология / Н. И. Семечкин. – Ростов н/Д, 2003. – С. 453.